

દેવી પ્રસાદ (1921-2011)નું આ સચિત્ર પુસ્તક રવીન્દ્રનાથ ટાગોર : શિક્ષણ અને ચિત્રકળા એ દૃષ્ટિથી વિશેષ મહત્વપૂર્ણ છે કે તેઓ ગુરુદેવના શિક્ષણક્ષેત્ર સંબંધિત પ્રયોગોના નિકટ સંપર્કમાં રહ્યા છે અને તેમને કવિને ચિત્રકારરૂપે જોવાના અવસર પણ મળ્યા છે.

આ પુસ્તકમાં બે વિભાગો છે - પહેલામાં રવીન્દ્રનાથના શૈક્ષણિક દર્શનની તથા બીજામાં તેમની ચિત્રકળાની વાત કરી છે. આ બન્ને અંગે રવીન્દ્રનાથે પોતાના શબ્દોમાં કહેલી વાત પણ આ પુસ્તકમાં સંકલિત કરી છે.

અનુવાદક જ્યોતિ ભટ્ટ (જ.1934) એક સિદ્ધહસ્ત ખ્યાતનામ ચિત્રકાર છે. તેઓ પેઇન્ટિંગમાં આધુનિક ઢબે કામગીરી માટે જાણીતા છે. તેમણે ભારતીય ગ્રામ્યજીવન પર વિશિષ્ટ ચિત્રો આપ્યાં છે.

રૂ. 70.00

ISBN 978-81-237-6264-7

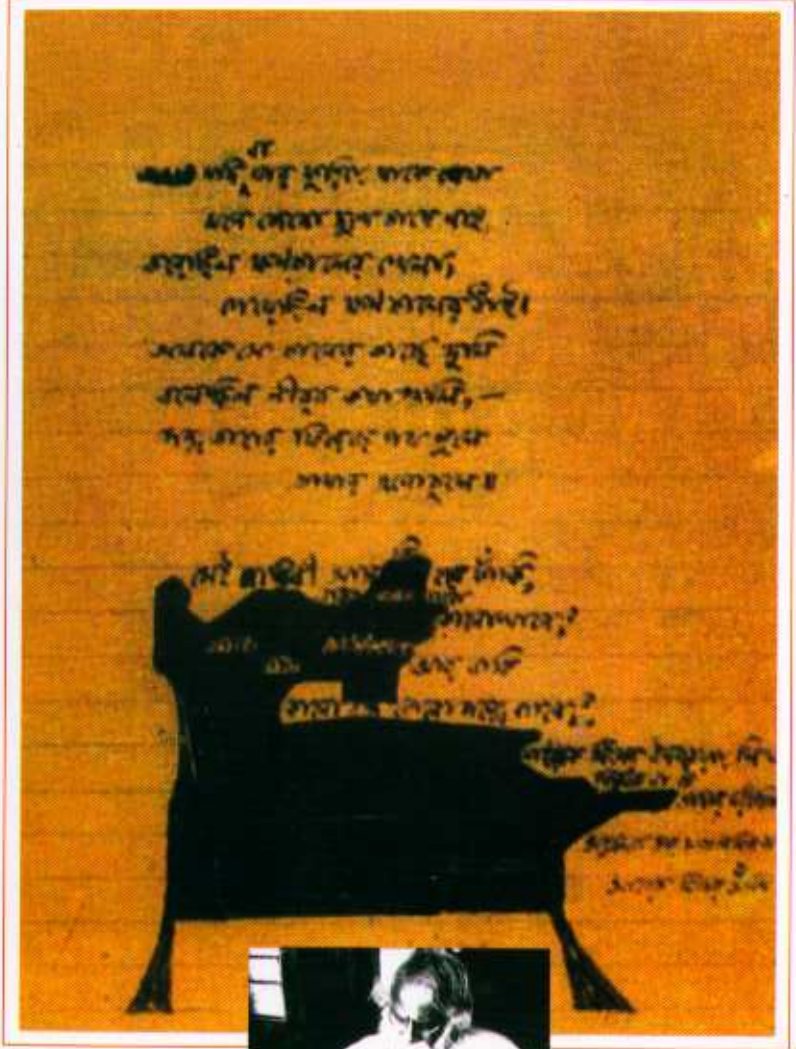
નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

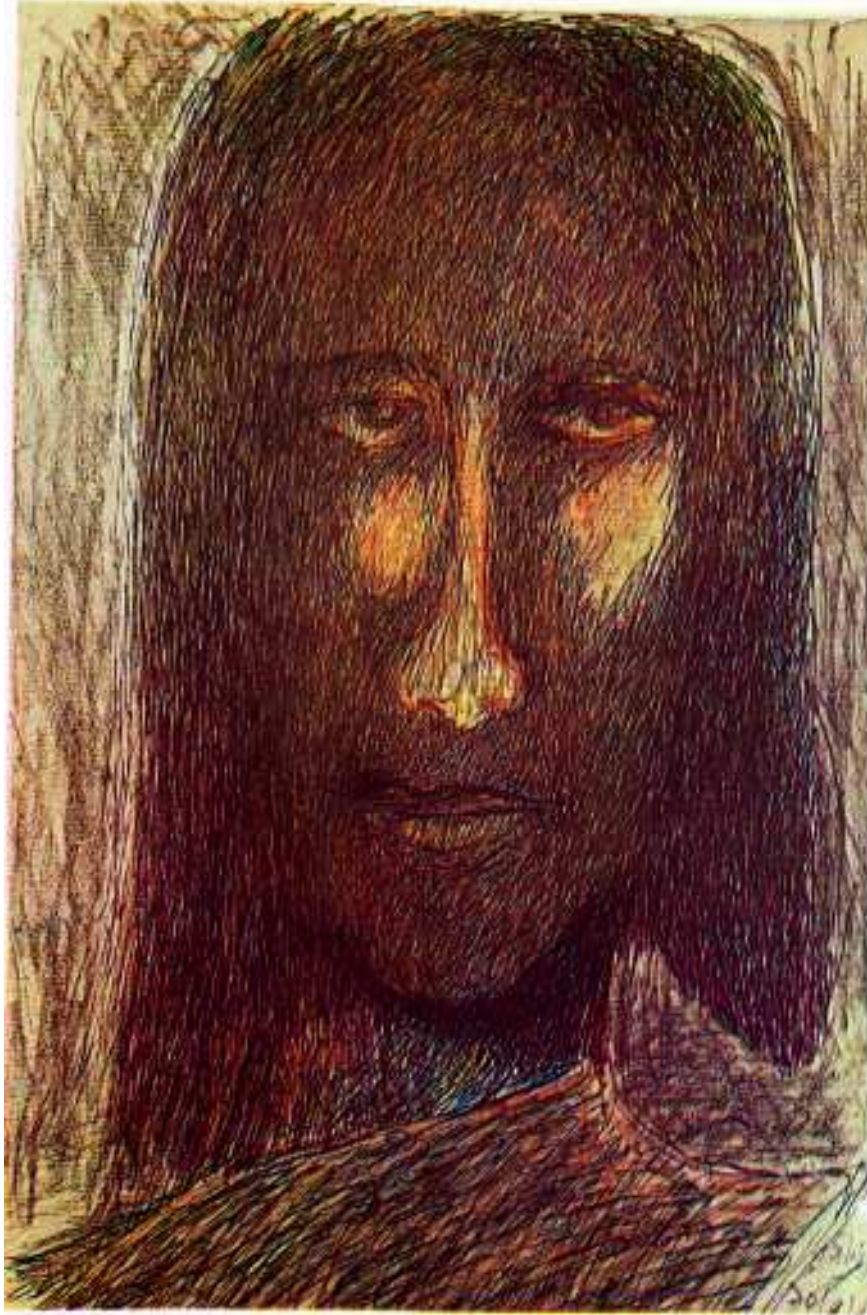
શિક્ષણ અને ચિત્રકળા

દેવી પ્રસાદ

અનુવાદ
જ્યોતિ ભટ્ટ

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
શિક્ષણ અને ચિત્રકળા

આગળ જતાં રવીન્દ્રનાથ મનુષ્યાકૃતિ પરિવર્તન પછી ચિત્રો બનાવ્યાં. એ ચિત્રોમાં આસપાસની વ્યક્તિઓના ચહેરાઓથી પ્રભાવિત થઈ બનાવેલ 'પોર્ટ્રેટ' પણ અનેક છે, પરંતુ એમાં પ્રચલિત 'પોર્ટ્રેટ' છબિચિત્રણને કોઈપણ રીતે અનુસરવાનો પ્રયત્ન ક્યાં હોય તેવું નિઃકુલ જણાતું નથી.

સર્જનાત્મક શિક્ષણ

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

શિક્ષણ અને ચિત્રકળા

દેવી પ્રસાદ

અનુવાદ
જ્યોતિ ભટ્ટ

નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા

ISBN 978-81-237-6264-7

પહેલી આવૃત્તિ : 2011 (શક 1933)

મૂળ © દેવી પ્રસાદ, 2000

ગુજરાતી અનુવાદ © નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા
RABINDRANATH TAGORE: Philosophy of
Education and Painting (Gujarati)

રૂ. 70.00

નિયામક, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા

'નહેરુ ભવન', 5 ઇન્સ્ટીટ્યૂશનલ એરિયા, ફેઝ-II
વસંત કુંજ, નવી દિલ્હી-110070 દ્વારા પ્રકાશિત

અનુક્રમણિકા

આમુખ —કૃષ્ણ કૃપલાની	vii
રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	xi
શિક્ષણ	
રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું શૈક્ષણિક દર્શન	3
શિક્ષણ : રવીન્દ્રનાથના શબ્દોમાં	
'હું એવી શિક્ષણપદ્ધતિ ઇચ્છું છું'	39
વિદ્યારંભની દીક્ષા	48
વિશ્વવિદ્યાલયનું સાચું સ્વરૂપ	54
ધર્મનું શિક્ષણ	56
ચિત્રકળા	
રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ચિત્રકળા	61
ચિત્રકળા : રવીન્દ્રનાથના શબ્દોમાં	
ચિત્રનાં છ અંગ	79
કળાવિદ્યા	89
કળાનો રસાસ્વાદ	94
પરિશિષ્ટ	
ક. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું શિક્ષણવિષયક સાહિત્ય	97
ખ. પ્રબંધ પરિચય	106

આમુખ

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ચિત્રકળા તથા એમના શિક્ષણસંબંધી વિચારો અંગેનું શ્રી દેવી પ્રસાદનું આ પુસ્તક વાચકોને અર્પિત કરતા મને આનંદ થાય છે. શ્રી દેવી પ્રસાદ શાંતિનિકેતનમાં વિદ્યાર્થી તરીકે રહેલા. તદ્ઉપરાંત તે સ્વયં કળાકાર તથા શિક્ષણવિદ્ પણ છે. તેમને ગુરુદેવના શૈક્ષણિક પ્રયોગોના નિકટના સંપર્કમાં રહેવાનો તેમજ કવિવરને ચિત્રકારના રૂપમાં જોવાનો અવસર પણ મળેલો. ત્યાર બાદ તે ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવ્યા અને એમને ગામડાંની હસ્તકલા તથા બુનિયાદી તાલીમની પ્રવૃત્તિમાં સહયોગ આપતા રહ્યા. ગાંધીજીના સ્વર્ગવાસ પછી દેવી પ્રસાદે અહિંસા તથા શાંતિના વિચાર-પ્રસારમાં પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દીધી અને આંતર્રાષ્ટ્રીય સ્તરે અનેક સમારોહમાં, સમૂહોમાં તથા સંસ્થાઓમાં પ્રશંસા પામ્યા. તે લંડનમાં ઘણાં વર્ષ રહ્યા છે અને ત્યાં કુંભકારી (પોટરી) ક્ષેત્રે પોતાની આગવી પ્રતિભા ઉપસાવી હતી. આ પ્રમાણે તે મહાત્મા ગાંધી તથા ગુરુદેવ ટાગોરના ચિંતન અને કાર્યના અધિકારિક વિચારક છે.

આ પુસ્તક મૂળ હિંદીમાં લખાયું છે અને પ્રથમ હિંદીમાં જ પ્રકાશિત થયું. આપણે આશા રાખીએ કે ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં પણ એનો અનુવાદ થશે. આ કૃતિ દ્વારા કરેલ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાન માટે આપણે શ્રી દેવી પ્રસાદના આભારી છીએ.

8 જુલાઈ 1985

કૃષ્ણ કૃપલાણી

અધ્યક્ષ

નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા

આભાર

મારા મુરબ્બી મિત્ર કૃષ્ણા'દા (શ્રી કૃષ્ણ કૃપલાણી)એ આ પુસ્તક પૂરું કરવા જે પ્રોત્સાહન આપ્યું તે માટે હું તેમનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. એમણે આ પુસ્તક માટે જે શબ્દો લખી આપ્યા છે તે તો મારા માટે ગર્વનું કારણ બની ગયા છે. કૃષ્ણા'દાનો સ્નેહ મને છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષોથી મળતો રહ્યો છે. મારા દ્વારા અનુવાદિત ગુરુદેવના લેખો પ્રકાશિત કરવા સંમતિ આપવા માટે વિશ્વભારતી પ્રકાશન વિભાગનો હું વિશેષ આભારી છું. નેશનલ બુક ટ્રસ્ટનો પણ આ પુસ્તક પ્રકાશિત કરવા માટે આભાર વ્યક્ત કરું છું.

દેવી પ્રસાદ

8 મે 1985

રવીન્દ્ર જન્મતિથિ

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 125મી જન્મતિથિ મે – 1986માં ઉજવાયેલી. એ અંગે વિચાર કરતાં મનમાં એક પ્રશ્ન ઊઠે છે કે એમને આજે કેટલા લોકો જાણે છે? અને જેઓ જાણે છે તેમાંથી પણ રચયિતા અધિકતર તો રવીન્દ્રનાથને માત્ર મહાકવિ અથવા

સંગીતકાર તરીકે જ ઓળખે છે. હા, પૂર્વ બંગાળ (બાંગ્લાદેશ) તથા પશ્ચિમ બંગાળમાં આજે પણ, ઘેર-ઘેર એમણે રચેલાં ગીતો ગવાતાં રહ્યાં છે. પરંતુ, ત્યાં પણ એમની પ્રતિભાની સમગ્રતાનું જ્ઞાન સમજ કેટલાંને હશે તે કહેવું કઠિન છે. તે ચિત્રકાર હતા, શિક્ષક તથા ગુરુદેવ હતા. રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં પણ એમનો મોટો ફાળો હતો. ઇતિહાસ તપાસતા બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતી કેટલીક વ્યક્તિઓ મળે છે અને મળતી પણ રહેશે. પરંતુ રવીન્દ્રનાથ જેવી, અનેક ગુણોના સમન્વય વડે સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરેલી વ્યક્તિ ભાગ્યે જ જોવા મળે.

રવીન્દ્રનાથના મૃત્યુ બાદ એમની સમગ્રતા અંગે ગાંધીજીએ કહ્યું હતું : “ગુરુદેવનો દેહ ખાખમાં ભળી ગયો છે, પરંતુ એમની અંદર જે જ્યોત પ્રગટેલી તેનો ઉજાસ તો સૂર્ય સમાન હતો. ઘરતી પર જ્યાં સુધી જીવન રહેશે ત્યાં સુધી એ ઉજાસ કાયમ રહેશે. ગુરુદેવે જે રોશની ફેલાવી તે આત્માને માટે હતી. સૂરજની રોશની જેમ આપણા શરીરને માટે લાભદાયક છે એમ ગુરુદેવે આપેલી રોશનીએ આપણા આત્માને ઉજાળ્યો છે, ઉપર ઉઠાવ્યો છે. રવીન્દ્રનાથ માત્ર ગુરુદેવ જ નહીં પરંતુ ઋષિ હતા.” ગાંધીજીએ કહેલું કે રવીન્દ્રનાથ કેવળ કવિ ન હતા : “એમણે કવિ તરીકે નહીં, પરંતુ ઋષિની હેસિયતથી પણ લખ્યું છે. ઉત્તમોત્તમ કલામાં જે મધુરપ અને પવિત્રતા હોવી જોઈએ એ બધી જ એમનામાં તથા એમની કૃતિઓમાં હતી.” ગાંધીજીએ 1941માં આ કથન કર્યું એના લગભગ એક વર્ષ પહેલાં તે ગુરુદેવને મળવા શાંતિનિકેતન ગયા હતા. ત્યારે ગુરુદેવે પોતાના હૃદય અને મન સાથે વણાઈ ચૂકેલ સંસ્થાની દેખરેખ કરવાની જુમ્મેદારી ગાંધીજીને સોંપી દીધેલી. તે જ સમયે ગુરુદેવે પેલું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય પણ લખેલું, જેમાં તેઓ કહે છે ‘આમરા ગાંધી મહારાજેર શિષ્ય’ (હું ગાંધી મહારાજનો શિષ્ય છું).

ગુરુદેવના નિધન સમયે ગાંધીજીએ લખેલું : “નિત્ય નવી કૃતિઓ રચતા રહેવાની એમની શક્તિએ આપણને શાંતિનિકેતન, શ્રીનિકેતન તથા વિશ્વભારતી જેવી સંસ્થાઓ આપી છે. પોતાની આ સંસ્થાઓ માત્ર બંગાળને જ નહીં, બલ્કે સમગ્ર હિન્દુસ્તાનને તેમના વારસારૂપે મળી છે.”

ગાંધીજીને રવીન્દ્રનાથ પ્રત્યે જે પ્રેમ અને આદરભાવ હતા એની પ્રતીતિ એમના એ વ્યાખ્યાનમાંથી મળે છે જે તેમણે 1940માં ગુરુદેવ સાથેના મિલનના દિવસે સાયંકાલીન પ્રાર્થનાસભામાં આપેલું : “શાંતિનિકેતન તો મારા માટે ઘરથી ય વધુ છે. સન 1914માં જ્યારે હું ઇંગ્લેંડથી પાછો આવતો હતો ત્યારે અહીં જ મારા દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા કુટુંબને પ્રેમપૂર્વક આતિથ્ય મળેલું અને મને પણ અહીં લગભગ એક મહિના સુધી આશરો મળેલો. જ્યારે હું આપ સર્વને મારી સામે એકત્રિત થયેલાં જોઉં છું ત્યારે એ દિવસોની યાદ મારા હૈયા પર છવાઈ જાય છે. ... રાજનીતિની બધી ચિંતા તથા ઝંઝટ છોડીને હું, અહીં માત્ર ગુરુદેવના દર્શન કરી આશીર્વાદ મેળવવા આવ્યો છું. અવારનવાર મેં એક કુશળ ભિક્ષુક હોવાનો દાવો કર્યો છે. પરંતુ આજે મને ગુરુદેવના જે આશીર્વાદ મળ્યા છે એનાથી ચડિયાતું દાન કોઈએ પણ, ક્યારેય મારી ઝોળીમાં આપ્યું નથી. હું જાણું છું કે એમના આશીર્વાદ તો મને હંમેશા મળતા જ રહ્યા છે. પરંતુ આજે મારું વિશેષ સૌભાગ્ય છે કે રૂબરૂ, એમના હાથે મને આશીર્વાદ મળ્યો. આથી મારા હર્ષનો કોઈ પાર નથી.”

આપણી પરંપરામાં ઋષિ-મુનિઓ તથા દરવેશોને સૌથી અધિક મહત્ત્વ અપાયું છે. જીવનને સમગ્રતયા સ્વચ્છ તથા વિવેકપૂર્ણ બનાવવા માટે તેમનું માર્ગદર્શન આવશ્યક મનાયું છે. અંગ્રેજી હકૂમત દરમિયાન આપણે આપણું જે કંઈ ગુમાવી ચૂક્યાં હતાં તેની માત્ર યાદ આપવાનું જ નહીં, બલ્કે એને ફરીથી પ્રાપ્ત કરી, રાષ્ટ્રીય જીવનમાં એની કોઈ પ્રકારે પુનઃસ્થાપના થાય તેનો રાહ દેખાડવાની જવાબદારી મહાત્મા ગાંધીએ તથા તેમની પણ પહેલા, ઋષિ રવીન્દ્રનાથે ઊઠાવેલ. ગાંધીજીએ કહ્યું છે એ યાદ રાખવું જરૂરી છે : રવીન્દ્રનાથ માત્ર સાહિત્યકાર જ ન હતા, તે દાર્શનિક પણ હતા, અને તે પણ એવા દાર્શનિક કે જેમને જીવનની સમગ્રતા તથા તેના વિધવિધ પાસાઓને એકસાથે જોવા-સમજવાની દૃષ્ટિ મળેલી. ભારતની ગરીબી જોઈને તેમણે પોતાના આંસુઓની શાહીથી કાવ્યો અને વાર્તાઓ લખ્યાં, નિબંધો પણ લખ્યાં, પરંતુ આ ગરીબી આવી કઈ રીતે, એનું નિરાકરણ કઈ રીતે થાય એ બધું પણ તેમને એની સાથોસાથ જ સૂઝ્યું. એમની સમગ્રતાનું આ તો એક ઉદાહરણ છે. એથી

જ એમણે સૌપ્રથમ શિક્ષણ ઉપર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. માત્ર બાળકોનાં જ નહીં, તરુણો-યુવાનોના શિક્ષણ પર પણ. ગ્રામીણ જીવનને એનો ગુમાવી ચૂકેલ વૈભવ પાછો અપાવી શકે તેવા શિક્ષણ અંગે પણ તેમણે પાયાનું કામ કર્યું. આનો પ્રત્યક્ષ નમૂનો શ્રીનિકેતન નામની સંસ્થા છે. ગ્રામીણ જીવન, કૃષિ, કારીગરી તથા તેની સમાજ વ્યવસ્થામાં પ્રાણ પૂરવા તથા પરિવર્તન લાવવા 1919માં શાંતિનિકેતનથી એક માઈલ દૂર તેમણે આ સંસ્થા સ્થાપેલી. 1905માં લખેલ એમની પુસ્તિકા ‘સ્વદેશી સમાજ’ આ વિષય અંગેની એક અપૂર્વ કૃતિ છે. એ વાંચીને તો લાગે છે કે તેઓ સ્વયં પ્રત્યક્ષ એ કામ કરીને ગાંધીજી માટે માર્ગ મોકળો કરી રહ્યા હતા.

રાજનીતિ એમના સ્વભાવમાં ન હતી, પરંતુ જ્યારે માનવ-કલ્યાણ તથા ગુલામીમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેમણે મેદાનમાં ઝંપલાવ્યું પણ પોતાની રીતે. 1905ના બંગલંગ આંદોલન સમયનું એમનું નેતૃત્વ ભારતીય ઇતિહાસમાં એક વિશેષ પ્રકરણ બની રહેશે. જ્યારે અમૃતસરના જલિયાંવાલા બાગમાં હત્યાકાંડ થયો તેના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેમને એટલો ઊંચો તાવ ચડી ગયો કે દિવસો સુધી પથારીવશ થઈ રહેવું પડ્યું અને પોતાને મળેલો ‘સર’ નો ખિતાબ પાછો મોકલતાં બ્રિટીશ સરકારને ત્યારે તેમણે જે પત્ર લખ્યો હતો તે વાંચીને તો કોઈનું પણ લોહી ઉકળી ઉઠે. તાત્પર્ય એ છે કે તે એવા કવિ ન હતા કે કોઈ પ્રસંગ કે ઘટનાથી પ્રભાવિત થઈ ગયા ને કાવ્ય લખી નાખ્યું. સમય તથા આત્માની માંગનો ઉત્તર રવીન્દ્રનાથ કેવળ લખીને જ નહીં, બલ્કે પોતાના પૂરા વ્યક્તિત્વથી, મનથી, વાણીથી અને કર્મથી આપતા હતા. ઉદાહરણાર્થે – જ્યારે દેશમાં અંગ્રેજી ભાષાની પ્રભુતા છવાયેલી હતી, ભણેલાં ગણેલાં લોકો સામાજિક તથા રાજનીતિને લગતાં પોતાના કામમાં માત્ર અંગ્રેજીનો જ ઉપયોગ કરતા હતા, વિશ્વવિદ્યાલયોના વાર્ષિક પદવીદાન સમારોહ ઇ. પ્રસંગોએ વ્યાખ્યાનો કેવળ અંગ્રેજીમાં જ આપી શકાતા હતા, જ્યારે શિક્ષણમાં રુચિ ધરાવનાર મોટાભાગના સમાજ-સુધારકો અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રસાર પ્રચાર વધારવા પાછળ લાગ્યા હતા ત્યારે રવીન્દ્રનાથ બંગાળી ભાષાનો મહિમા વધારી રહ્યા હતા. પોતાની પ્રભાવશાળી વાણીથી દેશવાસીઓને તે સમજાવી રહ્યા હતા કે દરેક સ્તરે માતૃભાષા જ શિક્ષણનું માધ્યમ હોવી જોઈએ. એક સમયે એમને જ્યારે કોલકાતા વિશ્વવિદ્યાલયમાં દીક્ષાંત ભાષણ આપવા નિમંત્રેલ ત્યારે ત્યાં તે બંગાળી ભાષામાં બોલેલા. આ કારણે કેટલાય તથાકથિત શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓ તો હક્કાબક્કા થઈ ગયા હતા અને અનેકને તો તે બહુ જ ખૂંચેલું.

રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભાને આપણે અનેક સ્તરે પામી શકીએ છીએ. એમની બે-ત્રણ પસંદ કરેલી કાવ્યરચનાઓ વાંચીને પણ મન પ્રસન્ન થઈ ઊઠે છે. ‘ચંડાલિકા’ જેવું એમનું એક નૃત્ય-નાટક જોતી વેળા હૈયું ઊંચી છલાંગ મારી ઊઠે છે. કેટલાક લોકો એમના ચિત્રો જોઈ એટલા પ્રભાવિત થયા છે કે તેમને વીસમી શતાબ્દીના ભારતના એક પ્રમુખ ચિત્રકારનું સ્થાન આપે છે – નિઃસંદેહ એ ઉચિત જ છે. રવીન્દ્રનાથ, જેઓ માત્ર આટલાથી જ સંતુષ્ટ થઈ શકે છે તેમના પણ છે. પરંતુ જે વ્યક્તિઓ રવીન્દ્રનાથની સાહિત્યકૃતિને માત્ર શબ્દ-લાલિત્ય ન ગણી તેને એક એવી કૃતિ તરીકે પારખવાની શક્તિ ધરાવે છે કે જે કેવળ એક સમગ્ર વ્યક્તિત્વ દ્વારા જ નિર્મિત થઈ શકે, તેઓ તેનો રસાસ્વાદ તથા તેનાથી પ્રાપ્ત થતો આંતરિક શિક્ષણનો લાભ અધિકથી અધિક માત્રામાં મેળવી શકે છે.

એવું ક્યારેય બન્યું નથી કે રવીન્દ્રનાથનો વ્યક્તિત્વ વિકાસ સ્થગિત થઈ ગયો હોય, કે રૂંધાઈ રહ્યો હોય. એમની બુદ્ધિ તથા હૃદયની સંવેદના અંતઃકર્ણ સુધી વિકસતી જ રહેલી. અને આ પ્રક્રિયા વિવિધ જ્ઞાન એકત્ર કરતી, માત્ર સંગ્રહાત્મક જ નહીં, પરંતુ ‘અનેકતા’ને ‘એકત્વ’ દેનારી બની રહી. આના દૃષ્ટાંત તરીકે કહી શકાય કે એમણે જે લખ્યું છે તે રવીન્દ્રનાથ જ લખી શક્યા હોત. કેમકે એમને અનેકાનેક વૈશ્વિક તથા સામાજિક તત્વોનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. દાર્શનિક રવીન્દ્રનાથ, શિક્ષક રવીન્દ્રનાથ, તથા કવિ રવીન્દ્રનાથ એક વ્યક્તિત્વના વિભિન્ન સ્વરૂપોના નથી. તે એકબીજા વડે નિર્મિત, પરસ્પર પૂરક તથા અભિન્ન અંગો છે. આનો અર્થ એ અંગો નથી થતો કે કવિ રવીન્દ્રનાથ વિના શિક્ષક રવીન્દ્રનાથનું કશું મહત્ત્વ રહેતું નથી. અનેક લોકોએ રવીન્દ્રનાથને મુખ્યતઃ શિક્ષક તરીકે જ જાણ્યા છે અને એમને એક ક્રાન્તિકારી શિક્ષણશાસ્ત્રી માન્યા છે. તેમના શિક્ષણ વિષયક સિદ્ધાંતો તથા પદ્ધતિમાં એટલું તથ્ય છે કે તેમને જો જેમના તેમ, સ્વતંત્ર રીતે મૂલવીએ તો પણ તેમનું મહત્ત્વ ઓછું થતું નથી. પરંતુ શિક્ષણ એ કેવળ શાળામાં જ ભણાવવાની એવી કોઈ બાબત નથી જે સપ્તાહના થોડા કલાકોમાં સાધી શકાય. આજે શિક્ષણની ઘણી દુર્ગતિ થઈ છે. એની ગણના એક અલગ વિષય તરીકે કરવામાં આવે છે. સમગ્રતાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ નથી એનો કોઈ સંબંધ જીવન સાથે કે નથી પ્રકૃતિ સાથે. આ શિક્ષણપ્રથાથી તો મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે વાંચવા-લખવા. યોગ્ય કાબેલિયત પણ સાંપડતી નથી. આ હકીકત પ્રત્યે સ્વાનુભવને આધારે ગુરુદેવે પૂરા જગતનું ધ્યાન દોરેલું. લગભગ 100 વર્ષ પહેલાં એમણે પ્રચલિત શિક્ષણની કંગાલિયત સ્પષ્ટ પણે

દર્શાવેલ. રવીન્દ્રનાથની શિક્ષણ પદ્ધતિ, તેમની વિચારધારા તથા શિક્ષણ અંગેના તેમના આગવા અનુભવોને જો સંપૂર્ણ રીતે સમજવા હોય, તો રવીન્દ્રનાથને સાથોસાથ સમજવા પણ આવશ્યક છે.

આ સંદર્ભે એક વિચાર રજૂ કરવા માગું છું. ઇતિહાસમાં અનેક કલાકારો, સંગીતજ્ઞો તથા વિચારકો થઈ ગયા છે, જેમની રચનાઓને જોઈ, સાંભળી આપણે આનંદ માણીએ છીએ. એણાંની ઘણીખરી વ્યક્તિઓનાં અંગત જીવનને જો જાણી લઈએ તો તેમની પ્રત્યે અરુચિ થઈ જાય. આનો અર્થ એવો નહીં કે એમની કૃતિ પરખવામાં તથા તેનો આનંદ માણવામાં એવી જાણકારીની આપણી પર કોઈ અવળી અસર પડે. પરંતુ હા, એવો ભાવ તો જરૂર અનુભવીએ કે સારું છે કે તેવી વ્યક્તિઓ આપણા અંગત જીવનમાં આપણી સાથે નથી. જો સાથે હોત તો ન જાણે કેવું લાગત! જોકે અત્રે કોઈ નામોલ્લેખ કરવાનું અયોગ્ય ગણાય કેમકે તેથી એક જુદા જ સ્તરની ચર્ચાનો પ્રારંભ થઈ જવાની સંભાવના છે. પરંતુ રવીન્દ્રનાથ એવી વ્યક્તિઓથી બિલકુલ ભિન્ન હતા. મારા માટે એ કહેવું આવશ્યક છે કે એમની એક ‘શાખા’ને સારી રીતે સમજવા માટે એમના વ્યક્તિત્વના ‘વિરાટ વૃક્ષ’ને પૂરેપૂરા સ્વરૂપે સમજવાનો પ્રયાસ કરવો એ વધુ ઉચિત રહેશે.

રવીન્દ્રનાથે બાળકોથી શરૂ કરી તરુણોના શિક્ષણને જીવનના સમગ્ર તથા સંતુલિત વિકાસનો પંથ માન્યો છે. ભારતના ત્રીજા રાષ્ટ્રપતિ અને ગાંધીજી દ્વારા પ્રારંભ કરાયેલ બુનિયાદી તાલીમસંઘના અધ્યક્ષપદે વર્ષો સુધી રહેલ ડૉ. ઝાકીર હુસૈને 1961માં લખેલ એક લેખમાં કહ્યું છે : “પોતાની બાલ્યાવસ્થાની તાલીમ દરમ્યાન કવિને ‘દુનિયાની સમગ્રતા’નો અભાવ સૌથી વધુ ખટકેલો. અને એ સમગ્રતા જ એમની શૈક્ષણિક વિચારધારામાં રહેલી પાયારૂપ બાબત છે. એમણે કહ્યું છે કે તાલીમનો ઉદ્દેશ માણસને સત્યની એકતાનું ભાન કરાવવાનો છે. તાલીમનું કામ છે કે તે જીવનના ઐક્યને તથા વ્યક્તિત્વના સમન્વયને જાળવી રાખે ... વિદ્યાલય તો એક એવી દુનિયા હોવી જોઈએ જ્યાં જીવનને માર્ગદર્શન આપનારી શક્તિ પ્રેમ જ હોય.”

ભારતના ઉચ્ચ કોટિના શિક્ષણશાસ્ત્રી ડૉ. ઝાકીર હુસૈને રવીન્દ્રનાથના શિક્ષણ સંબંધી વિચારોથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા, કેમકે “તે શૈક્ષણિક વિચારો બિલકુલ સીધાસાદા હતા. એનું ખાસ કારણ એ છે કે એમાં સર્વવ્યાપી ઐક્ય અંગે ઊંડી સભાનતા જળવાયેલી હતી. એમની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સંકુચિત વિશેષજ્ઞતાને બિલકુલ સ્થાન ન હતું કેમકે એ જાણતા હતા કે એનાથી તે

ઉપરોક્ત ઐક્ય અને સમગ્રતાની પ્રાપ્તિમાં રૂકાવટ ઊભી થાય છે. મારી સમજ પ્રમાણે વિશ્વભારતીનો ઉદ્દેશ ટાગોરના આ જ સિદ્ધાંતોના પાયા પર આધારિત છે.”

ઉચ્ચ શિક્ષણ સંદર્ભે ઝાકીર હુસૈને વિશ્વભારતીના કાર્યની તુલના અન્ય ઉચ્ચ શિક્ષણ કેન્દ્રો સાથે કરી છે :

“ઉચ્ચ શિક્ષણના કેન્દ્રોના બે મુખ્ય ઉદ્દેશો હોય છે : (1) સમાજની વિવિધ જવાબદારીઓ માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા, અને (2) જ્ઞાનના ક્ષેત્રનું વિસ્તરણ કરવું. વિશ્વભારતી આ કાર્યો તો કરશે જ, પરંતુ એ માટે અન્ય બે બાબતો પણ મહત્વની રહી છે. તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને એવું શિક્ષણ આપવા માગે છે કે જે (i) ઉદાર હોય અને (ii) તેમને શુદ્ધ જીવન જીવવા પ્રેરિત કરે. ઉપરોક્ત ચાર બાબતોમાંથી પહેલી બન્નેને તો લગભગ બધી જ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સ્થાન અપાયું છે. જુદાં જુદાં સમાજોપયોગી કામ શીખવવાનું તો આજે અન્ય સંસ્થાઓમાં પણ થઈ રહ્યું છે. અને શોધ અનુસંધાન-રિસર્ચ-ની જવાબદારી હવે વિશ્વવિદ્યાલયો પૂરતી મર્યાદિત ન રહેતાં તેની બહારની, વધુ સમૃદ્ધ, રાષ્ટ્રીય તથા ઔદ્યોગિક સ્તરની પ્રયોગશાળાઓ ઉપાડવા લાગી છે. પરંતુ દુનિયાભરમાં વિશ્વવિદ્યાલયોની જે સૌથી મહત્વપૂર્ણ જવાબદારી હોવી જોઈએ, તેની પર વિશેષજ્ઞતા માટેના આગ્રહને કારણે બધે જ ઓછું ધ્યાન અપાવા લાગ્યું છે. આ હાલત છે આજે ઉદાર શિક્ષણ આપવાની જવાબદારીની. જો એ પૂરી થઈ શકતી ન હોય તો માત્ર પહેલી બે બાબતો આપણા સામાજિક જીવનની ગુણાત્મક સ્તરે અધોગતિ કરશે. રાષ્ટ્રનો કારોબાર જ્યારે ગણ્યા-ગાંઠ્યા લોકોના હાથમાં હોય છે ત્યારે તો થોડા એક જ્ઞાની લોકોથી ય કામ ચાલી જાય. પરંતુ જ્યારે પૂરી પ્રજા જ રાજ્યકર્તા હોય અને તે જ અશિક્ષિત રહે તો રાજ્ય-વ્યવસ્થા કદીય સારી રીતે સંભાળી શકાય નહીં.

રવીન્દ્રનાથ જે પ્રકારના સંકુચિત વિશેષજ્ઞતાવાદના કટ્ટર વિરોધી હતા તથા જેનો આજની શિક્ષણપ્રથા પર ભયાનક રૂપે પ્રકોપ થયો છે તે અંગે પેલા લેખમાં ડૉ. ઝાકીર હુસૈન કહે છે : “વિજ્ઞાનના વિકાસની સાથોસાથ વધતી જતી જાણકારીને કારણે વિશેષજ્ઞતાવાદથી છૂટકારો મેળવવાનું મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. પરંતુ વિશેષજ્ઞતા જ જો આપણું ધ્યેય બની રહે તો આપણી માનવતા સામે તે જ એક મોટું જોખમ બની રહેશે. આ કારણે એ જરૂરી છે કે વિશેષજ્ઞ થતાં પહેલાં દરેક વ્યક્તિએ જીવનાવશ્યક માર્મિક વિચારોથી પરિચિત થઈ જવું જોઈએ. પરિણામે તે વ્યક્તિ એક જંગલી વૈજ્ઞાનિક કે વિચ્છિન્ન-જ્ઞાની બની

રહેવાથી બચી જશે. તેમજ જેઓ ઓછામાં ઓછી વસ્તુઓ અંગે વધુમાં વધુ જાણતા હોય અને જેમનામાં સામુદાયિક જીવનના આદર્શોનો અભાવ હોય. તેવી વ્યક્તિઓથી તે જુદો પડી શકશે. ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં એક ચીની દાર્શનિકે કહ્યું હતું : “જે પોતાનાં ખાબોચિયા બહાર ક્યારેય નીકળ્યો જ ન હોય તે દેડકાને હું સાગરની વાત કેમ સમજાવી શકું? એવા મુનિ સાથે હું જીંદગીની વાતો કેવી રીતે કરી શકું જે પોતાની જ માન્યતાઓનો કેદી હોય?”

ડૉ. ઝાકીર હુસૈને શિક્ષણના ચોથા ઉદ્દેશ અંગે કહ્યું છે : “એમ પણ લાગે કે આ જ્ઞાનીઓને જીવનની મામૂલી વાતો બતાવવાની શું જરૂર છે? પરંતુ આમ માનવું તે બિલકુલ અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન કહેવાય કેમકે અસલિયત તો એ છે કે આ પ્રકારના જ્ઞાનના બોજ તળે સામાન્ય સ્તરે સારું જીવન વિતાવવાનું તથા સમસ્યાઓનો યોગ્ય નિકાલ કરી લેવાનો તેમનો ગુણ ઝાંખો પડતો જાય છે, જ્યારે સીધા સાદા લોકોમાં એ ગુણનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. વિશ્વવિદ્યાલયનું શિક્ષણ માર્ગદર્શન આપવાની ક્ષમતા ધરાવતું નથી. માહિતી એકઠી કરવાની દોડમાં ત્યાં માનવીય મૂલ્યો ભૂલાઈ ગયાં છે. અને ત્યાં હવે એવી કોઈ ઇચ્છા પણ જણાતી નથી કે જીવન-મૂલ્યોના વિષયો પર ચર્ચા-વિચારણા માટે તે હવે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરે. ત્યાં તેમને વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનનો સમન્વય કેમ કરવો તે શીખવા મળવું જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં જીવનનાં ખરાં ધ્યેય સ્પષ્ટ થાય અને તે હાંસલ કરવાની તેમને પ્રેરણા મળી શકે.

આ સમન્વય અંગે રવીન્દ્રનાથના એક સાથી, પ્રખર તત્ત્વજ્ઞાની ગુરુદયાલ મલ્લિકે, ગાંધીજી અને ગુરુદેવની શૈક્ષણિક વિચારધારાઓની તુલના કરતા 1961ના તેમના એક લેખમાં લખ્યું છે : “ગુરુદેવ તથા બાપુએ (ગાંધીજીને ઘણાં લોકો ‘બાપુ’ કહી સંબોધતા હતા) સ્પષ્ટ રીતે સમજી લીધેલું હતું કે મનુષ્ય પોતે જે જગતમાં રહે છે તેના કાનૂનો સમજવાની અને તે સમજવા માટે આંતરિક તથા બાહ્ય એમ બન્ને પ્રકારની તૈયારી તેણે રાખવી જોઈએ. આ કાનૂનોમાં સૌથી જરૂરી કાનૂન એ છે કે મનુષ્ય બીજાઓ સાથે હળીમળીને રહે અને કામ કરે. આ માટે તેણે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કળા, સંગીત ઇ. ની સહાયતા લઈ શરીર, મન, બુદ્ધિ તથા હૃદય અંગે અધ્યયન કરવું પડશે જેથી તે અનુભવ કરશે કે તે પોતે બીજાઓ સાથે એક સૂત્રે બંધાયેલો છે. આથી તેના મનમાં સહકારવૃત્તિ તથા તેની સાથોસાથ સહાનુભૂતિ પણ જાગશે. આના પરિણામે તે કોઈનું શોષણ નહીં કરે તથા પોતાની રોજ, પોતાની સ્વતંત્રતા તેમજ

આત્મસન્માન સુરક્ષિત રાખશે. અન્ય લોકો સાથેનો તેનો સંબંધ સ્વાર્થ તથા સત્તા રહિત હશે. પ્રેમભાવે અન્યોની સેવા કરવી એ એનો પરમ ધર્મ બની રહેશે. સમાજની સેવા કરતા તેને આ તથ્ય સમજાઈ જશે કે : “સબ મેં રામ રહ્યો એકાકી, વેખ વેખ નાનક વિગસાઈ.”* અગાઉના સમયમાં જે ગુરુકુળો સ્થપાતાં હતાં તેનો ઉદ્દેશ પણ આવો જ ન હતો?’

રવીન્દ્રનાથના વિચારોમાં વ્યક્તિનો તેના માતા-પિતા તથા સમાજ સાથેનો પરસ્પર સંબંધ એ એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો છે. આચાર્ય ભાગવતના શબ્દોમાં એને વધુ સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ. 1961માં પ્રકાશિત એક લેખમાં ગુરુદેવના બે કાવ્યો ‘સ્નેહ ગ્રાસ’ તથા ‘બંગમાતા’ના આધારે આચાર્ય ભાગવત આ મુદ્દાની ચર્ચા કરતા કહે છે : “જન્મ ધારણ કરેલ દરેક બાળક-બાલિકાના જીવનનું પ્રયોજન શું હોય છે? બાળકનું એક આગવું વ્યક્તિત્વ હોય છે. એના વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં કોઈ પણ સંસ્થા બાધા રૂપ ન બને એ આધુનિક શિક્ષણ શાસ્ત્રનો સૌથી મહત્વનો સિદ્ધાંત છે. બાળકનો સંબંધ પોતાના માતા-પિતા સાથે જોડાયેલ છે. તેને જન્મ આપવો એ ભલે નૈસર્ગિક ક્રિયા હોય પરંતુ પેદા થયેલ બાળકનું અત્યંત વિચારપૂર્વક પાલનપોષણ કરવું એ તેમની જવાબદારી બની રહે છે. જો માતા-પિતાને આ જવાબદારી સંભાળવાના સંસ્કાર મળ્યા ન હોય તો બાળકોના વિકાસમાં પ્રાથમિક તબક્કે જ અનેક પ્રકારની વિકૃતિઓ પેદા થઈ શકે છે. નાનું બાળક એક તરફ તો પોતાના માતા-પિતાના સ્નેહ પર અવલંબિત રહેતું હોય છે. પરંતુ બીજી તરફ એના જીવનને સ્વતંત્ર રીતે વિકસિત થવા માટેની અનેક પ્રેરણાઓ અસ્થિર થઈ જઈ તેને અકળાવ્યા કરતી રહે છે. માતા પોતાના ગર્ભમાં વિકસિત બાળકને જન્મ આપી પોતાના ગર્ભ-રૂપી કારાગારમાંથી મુક્તિ આપે છે. પરંતુ પછી વળી તે જ માતા તે બાળકને પોતાના સ્નેહરૂપી કારાગારમાં ફરીથી જકડવાનો આંધળો પ્રયત્ન શરૂ કરી દે છે. માતાના પવિત્ર પ્રેમના ગીતો તો ઘણાં ગવાતાં રહ્યાં છે તે પ્રમાણે માતાના માયારૂપી અંધત્વના દર્શન પણ હવે કેટલીક સમજદાર વ્યક્તિઓને થવા લાગ્યા છે. આંધળો પ્રેમ કરવો એ તો પોતાના અંગત સમાધાન માટે બાળકના વ્યક્તિત્વને હડફ કરી જવા જેવું કહેવાય. જે પ્રેમ સ્વયંને ભૂલી શકે નહીં તે પ્રેમ પ્રિયજનોનોય વિનાશ કરીને જ રહે છે. પ્રેમનું ખરું સૌન્દર્ય સ્વયંને ભૂલી

* શીખ ધર્મ સંપ્રદાયના સ્થાપક ગુરુ નાનક રચિત આ પંક્તિઓનો અર્થ છે : બધા જ લોકોનાં હૈયામાં એક રામ વસ્યા છે.

જઈને પ્રિયજનના વિકાસ માટે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવા તૈયાર રહેવામાં છે. જીવનભર બાળ પોતાની જ પાસે રહે તેવો આગ્રહ કેવળ પોતાના અહંકારની પૂજા કરવા જેવું છે. બાળક પોતાના શરીરનો એક ભાગ જ છે એવી ધારણાને વળગી રહી બાળકનો ઉપયોગ કરવો એ તો એક પ્રકારની ‘બજારુનીતિ’ જ કહેવાય. બાળકના જન્મદાતા હોવા છતાં પણ તેના વ્યક્તિત્વનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવા દેવામાં જ માતા-પિતાનું શ્રેય રહેલું છે. રવીન્દ્રનાથની માન્યતા અનુસાર પ્રત્યેક બાળકનો સંબંધ પોતાની જાત સાથેનો, વિશ્વ સાથેનો અને વિશ્વવ્યાપી ઈશ્વર સાથેનો છે.

‘બંગમાતા’ કાવ્યમાં રવીન્દ્રનાથ કહે છે : “હે મારી સ્નેહાર્ત બંગભૂમિ, તારા બાળકોને પાપ કે પુણ્યમાં, સુખ કે દુઃખમાં, ચડતી કે પડતીમાં સ્વાભાવિક રીતે વિકસવા દે. પોતાની, ઘરરૂપી ગોદમાં ચિરકાળ માટે તેમને બચલાં બનાવીને રાખતી નહીં. દેશ-દેશાંતરમાં પોતાનું જ્યાં સ્થાન હોય તે તેને શોધવા દેજે. ડગલે ને પગલે છીછરા વિચારોના બંધનોના ફંદામાં એને બાંધી રાખી એને માત્ર ‘સજ્જન’ જ ન બનાવી મૂક. સારી-નરસી, ગમે તેવી બાબતોના દુઃખો સહન કરી તેની સામે જાતે જ જીવસટોસટનો સંગ્રામ ખેલી લેવા દે. તું પોતે જ તારા ક્ષીણ, શાંત, ગુણી બાળકોને છાતીએ વળગ્યાં રાખી તેમને સ્થાન વિહોણાં અને ભાગ્યહીન બનાવી રહી છો. હે મોહગ્રસ્ત જનની, પોતાના સાત કોટિ બાળકોને તે માત્ર બંગાળી બનાવી રાખ્યાં છે, એમને મનુષ્ય નથી બનવા દીધાં.” રવીન્દ્રનાથનું ધ્યેય હતું, વ્યક્તિ પોતાને મળેલ મનુષ્યત્વનો સંપૂર્ણ લાભ ઉઠાવે. સર્વ પ્રથમ તે મનુષ્ય છે – ત્યાર પછી જ કવિ, કળાકાર, ભારતીય, બંગાળી કે પછી ગમે તે ...

આજે જગતમાં લગભગ બધાં સ્થળે શિક્ષણ ક્ષેત્રે સંકટ ઊભું થયું છે. આપણા દેશમાં તો એ સંકટ ભયાનક રૂપ અને કદ ગ્રહણ કરી ચૂક્યું છે. આ ક્ષેત્રે ગુરુદેવ તથા ગાંધીજીનું દીર્ઘકાળ સુધી ઉત્તમ કક્ષાનું માર્ગદર્શન મળ્યું હોવા છતાં આપણે અંગ્રેજોએ આપણા માટે તૈયાર કરેલ ચીલો છોડ્યો નથી. અંગ્રેજ શાસનકાળમાં ક્યારેય એવું નહોતું લાગતું કે આપણે આપણું સર્વસ્વ ખોઈ બેઠાં છીએ. પરંતુ હવે આજની પરિસ્થિતિ એમ કહેવા મજબૂર કરે છે કે અંગ્રેજો જતા રહ્યા પછી આપણું જ કંઈ થોડું બચ્યું હતું તેમાંથી ય અધિકાંશ આપણે હવે ગુમાવી બેઠાં છીએ. હા! ક્યારેક થોડું એક આશ્વાસન એ મળે છે – જ્યારે આપણે એ અંગે સભાન હોઈએ ત્યારે – કે ગુરુદેવ તથા ગાંધીજી હજુ પણ આપણા હૃદયમાં વિરાજમાન છે. એક બાજુ તો તેઓ સૂરજ આથમી રહ્યાનો

અણસાર આપે છે, તો બીજી બાજુ એવું આશ્વાસન પણ આપે છે કે ફરીથી સૂર્ય પોતાના પૂરા ગૌરવ સાથે પૂર્વમાં જ ઉદય પામશે અને આપણા મારગને ઉજાળશે.

જ્યારે પણ આપણે રવીન્દ્રનાથના સાહિત્ય તથા વિચારોનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે પેલા જ સૂર્યકિરણો આવીને મન તથા દૃષ્ટિને આશા પ્રદાન કરે છે કે ભારત ફરીથી પોતાની પૂર્વવત પ્રતિભા મેળવી, નમ્રતાપૂર્વક પરંતુ ઉન્નત મસ્તકે નવી આશા અને દૃઢ નિર્ણયપૂર્વક આગળ વધશે.

બીજું વિશ્વયુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે ગુરુદેવે ‘સભ્યતાનું સંકટ’માં આધુનિક પાષ્ટાત્ય સભ્યતા જે રીતે વિનાશના માર્ગે આગળ ધપી રહી હતી તે અંગે નિરાશા ખૂબ જ ખેદપૂર્વક પ્રગટ કરી હતી. પરંતુ સાથોસાથ એમણે એ પણ કહેલું કે મનુષ્ય માટેનો પોતાનો ઊંડો, અગાઢ વિશ્વાસ પોતે અંત ઘડી સુધી નહીં છોડે. એમણે એમના જીવનકાળમાં જે કંઈ કાર્યો કર્યા તેના આધારે જોઈ શકાય છે કે એમનું પીઠબળ માનવી પ્રત્યેની તેમની શ્રદ્ધા અને એની સંભાવનાઓ પ્રતિ અતૂટ આસ્થા હતાં. શિક્ષણક્ષેત્રે તેમણે જે કાર્ય શાંતિનિકેતનમાં કર્યું તે એ આસ્થાનું એક અપૂર્વ દ્રષ્ટાંત હતું. ઘણા લાંબા સમય સુધી શાંતિનિકેતન દુનિયાભરના કળાકારો, સાહિત્યજ્ઞો, સંગીતજ્ઞો, વિદ્વાનો તથા અન્ય અનેક સર્જન ક્ષેત્રોમાં કાર્યરત વ્યક્તિઓ માટે અતિથિગૃહ બની રહેલું. ત્યાંથી આશા તથા વિશ્વપ્રેમના કેટકેટલાં કિરણો પ્રસરતાં હતાં તેની આજે તો કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. તો પણ તેને યાદ કરીએ તો આપણને આગળ ધપવાની હિમ્મત અને દિશા સાંપડી શકે.

આજે ભલે બીજાં શાંતિનિકેતન બની શકે; દરઅસલ સન 1901થી 1947 સુધીનું શાંતિનિકેતન તો માત્ર રવીન્દ્રનાથની પોતાની જ સાધનાનું ફળ હતું. હવે ફરી એને કોણ સાધી શકશે? અને ફરીથી એના એ પ્રયોગનું પુનરાવર્તન કરવાનો કોઈ અર્થ પણ છે ખરો? ના! અહીં પ્રયત્ન અનેક શાંતિનિકેતન ઊભાં કરવાનો નહીં, બલકે રવીન્દ્રનાથના જીવન, તેમનાં કાર્યો અને એથી પણ વિશેષ તો તેમની ખોજપૂર્ણ સમગ્રતામાંથી? માણસ માનવી કેવી રીતે બને તે શીખવાનો છે. શું માત્ર ચીજવસ્તુઓના ઢગલા એકઠા કરવાની શક્તિ, ચંદ્ર પર કે શુક્ર જેવા ગ્રહ પર માણસને લઈ જવાની યુક્તિ, મોટાંમોટાં જટિલ વૈજ્ઞાનિક યંત્રો તથા સંહારક શસ્ત્રો બનાવવાની પ્રયુક્તિ તથા શક્તિનો વિકાસ કરવો એને જ શિક્ષણ કહીશું? એનું પરિણામ તો આંખો સામે દેખી જ રહ્યા છીએ. કોણ વિધ્વંસ માટેના કેટલાં યંત્રો એકઠાં કરી શકે છે, આકાશમાં સૌથી પહેલા

શસ્ત્રોની ભરમાર કોણ કરશે, પડોશીને આપણા પહેલા શક્તિશાળી બનતા કેમ રોકવો તેની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ જ આજે બધાં રાષ્ટ્રોનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ બની ગયો છે. આ ધરતી અને આકાશને, સમુદ્રો, સરિતા અને સરોવરોને કેવી રીતે મનુષ્યના ગુલામ બનાવી પોતાના ભોગવિલાસની સામગ્રી બનાવી દેવાય તથા કેટલી ત્વરિત ગતિથી એ કરી શકાય તે શીખવા-શીખવવાને જ તો આજે શિક્ષણનો આદર્શ માનવામાં આવે છે. પરંતુ સદ્ભાગ્યે આ અંગે પ્રશ્ન ઉઠાવનારાઓની સંખ્યા હવે વધતી ચાલી છે.

રવીન્દ્રનાથ પોતાની હૈયાસૂઝને લીધે પહેલેથી જ સચેત થઈ ગયા હતા કે માનવી વિધ્વંસના માર્ગે ચાલી રહ્યો છે. એટલા માટે તેમણે એમના પુસ્તક ‘મારી શાળા’માં કહેલું : મનુષ્ય આ જગતમાં એને જાણવા કે ગુલામ બનાવવા નથી આવ્યો, એ તો એને પોતાના ઘર તરીકે અપનાવવા આવ્યો છે. અહીં તે વિશ્વનો સાથી અને ઉપાસક બનવા આવ્યો છે જેને સહારે તે કરી શકે પોતાની સૌંદર્ય સાધના, પ્રેમ સાધના તથા પ્રાપ્ત કરી શકે પરમ આનંદ. આ કેવળ સમગ્રતાની તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ થઈ શકે છે, એકાંગી વિકાસથી નહીં, સ્વાર્થી લાલચથી નહીં.

આ પુસ્તક લખવા પાછળ એક જ હેતુ રહ્યો છે. એ છે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સમગ્રતાપૂર્ણ વ્યક્તિત્વથી વાચકોને પરિચિત કરાવવા. એમના જીવનની સમગ્રતા શિખરે ત્યારે પહોંચી જ્યારે એમના જીવનના અંતિમ દસ વર્ષો દરમ્યાન એમણે ચિત્રકળા પર ખૂબ ગંભીરતાપૂર્વક ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. એવું લાગે છે કે રવીન્દ્રનાથની અંદર એક જવાળામુખી ધીખતો રહ્યો હતો. સીતેર વર્ષની ઉંમરે એનો અચાનક એવો વિસ્ફોટ થયો કે દુનિયા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. માત્ર બહારની દુનિયા જ નહીં, તેઓ પોતે પણ આ ઘટનાથી દ્વિધામાં પડી ગયેલા. આ ઘટનાને તેમણે પોતાના જીવન-ચરિત્રનો ‘ઉપસંહાર’ કહી છે, અને એમાં બધું જ સમાઈ જાય છે.

એવું લાગે છે કે તેઓ હજી કંઈક એવું ‘કહેવા’ ઇચ્છતા હતા જેને માટે શબ્દોની ભાષા પર્યાપ્ત ન હતી. તેને જોઈતી હતી રૂપની ભાષા. આખરે તેવો સમય આવ્યો અને એ ભંડાર ઝરણાંની જેમ ફૂટી નીકળ્યો, અને જે કંઈ વ્યક્ત કરવાનું બાકી હતું પાછલા સીતેર વર્ષો સુધી જમા થયા કર્યું હતું તે બધું રૂપ-જગત બનીને પ્રગટ થવા લાગ્યું. મુખ્ય વાત તો એ છે કે જે સાહિત્ય એ છેલ્લા દસ બાર વર્ષોમાં નિર્મિત થયું તેની ઉપર પણ એમના ચિત્રકળાના અનુભવની ઊંડી છાયા પડી. એમની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાંની ઘણી ખરી આ સમય દરમ્યાન

જ લખાઈ હતી. આ સંદર્ભે એમની અનેક કૃતિઓ યાદ આવે છે. પરંતુ એમાંથી કેટલીક વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે : પ્રાંતિક, આરોગ્ય, પૂરવી, મહુઆ તથા સભ્યતાર સંકટ અને શેષલેખા.

મારું સૌભાગ્ય છે કે ગુરુદેવના આખરી ત્રણ વર્ષોમાં મને એમના ચરણસ્પર્શનો તથા એમની વાણી સાંભળવાનો અવસર મળેલો. આજે જ્યારે રવીન્દ્રનાથની છબિ મનમાં ઉદ્ભવે છે તો તે કેવળ કવિ, લેખક, ચિત્રકાર, શિક્ષણશાસ્ત્રી, સંગીતજ્ઞ, દાર્શનિક, ઇ. જુદા જુદા સ્વરૂપે નથી આવતી. એતો એક વિશાળ વૃક્ષ રૂપે મનમાં સમાયા છે. ધોમધખતો હોય ત્યારે એની છાયામાં જવાની ઇચ્છા થાય ને મુશળધાર વર્ષા હોય તો પણ. જ્યારે એક ગ્રામ-સભા કે સંગીત-નૃત્યનો કાર્યક્રમ કરવાની જરૂર પડે તો મન કહે છે ચાલો, એ જ વૃક્ષની નીચે. આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં, તૈયારી સમયે ગુરુદેવને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવાની ભાવના જ રહી છે. જો એનાથી વાચકોની થોડી સેવા પણ થઈ શકી તો હું પોતાને કૃતાર્થ થયો માનીશ.

શિક્ષણ

રવીન્દ્રનાથનું શૈક્ષણિક-દર્શન

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જન્મ્યા ત્યારે ભારતમાં અંગ્રેજી શાસન એની ચરમ અવસ્થાએ પહોંચી ચૂકેલ અને તે એ જ સમય હતો જ્યારે ભારતે પોતાના ખોવાયેલા સ્વાભિમાનને ફરીથી હાંસલ કરવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. સાહિત્ય તથા કળા-સંસ્કારોમાં ઓતપ્રોત તેજસ્વી પરિવાર તથા પિતા એક સમર્થ મહર્ષિ તેમજ ભારતીય સંસ્કૃતિના સાચા પ્રતિનિધિ - આવો હતો રવીન્દ્રનાથનો પરિવેશ. પરિવારના તેમજ પરિવારની આસપાસના યુરોપીય સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિના વાતાવરણથી વધુ સમૃદ્ધ બનેલ પરિવેશમાં તેમનો ઉછેર શરૂ થયો. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઘડાયેલ યુવાવસ્થામાં જ રવીન્દ્રનાથને યુરોપીય, ખાસ કરીને અંગ્રેજી સાહિત્ય અને સમાજનો પ્રત્યક્ષ તથા ઊંડો અનુભવ પણ થઈ ગયો હતો. એમનું તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ મનુષ્ય તથા માનવસમાજની શક્તિઓ તથા સમસ્યાઓને સંવેદનશીલ દૃષ્ટિથી સમજી-મૂલવી શકતું હતું. આ કારણે જ પોતાના સાહિત્ય નિર્માણના મૂળ કાર્યની સાથોસાથ એમની દૃષ્ટિ શિક્ષણ પ્રત્યે પણ આકર્ષિત થઈ.

તેમના પોતાના અનુભવે એમને સારી રીતે બતાવી આપેલ કે અંગ્રેજી શાસનકર્તાઓએ જે શિક્ષણ પ્રણાલી ભારતવાસીઓ માટે ઘડેલી તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો સરકારી કચેરીઓને માટે કારકૂનો તૈયાર કરવા તથા બની શકે તો એવા 'શિક્ષિતો' તૈયાર કરવા જે પોતાની સંસ્કૃતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનને ઉતરતી કક્ષાના માનવાની દૃષ્ટિ કેળવે. અંગ્રેજી હકૂમત પોતાના આ ઉદ્દેશો પાર પાડવામાં ભલે કદાચ પૂરેપૂરી સફળ થઈ ન હોય, પણ એટલું તો નિઃશંક કહી શકાય કે ભારતના ઇતિહાસમાં એક લાંબો સમય એવો જોવા મળે છે જે દરમિયાન આપણા પદવીધારી શિક્ષિતો એ પણ જાણતા ન હતા કે પોતે કેટલા ભાગ્યશાળી છે કે પોતે ગર્વ લઈ શકે અને જેને આધારે કરમાયેલ જનજીવનનું અપૂર્વ ઢંગથી ઉત્થાન પણ કરી શકે એવો અણમોલ સાંસ્કૃતિક વારસો તેમને મળ્યો છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા માટે ભારતીયોએ ત્યારે વિલાયત જવું પડતું હતું, ભલે પછી તે ભાષા અંગેનું હોય, ઇતિહાસનું હોય, ભારતના પુરાતત્ત્વ વિજ્ઞાનનું

કે પછી મૂર્તિકળા કે ચિત્રકળાના ક્ષેત્રનું કેમ ન હોય! એ સમયે ભારતીય સમાજ બૌદ્ધિક સ્તરે પોતાને બધી રીતે દેવાળિયો માનતો હતો. ત્યારે આપણો દેશ ખરેખર એક અભાગી દેશ બની ગયો હતો. આપણે પોતે જ પોતાને નીચા માનતા થઈ ગયા હતા.

બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના 1928માં થઈ ચૂકી હતી. તેના પ્રમુખ નેતાઓમાં રાજા રામમોહન રાય તથા રવીન્દ્રનાથના પિતામહ દારિકાનાથ ટાગોર પણ હતા, જેમનું વલણ અંગ્રેજી શિક્ષણ તરફી હતું. એક બાજુ તો ભારતીય સંસ્કૃતિના, વિશેષ કરીને વૈદિક સંસ્કૃતિના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હતા તો બીજી બાજુ ભારતીય સમાજ-સુધારકો એમ માનતા થઈ ગયેલા કે ભારતનું શ્રેય યુરોપીય આધુનિકતા તથા અંગ્રેજી શિક્ષણ અપનાવવામાં જ છે. હા, એ તો જરૂર માનવું પડશે કે વૈદિક સંસ્કૃતિના પુનરુત્થાનના આંદોલનને કારણે ઉચ્ચ-મધ્યમ વર્ગના ભણેલાં-ગણેલાં લોકોમાં એક પ્રકારનું આત્માભિમાન જાગ્રત થયેલું. પરંતુ એ આત્માભિમાનનું વર્તુળ કેવળ બૌદ્ધિક સ્તરે જ જોવા મળતું હતું, જ્યારે મનુષ્યની દૈનિક જીવનયાત્રા સાથે સંબંધિત બાબતો યુરોપમુખી થવા લાગેલી. યુરોપ ત્યારે યંત્રો તથા વિજ્ઞાનના સહારે આગળ ધપી રહ્યું હતું. એવું લાગતું હતું કે તે પોતાના બાહુબળ અને નિર્ણયશક્તિ વડે જે ચાહે તે કરી શકશે અને કરશે જ. પશ્ચિમના ક્રાન્તિકારી ઔદ્યોગીકરણે સંસારભરને આંજી દીધેલ. તો પછી આપણા જેવો અપમાનિત દેશ તે પ્રત્યે આકર્ષિત થયા વિના રહી જ ન શકે. આ કહેતી વખતે એ યાદ કરી લેવું ઉચિત ગણાશે કે ભારતમાં ગણ્યાંગાઠ્યા લોકો જ એવા હતા જેમને પાષ્ટાત્ય આધુનિક યુગ અંગે થોડી ઘણી જાણકારી હતી. (ત્યારની) ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાં કદાચ ત્રીસ હજાર વ્યક્તિઓ પણ એવી નહીં હોય જેમને દેશની બહાર શું ચાલી રહ્યું છે એની જાણ હોય, અને નવ્વાણું ટકા જનતા તો પોતાના ગામ-તાલુકા બહારની કોઈ પણ જાણકારી ધરાવતી નહીં હોય, એમ કહેવું એ કદાચ અતિશયોક્તિ ભર્યું નહીં ગણાય કે તે સમયે આપણા ભણેલાં-ગણેલાં સમાજ-સુધારકોને ભારતનાં ગામડાંઓનો ભાગ્યે જ કંઈ અનુભવ હતો.

થોડો સમય તો રવીન્દ્રનાથને પણ એ યંત્ર યુગીય ‘નવયુગે’ ખૂબ આકર્ષિત કરેલા. બલ્કે એમ કહેવું વધુ ઠીક રહેશે કે પાષ્ટાત્ય આચાર-વિચાર પ્રત્યે તેમનો જે સન્માનનો ભાવ રહ્યો હતો – ભલે તે અમુક અંશે ઉપરછલ્લો હોય – સ્વદેશની પૃષ્ઠભૂમિમાં રવીન્દ્રનાથને તે લગભગ તેમના આખરી સમય સુધી આકર્ષિત કરતો રહ્યો હતો. આનાં કારણો ઘણાં હોઈ શકે. એમાંનું એક કારણ

તેમણે તેમના આખરી સંદેશમાં જણાવ્યું છે. ‘સભ્યતાનું સંકટ’માં તેમણે કહ્યું છે :

“સભ્યતાનું જે સ્વરૂપ આપણા દેશમાં પ્રચલિત હતું તેને મનુએ ‘સદાચાર’ કહેલ. એટલે, એ સામાજિક આચાર અંગેના નિયમો છે. પ્રાચીનકાળમાં આ નિયમો સાથે સંબંધિત જે ધારણાઓ હતી તે પણ એક સીમિત ભૌગોલિક ખંડ પૂરતી મર્યાદિત હતી. ત્યારે સરસ્વતી તથા હૃદય દ્યુતી નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ બ્રહ્માવર્ત કહેવાતો હતો. ત્યારે જે આચાર પરંપરાગત રૂપે પળાતો આવેલો તેને જ ‘સદાચાર’ માનવામાં આવતો હતો. અર્થાત, આ આચારની ભીંતો પરંપરાના પાયા ઉપર આધારિત હતી – ભલે ગમે તેટલી નિષ્કુર તથા અવિચારી કેમ ન હોય. આ કારણે સંસ્કાર અંગેના પ્રચલિત ધોરણો માટે આચાર-વ્યવહારને કોઈ પણ જાતના સમજ-વિચાર વિના એટલું પ્રાધાન્ય અપાયું કે તેનાથી ચિત્તની સ્વાધીનતા છીનવાઈ ગઈ હતી. સદાચારના જે આદર્શો એક વાર મનુએ બ્રહ્માવર્તમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા તે આદર્શો સમય જતાં ધીરેધીરે લોકાચાર પર અવલંબવા લાગ્યા. મારા જીવનના આરંભકાળ સમયે અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રભાવથી આવા બાહ્યાચારની વિરુદ્ધ દેશના શિક્ષિતોના મનમાં વિદ્રોહ જાગેલો. અમારા પરિવારે આ પરિવર્તનને, ભલે તે ધર્મની બાબતમાં હોય કે પછી લોક વ્યવહારમાં હોય, ન્યાય અને બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ પૂરેપૂરા રૂપે અપનાવી લીધેલ. મારો જન્મ એ પરિવેશમાં થયો હતો અને તેની સાથો સાથ સાહિત્ય પ્રતિ અમારી સ્વાભાવિક પ્રીતિએ અંગ્રેજોને અમારા મનમાં ઉચ્ચતમ સ્થાને વિરાજમાન કરી દીધેલાં.”

એક બીજું કારણ પણ ઉલ્લેખનીય છે. એક બાજુતો એમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ વ્યક્ત કરતું હતું કે મનુષ્ય જો માત્ર પોતાના ભૌતિક જીવનને જ સમૃદ્ધ કરતો રહેશે તો પોતાનો અંતરાત્મા ખોઈ બેસશે. પરંતુ, બીજી બાજુ જ્યારે એ ભારતની દરિદ્રતાને જોતા હતા ત્યારે યુરોપની ભૌતિકવાદી જગતની શક્તિ-સાધના પ્રત્યે એમને આદરભાવ ઉપજવા લાગતો હતો. તેમને લાગતું હતું કે આપણે પશ્ચિમ પાસેથી ઘણું બધું શીખી શકીએ તેમ છીએ. પરંતુ આરંભથી અંત સુધી રવીન્દ્રનાથના મૂળિયાં ભારતીય જીવન પરંપરાઓ સાથે જોડાયેલાં રહ્યાં; ‘શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ’ શીર્ષક ધરાવતા 1935ના એક નિબંધમાં રવીન્દ્રનાથ લખે છે :

“એક સમયે જ્યારે ભારતવર્ષમાં પોતાની સંસ્કૃતિ પરિપૂર્ણ માત્રામાં હતી ત્યારે કોઈને ધનની ઓછપનો ભય રાખવા જેવું લાગતું નહીં, કે ન તો એ કારણે કોઈ જરા પણ લજ્જા અનુભવતી. આનું કારણ એ કે લોકોનાં મુખ્ય લક્ષ્યની દિશા ભૌતિક સમૃદ્ધિ તરફ નહીં, પરંતુ આંતરિક વિકાસ ભણી હતી. એ લક્ષ્યનો નિર્ણય કરવો, તેનો અભ્યાસ કરવો અને તેની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરવો એ શિક્ષણનું સહુથી મહત્ત્વનું અંગ છે. આની સીમાની અંતર્ગત જ વૈષયિક શિક્ષણને સ્થાન અપાવું જોઈએ, કેમકે મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા માટે વ્યવહારિક તથા પરમાર્થિક એ બન્ને અભિગમ ભેગા હોવા આવશ્યક છે.”

દક્ષતા પૂરી હોય પરંતુ સંસ્કૃતિનો અભાવ હોય એવી પરિસ્થિતિ રવીન્દ્રનાથે એક દૃષ્ટાંત આપી સમજાવી છે :

“એક લંગડો માણસ સાયકલ પર બેસીને જઈ રહ્યો હતો. રસ્તે જતાં અચાનક સાયકલ ભાંગી ગઈ. ત્યારે તેને સમજાયું કે મોંઘાદાટ યંત્રની અપેક્ષામાં વિના મૂલ્યના પોતાના પગની કિમ્મત ઘણી વધુ છે. જે માણસ પોતે ધરાવતા ઉપકરણોની શોખી મારતો હોય છે તે જાણતો નથી કે ખરેખર પોતે કેટલો ગરીબ છે. હું સાયકલનું મૂલ્ય ઓછું આંકતો નથી. પરંતુ એટલું તો જરૂર માનું છું કે સજીવ પગનું મૂલ્ય તથા મહત્ત્વ સાયકલથી ઘણું અદકું છે. જે શિક્ષણ આપા સજીવ પગની જીવનશક્તિ વધારે છે તેને હું ધન્ય માનું છું. જે શિક્ષણ લોકોને મુખ્યતઃ સરસાધન પર નિર્ભર બનાવે છે તેને હું મૂઢતાનું વાહન કહીશ.”

આ કહ્યા પછી તરત રવીન્દ્રનાથ યુરોપ અંગે કહે છે :

“હું બધું કરી શકું છું. બધું કરી શકીશ” ... — ભગવાન એવો દિવસ દેખાડે કે આપણે પણ આત્મવિશ્વાસ ભર્યું આ વિધાન તન અને મનની પૂરી તત્પરતા સાથે કરી શકીએ. ‘હવે હું બધું જાણું છું’, પરંતુ એથી ય ઉપરવટ વિધાન એ છે કે ‘હું બધું કરી શકવા સમર્થ છું.’ આજે પૂરું યુરોપ આવાં વિધાનયુક્ત વાણી બોલવા લાગ્યું છે. યુરોપ કહી રહ્યું છે “હું બધું કરી શકું તેમ છું અને બધું કરવાનો મને અધિકાર છે.” પોતાની ક્ષમતા પરની તેની શ્રદ્ધાનો કોઈ અંત નથી. આ શ્રદ્ધાથી તે નિડર થઈ ગયેલ છે, જળ, થળ અને આકાશને તેણે જીતી લીધાં છે. આપણે ભગવાન તરફ મોં કરી, તેને ભરોસે હાથ જોડી બેસી રહ્યાં છીએ, અને એ કારણે સદીઓથી આપણે દેવતાઓ દ્વારા ઠગાતાં રહ્યાં છીએ.”

રવીન્દ્રનાથ યુરોપની સ્તુતિ કરતા ગદગદિત્ થઈ કહે છે :

“ઘણા સમય બાદ સ્વીડનના પ્રખ્યાત ભૂ-પર્યટક હેડિનના ભ્રમણ-વૃતાંતો મેં ફરીથી વાંચ્યા. એશિયાના દુર્ગમ મરુ પ્રદેશમાં હવામાન શાસ્ત્રનું નિરીક્ષણ કરવાના સાધનો શોધવાના દુઃસાધ્ય પ્રયત્નો પાછળ તે લાગી પડ્યો હતો, અને એની સાથે સંકળાયેલ બધું જ જાણવા એ કૃત-નિષ્ઠિયી હતો. આ પ્રયત્નોનો મૂળ મંત્ર છે ‘હું બધું જાણીશ, હું બધું કરીશ.’ આ કરી શકવા પાછળ કઈ શક્તિ રહેલી છે તે તો પુસ્તક વાંચવાથી જ સમજી શકાય — વાતેવાતે આપણે તેમને ભૌતિકવાદી ઇજનેર (વસ્તુ-તાંત્રિક) કહી તુચ્છકારીએ છીએ. પરંતુ જેના આત્માની શક્તિ એટલી પ્રબળ હોય કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પોતાના પ્રાણને પણ તુચ્છ સમજે, જેને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી, જે કઠોરમાં કઠોર વિઘ્નને પણ ગણકારતો નથી, અસહ્ય કષ્ટદાયક બાબતો પણ જેને પરાજિત કરી શકતી નથી, જે પ્રાણ અને મનથી એવી સાધના કરે છે કે જેમાં કોઈ આર્થિક લાભનો હેતુ નથી, અને આજીવિકાની દૃષ્ટિએ માત્ર અનાવશ્યક જ નહીં બલકે તેનાથી ઉલટી છે. — તેને શું ભૌતિકવાદી કહીશું, અને શું આપણા જેવાઓનો દુર્બળ આત્મા એવી પ્રવૃત્તિ કરવાની હિમ્મત કે સંકલ્પ તો દૂર રહ્યા પણ એવી વાત પણ ઉચ્ચારી શકશે?”

યુરોપ જે રસ્તે જઈ રહ્યું હતું તે માર્ગે અમેરિકા તો ઘણું વધુ આગળ વધી ગયું હતું. પરંતુ એવું લાગે છે કે અમેરિકા પ્રતિ રવીન્દ્રનાથનો અભિપ્રાય જરા જુદો હતો. ઉપરોક્ત નિબંધના આરંભમાં તે કહે છે :

“... ઘણા લાંબા સમયથી અમેરિકા વિવિધ ક્ષેત્રે પોતે મેળવેલી સિદ્ધિઓના નશામાં ચૂર હતું. એ સિદ્ધિઓનો વિષય વિસ્તાર ઘણો મોટો હતો અને તોય એનો વ્યાપ વધારવાનો તેને લોભ વળગેલો હોઈ એને ધીરેધીરે વિસ્તારી રહ્યું હતું. આના પરિણામે સમાજના એક અંગ તરીકે મનુષ્યમાં જરૂરી લક્ષણો અને ગુણોને દબાવી દઈ, વધુ ને વધુ વિકાસ હાંસલ કરવાની વૃત્તિ બધો સમય પોતાનું શિર ઊંચકતી જ રહી. આજે ભૌતિક વિકાસના પંથ પર ભાંગી પડેલ પૈડાંઓની વચ્ચે ધૂળધાણી હાલતમાં પડેલા રાક્ષસની ચિંતા હવે એ છે કે વિનાશના માર્ગે ચાલી તોડફોડ કર્યા કરવા સિવાય શું મનુષ્ય પાસે બીજું કંઈ અચ્ચું છે કે નહીં? જમાનાથી તેણે જે કોઈ તોસ્તાનો ઊભા કરેલા, જેને તે અતિ મૂલ્યવાને સિદ્ધિ સમજતો રહ્યો હતો, તેમાંનાં ઘણાં ખરાંનો ઝાકઝમાક તો માત્ર

ઉપરછલ્લો જ હતો. બહારનું આવરણ તૂટવા લાગ્યા પછી જ્યારે જોઈ શકીએ કે અંદરથી તો તે બધું ખોખલું છે. તો પછી એવી પરિસ્થિતિમાં સાંત્વના ક્યાંથી મળી શકે? બધો માલ-અસબાબ ગૂમાવી દીધાં પછી મનુષ્યની હાલત કેવી રહી છે? એ શોકમગ્ન છે, કારણ કે આજે એ ભીખારી બની ગયો છે. હવે એવું તો તે કહી શકે તેમ નથી કે : ‘મારી અંદર જ ખરી સંપદા છે.’ આજે તેનું કોઈ મૂલ્ય નથી રહ્યું, કારણ કે તેણે પોતે જ પોતાને જે એક બજારુ વસ્તુ બનાવી દીધેલ તેનું બજાર જ આજે તૂટી ગયું છે.”

વીસમી સદીના ત્રીજા દાયકાના આરંભમાં રવીન્દ્રનાથ યુરોપથી ખૂબ પ્રભાવિત થઈને પાછા ફરેલા. 1932માં જ્યારે તે પર્શિયાના પ્રવાસે ગયેલા ત્યારે પણ તેમણે યુરોપની શક્તિસાધનોનાં ભરપેટ વખાણ કર્યા હતા. ત્યાં એક વ્યાખ્યાનમાં એમણે કહેલું કે :

“પ્રકૃતિના શક્તિભંડારના દ્વાર ખોલીને યુરોપે પોતાની પ્રાણયાત્રા અનેક પ્રકારે ઐશ્વર્યશાળી બનાવી લીધી છે. તે શક્તિના પ્રભાવથી આજે યુરોપ દિગ્વિજયી બન્યું છે. અમારા પૂર્વીય રાષ્ટ્રોના લોકો વસ્તુ જગતની આવી શક્તિ-સાધના પ્રત્યે ઉદાસીન રહ્યા છે, જેના ફળ સ્વરૂપે સમાજના દરેક પાસામાં દુર્બળતા વ્યાપી ગઈ છે. યુરોપ પાસેથી એ સાધનાની દીક્ષા લેવાનું આજે અમારા માટે અત્યંત આવશ્યક બની ગયું છે.”

પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે જ્યારે પણ રવીન્દ્રનાથની વાણીમાં યુરોપની શક્તિ-સાધનાની સ્તુતિના શબ્દો પ્રગટ થયા કે ત્યાર બાદ તરત જ – ક્યારેક તો ત્યાર પછીના આગલા વાક્યમાં જ તેમણે તેમાં ઉમેરો કરીને પોતાની આંતરિક વિચારસરણી પણ વ્યક્ત કરી જ હતી. ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાન સમયે પણ એમણે કહેલું જ :

“...પરંતુ તેની સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે માત્ર વસ્તુગત ઐશ્વર્યથી માનવતાનું રક્ષણ નથી થઈ શકતું. તેનો પુરાવો આજે યુરોપનું જે પ્રહારક મૂર્તિ સ્વરૂપે પરિવર્તન થયું છે તેમાંથી મળે છે. પરસ્પર ઈર્ષા, દ્વેષ તથા વિજ્ઞાનની પીઠ પર સવારી કરતી – વિજ્ઞાનવાહિની – હિંસક વિભીષિકાએ યુરોપની સભ્યતામાં ઉથલપાથલ કરી છે. યુરોપને ઐશ્વર્ય અસ્ત્રો તો મળ્યાં છે પરંતુ એની સાથે ઈશ્વરનું ચિત્ત મળ્યું નથી. એવું લાગી રહ્યું છે કે જાણે પોતાની આશ્ચર્યજનક વૈજ્ઞાનિક નિપુણતા વડે યુરોપ પોતાના જ વિધ્વંસ માટેના શસ્ત્રો તૈયાર કરી રહ્યું છે.”

એ જ વ્યાખ્યાનમાં તેઓ એશિયાને જવાબદારી સોંપે છે કે તે મનુષ્યમાં એવું સંપૂર્ણ દૈવત લાવે કે જેમાં કર્મશક્તિ તથા ધર્મશક્તિ, બન્નેનો સમન્વય થયેલો હોય. યુરોપનો જે એકતરફી વિકાસ થઈ રહ્યો હતો તે અંગે પૂરેપૂરા નિરાશ થતા રવીન્દ્રનાથને સમય તો લાગ્યો પણ એ નિરાશાને એમણે પોતાના આખરી મંતવ્યમાં અત્યંત સચોટ રીતે પ્રગટ કરી. બીજા વિશ્વયુદ્ધના એ સમય દરમ્યાન મનુષ્યના સ્વભાવની સૌથી વધુ સંહારક બાજુ છેક શિખરે પહોંચી ગયેલી. રવીન્દ્રનાથે કહ્યું :

“એક સમય એવો આવ્યો જ્યારે મારે પોતે જ મારી સાહિત્ય-રચના અને સાહિત્ય ચર્ચામાંથી બહાર નીકળવાનું આવશ્યક બન્યું. જ્યારે મેં ભારતના સામાન્ય જનની ભયાનક ગરીબી જોઈ ત્યારે મારું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. આધુનિક શાસન દ્વારા સંચાલિત, પૃથ્વી પરના કોઈ પણ દેશમાં શરીર તથા મન માટે આવશ્યક ચીજવસ્તુઓનો એટલો અભાવ નહીં હોય જેટલો ભારતમાં છે. એ પણ ત્યારે કે જ્યારે લાંબા સમય સુધી આપણે દેશ અંગ્રેજોને સંપત્તિ અને ઐશ્વર્ય પ્રદાન કરતો રહ્યો છે. જ્યારે મારું ધ્યાન સુધરેલા દેશોનો મહિમા ગાવામાં મગ્ન રહેતું હતું ત્યારે તો હું કલ્પના પણ કરી શક્યો હોત નહીં કે એ સભ્ય ગણાતી અને માનવ-આદર્શવાળી જાતિનું સ્વરૂપ આટલું નિષ્કૃષ્ટ અને વિકૃત થઈ જશે. હવે અંતે મને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આવી વિકૃતિને લીધે એ કહેવાતી સભ્ય જાતિની અસીમ અનાદરપૂર્ણ ઉદાસીનતા કરોડો ભારતીયો માટે કેટલી હાનિકારક નીવડી છે. ...”

“આ વિદેશી સભ્યતાએ – જો એને સભ્યતા કહી શકાય તો – આપણું કેટકેટલું હરી લીધું છે એ હું જાણું છું, પરંતુ તેની સામે કંઈક આપવાને બદલે તેણે હાથમાં ડંડો લઈ, તેઓ જેને ‘લૉ એન્ડ ઓર્ડર’ કહે છે તે કાયદો અને વ્યવસ્થા સ્થાપિત કર્યા. એ પૂરેપૂરો બહારનો, ગેરભારતીય વિચાર છે અને શાસન ચલાવવા માટેનો કેવળ દરબારી ખ્યાલ છે. એમણે આપણને માત્ર પોતાનું શક્તિરૂપ જ દેખાડ્યું, પરંતુ સમાજોદ્ધારક મુક્તિરૂપ દેખાડી શક્યા નથી. ...”

“સારાયે યુરોપની જંગલિયાત લાજશરમને નેવે મૂકી, નખ-દાંતને વિકસાવી, વિભીષકતા વિસ્તારવા તૈયાર થઈ ખડી છે. પાશ્ચાત્ય સભ્યતાની મજજાતંતુમાં ઉછરતી રહેલી માનવપીડાની આ મહામારીએ હવે બહાર આવી માનવ-આત્માને અપમાનિત કરવા સમગ્ર દિશાઓની હવાને કલુષિત કરી મૂકી છે. ...”

“જીવનના આરંભકાળથી જ મારા મનમાં એક વાત પર પૂરો વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે યુરોપની અંતરની સંપદા એ જ એમની સભ્યતાનું પ્રદાન છે. આજે; મારી વિદાય લેવાની વેળાએ પેલો વિશ્વાસ પૂરેપૂરો દેવાળિયો બની ચૂક્યો છે. આજે તો એવી આશા રાખું છું કે કોઈ માનવ પરિત્રાણકર્તા હવે જન્મ ધારણ કરશે, અને એ થશે પૂર્વમાં, દારિદ્ર્યથી કલંકિત આપણી કુટિર, ભારતમાં મારી અપેક્ષા છે કે સભ્યતાની દેવવાણી લઈને તે આવશે અને આ પૂર્વ દિશામાંથી જ મનુષ્યોને આશ્વાસન આપશે. આજે હું ઘણી લાંબી યાત્રા બાદ આ પાર પહોંચ્યો છું. પાછલા ઘાટો પર શું છોડી આવ્યો? ઇતિહાસનો તુચ્છ ઍઠવાડ અને સભ્યતાના અભિમાનના ભાંગ્યા-તૂટ્યા, વેરવિખેર ઢગલા. પરંતુ મનુષ્ય પરનો વિશ્વાસ ખોઈ દેવો તે પાપ છે. એ વિશ્વાસનું તો હું મારા આખરી શ્વાસ સુધી જતન કરતો જ રહીશ, એવી આશાથી કે આ મહાપ્રલય બાદ સાંસારિક વાસનારહિત આ મેઘમુક્ત આકાશમાં ઇતિહાસનો એક નિર્મળ આત્મપ્રકાશ ઉદય પામશે – આ જ પૂર્વાચલના સૂર્યોદયની દિશામાંથી કો'ક દિવસ અપરાજિત મનુષ્ય પોતાની જયયાત્રાના અભિયાનમાં આવતાં બધાં વિઘ્નોને લાંઘીને પોતાની મહત્ત્વ મર્યાદાને પુનઃપ્રસ્થાપિત કરવાના માર્ગે અગ્રેસર થશે. મનુષ્યના અંતહીન અને પ્રતિકાર હીન પરાભવને જ ચરમ માનવાને હું ઘોર અપરાધ સમજું છું.”

રવીન્દ્રનાથ એમના જીવનકાળ દરમ્યાન કદાચ મૂળભૂત મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતમ સંભાવનાઓ તથા તેના અત્યંત નિમ્ન સ્વરૂપ વચ્ચેની બધી જ અવસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કરતા રહ્યા હતા. જ્યારે તે કળા તથા દર્શન(ફિલસૂફી)ની ચર્ચા કરતા અથવા બાળશિક્ષણ તથા બાળકોની સર્જનાત્મકતા અંગે વિચારતા ત્યારે આનંદવિભોર થઈ જતા. અને જ્યારે મનુષ્ય તથા માનવસમાજની દરિદ્રતા, તેની કુરૂપતા તથા હિંસા સાક્ષાત થતી, ત્યારે દુઃખીદુઃખી થઈ એ પરિસ્થિતિ સુધારવાનો માર્ગ શોધવા લાગી જતા. બીજા વિશ્વયુદ્ધે એમને પૂરેપૂરા વિશ્લેષ કરી મૂકેલા, તો પણ એમણે જે કહેલું કે : મનુષ્ય જાતિમાંથી જ દિવ્ય શક્તિનો પુનઃઉદ્ગમ થશે – તે આશા તો તેમણે અંત ઘડી સુધી છોડી નહીં.

રવીન્દ્રનાથનો એક મોટો ગુણ હતો, ગુણના દર્શન કરવાનો. કોઈ પણ સ્થળે કે સમયે એમને માનવજીવનના ગૌરવના, એની પ્રતિષ્ઠાના દર્શન થતાં તો તરત જ એ તેનાં ગુણગાન કરવા લાગતા, ભલે એવા દર્શન એમને કોઈ બનાવટી

રીતે કરાવવામાં આવ્યા હોય કે ભલે તે એમના પોતાના ભોળપણને કારણે થયા હોય. એમના ઇટાલીના પ્રવાસનું જ એક દૃષ્ટાંત જોઈએ. બેનિતો મુસોલિનીએ એમને જે રીતે ઇટાલીમાં હેરવ્યા-ફેરવ્યા, એક મહારાજાને યોગ્ય સ્વાગત કર્યું, સન્માન આપ્યું – તે બધું કેવળ પોતાની તારીફ કરાવવાના હેતુથી જ કરેલું, રવીન્દ્રનાથ દ્વારા મુસોલિની જગતને એ બતાવવા ઇચ્છતો હતો કે લોકકલ્યાણ એ જ તેની રાજ્યનીતિનો મુખ્ય આદર્શ હતો. લશ્કરશાહીના પોતે કટ્ટર વિરોધી હોવા છતાં પણ રવીન્દ્રનાથ ઇટાલીનો પ્રવાસ પૂરો થયો ત્યાં સુધી મુસોલિનીના છળની એ જાળ પારખી શકેલા નહીં. એમણે મુસોલિનીની ખૂબ પ્રશંસા કરી. આખરે ઇટાલી છોડ્યા પછી એમને સચ્ચાઈની જાણ થઈ અને તેમણે મુસોલિનીની નીતિનું જોરદાર ખંડન કર્યું. આવું જ એમના ‘રશિયાથી પત્રો’ દ્વારા જાણવા મળે છે. હા, એ સમયના રશિયા અને ઇટાલીમાં આભજમીનનો તફાવત હતો. રશિયા સમાજવાદના પંથે અગ્રેસર થવાની કોશિશ કરી રહ્યું હતું અને ઇટાલી સંપૂર્ણપણે ફાસીવાદી (ફાસિસ્ટ) બની ચૂકેલું હતું. ઇટાલીનો ફાસીવાદ તો પૂરી દુનિયાના લોકો જોઈ રહ્યાં હતાં. પરંતુ રશિયાની આંતરિક બાબતો અંગેની જાણકારી બહારના લોકોને હોવાની વાત તો દૂર રહી, પણ ત્યાંની આમ જનતા પણ એ જાણતી ન હતી કે સ્ટાલિનના રાજ્યમાં ક્યાં-ક્યાં, શું-શું ચાલી રહ્યું હતું.

રવીન્દ્રનાથ રશિયાથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા. ‘રશિયાથી પત્ર’ની શરૂઆતમાં જ તેમણે લખ્યું : “અહીં મેં જે જોયું તેનાથી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો છું. અન્ય કોઈ પણ દેશ કરતાં આ દેશ જુદો જ છે. ઉપર-તળે, પૂરા મનુષ્યસમાજને જ તેણે જાગ્રત કરી દીધો છે.” રશિયા છોડી અમેરિકા જતી વખતે બર્લિનથી લખેલા એક પત્રમાં કહ્યું છે : “રશિયા ગયો હતો ત્યાંની શિક્ષણપ્રણાલીના નિરીક્ષણ માટે. જોઈને દંગ થઈ ગયો. માત્ર આઠ વર્ષમાં જ એમણે શિક્ષણ દ્વારા દેશભરના લોકોના મનનું પૂરું માળખું જ બદલી નાખ્યું છે. જેઓ મૂંગા હતા તેઓને વાણી મળી ગઈ છે. જેઓ મૂઢ હતા તેમના ચિત્તના આવરણો હટી ગયા છે. જેઓ અક્ષમ હતા તેમની આત્મશક્તિ જાગ્રત થઈ છે. અપમાનિત હતા તેઓ આજે આત્મશક્તિ જાગ્રત થઈ છે. અપમાનિત હતા તેઓ આજે સમાજની અંધારી કાળ-કોટડીઓમાંથી બહાર આવી બધાંની સાથોસાથ બેસવાનો અધિકાર ધરાવતા થયા છે. કલ્પના કરવી પણ કઠિન છે કે આટલી વિશાળ જનતાનું આટલા ઓછા સમયગાળામાં તેઓ કઈ રીતે ભાવાંતર કરી શક્યા હશે. લાંબા કાળથી સૂકી પડેલી સરિતામાં શિક્ષણનું પૂર

આવી ગયું છે. એ જોઈ મન પુલકિત થઈ ઊઠે છે. દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી બધાં સચેષ્ટ તથા સચેતન બની ગયાં છે. ગમે તેવી કપરી ક્ષિતિજોને વિના વિઘ્ને પાર કરવા તેમને સાંપડ્યો છે નવી આશાઓનો એક પથ.”

દરઅસલ વાત એ છે કે ભારતની બહાર જે કંઈ સારી બાબતો તેમને જોવા મળતી તે જોતાવેંત જ એમનું મન પોતાના દેશની દુર્દશા તથા દુર્વ્યવસ્થાના વિચાર તરફ વળી જતું હતું. ‘રશિયાથી પત્ર’માં જ દલિત ભારતના વ્યવહારિક તથા આત્મિક દારિદ્ર્યને કારણે એમને જે દુઃખ થતું હતું તે અંગે અવારનવાર તેમણે ધ્યાન દોર્યું છે. યુરોપના નિરોગી બાળકોના આનંદી ચહેરા જોઈ રવીન્દ્રનાથ તે માનવીઓની સ્તુતિ ગાતા હતા, પરંતુ સાથોસાથ પોતાના દેશમાં મલેરિયા અને ભૂખથી પીડિત, ‘હાથ પગ દોરડી ને પેટ ગાગરડી’ થઈ ગયેલ બાળકોને યાદ કરીને એમનું હૈયું કકડી ઊઠતું હતું. એમનું મન એ જોવા તડપતું હતું કે દરેક ભારતીય બાળકનું કરમાયેલું સુંદર સ્વરૂપ દરિદ્રતાની કુરૂપતામાંથી છૂટીને પોતાની ચમકીલી કાળી આંખો અને મરકતાં ચહેરા એમની સામે ક્યારે મીટ માંડશે. આ ‘ભોળપણ’ ને કારણે કરેલી યુરોપની, ખાસ કરીને રશિયાની ‘સ્તુતિ’માં એક પ્રકારે એમની ઉપરોક્ત વેદના જ પ્રગટ થઈ છે.

એક સમયે ક્યારેક ક્યારેક મને એમ લાગતું હતું કે રવીન્દ્રનાથે યુરોપની, અંગ્રેજી સંસ્કારિતાને આટલી બધી વખાણી હતી તથા જે રીતે સોવિયેટ રશિયાની સામાજિક ક્રાન્તિ અને વિકાસથી એ પ્રભવિત થયેલા તે કેવળ એમના ભોળપણને કારણે જ નહીં, બલકે એમની રાજનૈતિક સમજમાં થોડી ઊણપને લીધે થયું હોવું જોઈએ. પરંતુ તે મારી ભૂલ હતી. કેમકે હવે હું જ્યારે દુનિયાનું વલણ જોઉં છું ત્યારે સમજાય છે કે રવીન્દ્રનાથના એ ભોળપણનો ઉદ્ગમ એમની કડુશા તથા મનુષ્યની દિવ્યશક્તિ પ્રતિની આસ્થામાંથી થયેલ. એમણે જ્યાં ગુણદર્શન કર્યાં ત્યાં ભલે તરત જ કે પછી પળ બે પળ મોડેથી, કમજોરીઓને પણ એ સમજી શક્યા હતા. ‘રશિયાથી પત્ર’ (પત્ર - ક. 13)માં મા-બાપોની પોતાના સંતાનો પ્રતિ તેમજ સામાજિક જવાબદારીની ચર્ચા કરતા એમણે કહેલું કે રૂસવાસીઓના વિચાર પ્રમાણે. બાળકોના વિકાસ અને હિતની રક્ષા માટે સમાજનું – એટલે કે સરકારનું દાયિત્વ મા-બાપના દાયિત્વથી જરાય ઓછું નથી. દરઅસલ રૂસવાસીઓ માને છે કે જનસાધારણનું અસ્તિત્વ વિશિષ્ટ સ્થાન કે હોદ્દાની સુવિધાઓ માટે નથી. બલકે એમના માનવા પ્રમાણે પોતાના અંગત લાભ, ભોગ-વિલાસ કે પ્રભાવ જમાવવા માટે સમાજનું ઉલ્લંઘન કરવાનો અધિકાર કોઈ પણ વ્યક્તિને નથી. સમાજની સંસ્કારિતાના દૈવત

પ્રત્યેના જે આસ્થા-ગાનનું ગુંજન રવીન્દ્રનાથને મનોમન સંભળાતું રહેતું હતું તેનો આભાસ એમની દુવિધાયુક્ત માનસિક પરિસ્થિતિમાંથી મળે છે. એક બાજુ તો ભારતનું દારિદ્ર્ય અને અપમાનિત હાલત જોઈ તેમને આપણા દેશની સમસ્યાઓ નિવારવાનો ઉપાય યુરોપની ભૌતિક સમૃદ્ધિમાં જણાય છે, તો બીજી બાજુ યુરોપના ભૌતિક વિકાસને જોઈને સ્વાભાવિક રીતે જ ગભરાઈ ઊઠે છે. ‘રશિયાથી પત્ર’ના ઉપરોક્ત પત્રમાં જ કહે છે : “જે કંઈ હોય તે ખરું, પરંતુ મને એવું નથી લાગ્યું કે મનુષ્યની વ્યક્તિગત તથા સમષ્ટિગત સીમાઓને રૂસી લોકો સમજી શક્યા છે. એ દૃષ્ટિએ તો રૂસીઓ ફાસિસ્ટો જેવા જ છે. સમષ્ટિને માટે વ્યક્તિએ ભોગવવી પડતી પીડાને તેઓ કોઈ પ્રકારે વાંધાજનક માનવા તૈયાર નથી. તેઓ ભૂલી જાય છે કે વ્યક્તિને દુર્બળ કરીને સમુહને સબળ કરી શકાય જ નહીં. વ્યષ્ટિ (વ્યક્તિ) જો જંજીરોમાં જકડાયેલી, પરાધીન હોય તો સમષ્ટિ ક્યારેય સ્વાધીન થઈ શકે નહીં. અહીંયા માથાભારે લોકોનું એક નાયકત્વ (સરમુખત્યારશાહી) ચાલી રહ્યું છે. દેશનું આ પ્રકારનું એકલથ્યુ સંચાલન દૈવાધીન થોડો સમય સારું ફળ પણ આપી શકે, પરંતુ તે હંમેશ માટે ક્યારેય ચાલી ન શકે. એમાં હંમેશા યોગ્ય અધિનાયક કે નેતા મળતા જ રહે તેવું થવાનો કદાચિત પણ સંભવ નથી. ... આ ઉપરાંત સાધનસંપત્તિની ક્ષમતાનો બેરોક-ટોક વિકાસ બુદ્ધિવિકાર પેદા કરે છે. ...’

રવીન્દ્રનાથની જીવનસાધનાનાં સૌથી પ્રમુખ અંગ છે : એક તથા અનેકનો મિલાપ તથા બાહ્ય અને આંતરિકનો સમન્વય; આ બે પ્રશ્નો પર મનનપૂર્વક ચિન્તન, એને જીવનમાં પ્રત્યક્ષરૂપ કેવી રીતે આપી શકાય તેની નિરંતર શોધ તથા તે માટે અનુરૂપ વ્યવહાર. એક તરફ તો એ પેલી ભારતીય સમાજની કુરૂપતાને ખલાસ કરવા ઇચ્છતા હતા – જે ગરીબી તથા શોષણની ઉપજ હતી, તે બીજી બાજુ એમની લડાઈ એવી કુરૂપતા સામે પણ હતી કે જે મનુષ્યના આંતરિક વિકાસને બિનજરૂરી માનવી પ્રચુરતાની જ ઉપજ છે, અને અંતે જે પૂરા માનવસમાજને બીમાર બનાવી મૂકે છે. આ સંદર્ભે એક વાત ખાસ સમજવા જેવી છે. ભારતનું દારિદ્ર્ય જોવા તથા સમજવા રવીન્દ્રનાથ માટે ઇંગ્લેંડ કે રશિયા જેવા કોઈ દેશનું ભ્રમણ કરવાનું જરૂરી ન હતું. દેશની દર્દનાક ગરીબીનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તો એમને જ્યારે એમણે પોતાની જમીનદારીની દેખભાળની શરૂઆત કરી ત્યારથી જ થઈ ગયેલો. પરંતુ મનુષ્યના સ્વાભિમાન તથા નિર્ણયશક્તિ પ્રત્યે એમની જે આસ્થા હતી તે યુરોપ દર્શનના પરિણામે ઘણી વધુ દૃઢ અને આશાજનક બની ગઈ.

રવીન્દ્રનાથ કવિ, સાહિત્યકાર તો હતા જ પરંતુ તેની સાથોસાથ કર્મયોગી અને શિક્ષક પણ હતા. એમના સાહિત્યને અથવા દર્શનને જો એમના કર્મયોગથી અલગ પાડીને જોઈશું તો એમના સાહિત્યનું તથા દર્શનનું પણ સ્વરૂપ બદલાઈ જશે. સમય જતાં જે શાંતિનિકેતન નામથી ઓળખાવા લાગેલ તે, બ્રહ્મચર્ય આશ્રમની એમણે સ્થાપના કરી તે અંગે એમ માનીએ કે એ આશ્રમ એક પાઠશાળાના શિક્ષક રવીન્દ્રનાથે શરૂ કરેલ હતી, સાહિત્યકાર દાર્શનિક રવીન્દ્રનાથે નહીં, તો એ એક બહુ મોટી ભૂલ કરી ગણાશે. કેમકે એમ માનવાથી શાંતિનિકેતનની પાછળ એમની જે દૃષ્ટિ હતી એની સમગ્રતાનો તાગ મેળવી શકાશે નહીં. આ જ વાત એમના ગ્રામોદ્ધારના કામને પણ લાગું પડે છે. 1905માં લખેલ એમનું પુસ્તક ‘સ્વદેશી સમાજ’ કોઈ પણ નર્ચા સમાજસેવક કે માત્ર બુદ્ધિજીવી વ્યક્તિ દ્વારા લખી શકાયું ન હોત. ‘સ્વદેશી સમાજ’ એવો લેખક જ લખી શક્યો હોત જેના પીંડમાં કવિ, દૂરદર્શી, શિક્ષક, કળાકાર, દાર્શનિક અને સર્જક એ બધાનો સમન્વય થયો હોય, આના આધારે પછી એમણે શ્રીનિકેતન નામનું ગ્રામોન્મુખી શિલ્પકેન્દ્ર શરૂ કર્યું હતું.

ભાગ્યે જ કોઈ એવા કવિ, સાહિત્યકાર કે દાર્શનિક હોય છે કે જે પોતાની કળા તથા જીવનની દૃષ્ટિ વડે વૈચારિક સ્તર પર ટકી રહેવા છતાં ય તેનાથી અળગા થઈ જનસેવા દ્વારા સમાજ-પરિવર્તનના કામમાં વ્યસ્ત થયા હોય! બ્લેક એમ કહીએ કે જે એવી સેવાને પોતાની કળા-સાધનાનું જ એક અંગ માનતા હોય! લાગે છે કે રવીન્દ્રનાથની આ સમગ્ર દૃષ્ટિ પાછળ બે મુખ્ય પરિબળો હતા. પહેલું : સ્વાભાવિક જ હતું કે દેશની દરિદ્રાવસ્થાનું દર્શન, જેણે તેમને પૂરી રીતે હલાવી દીધેલ. તે સારી રીતે જાણતા હતા કે દરિદ્રતાનું મૂળ કારણ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય હતું. રવીન્દ્રનાથે ‘સ્વદેશી સમાજ’ લખ્યું હતું તે સમયે સખારામ ગણેશ દેવસ્કર કલકત્તાની ગલીએ ગલીમાં ફરીને લોકોને સમજાવી રહ્યા હતા કે અંગ્રેજોએ ભારતની દુર્દશા કેવી રીતે કરી હતી. 1904માં દેવસ્કરે ‘દેશેર કથા’ (દેશની કથા) પ્રકાશિત કરી હતી. એમાં તેમણે ઊંડા અધ્યપનના આધારે એ દર્શાવેલું કે અંગ્રેજ સરકારે ભારતના ઉદ્યોગ-ધંધાઓનો તો નાશ જ કરી નાખેલો, અને તે એવા પ્રયત્નમાં લાગેલી કે ભણેલા-ગણેલાં ભારતીયો પોતાની સંસ્કૃતિને પણ ભૂલી જાય. મને એમાં જરા પણ શંકા નથી કે પંડિત સખારામનું પુસ્તક પ્રકાશિત થયું તે પહેલાં પણ રવીન્દ્રનાથ આ વિષય અંગે સભાન હતા અને વિવિધમ ડિગ્રી, દાદાભાઈ નવરોજી તથા રમેશચંદ્ર દત્તના આ વિષય અંગેના પુસ્તકોથી પણ પૂરા પરિચિત હતા. ભારતીય જીવનની એવી,

ચિંતાજનક દશાની એમના આટલા સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વ પર અસર ન થાય એવું તો બની જ ના શકે. 1905ના ‘બંગભંગ’ના આંદોલનમાં રવીન્દ્રનાથે સક્રિય રૂપે જે ભાગ લીધેલો તે અંગે તથા એ સમયની એમની કાવ્યરચનાઓને કોણ નથી જાણતું!

જે કારણે રવીન્દ્રનાથે આવો લડાયક અભિગમ અપનાવ્યો તે માટે પ્રેરણારૂપ બીજું તત્ત્વ હતું મનુષ્યની કર્મ તથા નિર્ણયશક્તિઓ પ્રતિ એમની નિષ્ઠા. જગતના દેશ-દેશાવરોમાં ફરીફરીને એમણે આ શક્તિને પ્રગટ સ્વરૂપે જોઈ હતી. એમને પૂરો વિશ્વાસ થઈ ચૂક્યો હતો કે ભલે આજે ભારત તે શક્તિ ખોઈ બેઠું હોય, પોતાના જીવનમાં એ ફરીથી તે શક્તિ મેળવી શકે તેમ છે, અને મેળવશે જ. તે કટ્ટરવાદી ન હતા, એથી એમને એવો તો વિચાર સુદ્ધાં આવતો નહીં કે યુરોપ પાસેથી કંઈ જ ન શીખવું. જ્યાંથી અને જે કોઈની દ્વારા જે કંઈ પણ સત્ય અને સુંદરની ઝાંખી થાય તે લઈ લેવું જોઈએ એવું તે માનતા. એમને માટે એટલું ય પૂરતું હતું. એના પરિણામે જે કંઈ નવું ઉપજે તે એવું હોવું જોઈએ કે જેનાથી વ્યક્તિ તથા સમાજના આત્માભિમાનને તથા મનુષ્યના ચિત્ત-સ્વાતંત્ર્યને આંચ ન પહોંચે તેમજ આંતરિક અને બાહ્ય તત્ત્વોના એક્યનો તે ભંગ ન કરે.

રવીન્દ્રનાથે કહ્યું છે : “મને પૂરી ખાત્રી છે કે ભારતને માટે સૌથી અગત્યની જરૂરિયાત એવા રચનાત્મક કાર્યોની છે જે પોતાને માટે પોતાની દ્વારા જ ઘડાયા હોય. એને પાર પાડવામાં ગમે તેટલું જોખમ હોય, આપણે એ ઊઠાવીશું અને ગમે તેટલી યાતનાઓ સહન કરીને પણ આપણો જે અધિકાર છે તેને પ્રાપ્ત કરીશું જ. પ્રારંભિક સ્તરે અસફળતાઓ અને કષ્ટોનો સામનો કરવો પડે તોય આપણો નૈતિક વિજય થતો રહે. આપણી પીઠ ઉપર સવાર થઈ ચડી બેઠેલાઓને દેખાડી આપીશું કે આપણી પાસે પોતાની નૈતિક શક્તિ છે. આપણામાં સત્યને ખાતર દુઃખ ભોગવવાની તાકાત છે. આપણી પાસે જો આ બધું નહીં હોય તો ભીખ માગ્યા કરતા રહેવું પડશે. જો આપણને જે જોઈએ તે બધું એ માટે પ્રયત્ન કર્યા વિના, માગ્યા વેંત જ મળી જશે તો તે અત્યંત અનિષ્ટકર નીવડશે. હું આપણા દેશવાસીઓને ફરીફરીને કહેતો રહ્યો છું કે ભીખ માગવાની આદત છોડી, બધાં હળીમળીને, ત્યાગની ભાવના સાથે રચનાત્મક કાર્યોમાં જોડાઈ જઈએ.” સ્વરાજ્ય અંગે એમણે કહ્યું છે કે એ તો ગ્રામવાસી જનતાનાં બારણે ટકોરા મારતું ઊભું છે. કોઈ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોય આપણને એ મેળવતા રોકી શકશે નહીં. ... “આપણાં ગામડાંઓ માટે

આપણે ઇચ્છીએ તે કામ કરી શકીએ – એના શિક્ષણ અંગે ત્યાંની સ્વચ્છતા માટે, તેની સંચાર તથા યાતાયાત વ્યવહારની વ્યવસ્થા સુધારવા માટે. બસ, જરૂરી એ છે કે આપણે હળીમળીને એ કામમાં લાગી જઈએ. આ કામ માટે આપણને સરકારના કોઈ સહી-સિક્કાની જરૂર નથી.”

ઈ. સ. 1905ના માર્ચ મહિના દરમ્યાન કલકત્તામાં એક વ્યાખ્યાન આપતાં એમણે કહ્યું : ‘આપણે જો એવું માનીએ કે બીજાઓની જવાબદારી વધુ છે ને આપણી ઓછી તો એ અનૈતિક ગણાય. આપણે જ્યારે અંગ્રેજોએ આપણી સાથે કરેલ વર્તાવનું મૂલ્યાંકન કરવા બેસીએ ત્યારે તેમની માનવીય નબળાઈઓનો, તેમજ તેમને અકળાવતી કઠણાઈઓનો પણ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. પરંતુ જ્યારે આપણી પોતાની ઉણપો શોધવા લાગીએ ત્યારે એના બચાવમાં સફાઈ કે બહાના બાજીને કોઈ જ સ્થાન હોઈ શકે નહીં. ત્યારે સમયના અભાવને બહાને આપણો માપદંડ ટૂંકો કરી શકાય નહીં. ફિરંગી સરકારની સામેનો રોષ ભડકાવવા માટેના રાજનૈતિક ઉપાયો ભલે સહેલા હોય પરંતુ તે આપણને આપણાં ધ્યેય સુધી પહોંચાડી શકશે નહીં. ‘જેવા સાથે તેવા’ થવાનો રસ્તો અપનાવવાથી કાર્યકુશળતાથી ચાલવાનું કર્તવ્ય ચૂકી જઈશું. ...જ્યારે કોઈ આપણા રાજનૈતિક કાર્યક્રમનો આધાર હોય છે ત્યારે મુખ્ય ધ્યેયની પ્રાપ્તિ ભૂલાઈ જાય છે અને કોઈ પ્રદર્શનની ઉત્તેજના જ મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય બની જાય છે....’ એ ભાષણમાં જ એમણે કહ્યું : ‘આપણા શિક્ષણનો વિષય જ આપણે સૌથી પ્રથમ આપણા હાથમાં લઈ લેવો જોઈએ.’

મહત્ત્વની હકીકત તો એ છે કે રવીન્દ્રનાથ આ પ્રકારના વિચારો માત્ર બોલી, લખીને વ્યક્ત કરીને જ બેસી રહેતા નહીં. તેમણે તેનો પ્રત્યક્ષ અમલ પણ કર્યો. શાંતિનિકેતનની સ્થાપના તો એ 1901માં જ કરી ચૂક્યા હતા. બંગાળના વીરભૂમ જિલ્લામાં આવેલ શાંતિનિકેતનનું સ્થળ રવીન્દ્રનાથે જાતે પસંદ કરવું પડેલું નહીં, એમના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરે ત્યાં 1863 થી જ એક આશ્રમ બનાવેલ. એક મોટું મકાન પણ બંધાવેલું. ત્યાર પછી એમણે ઓગણીસમી શતાબ્દીની અંગ્રેજી શૈલીનું, લોખંડ ઢાળીને બનાવેલ જાળીઓમાં રંગીન કાચના જડતરવાળું એક મંદિર પણ ત્યાં બનાવરાવેલું. મહર્ષિ બ્રહ્મસમાજ હતા એથી સ્વાભાવિક છે કે એ મંદિરમાં કોઈ મૂર્તિનું સ્થાપન તો કરાયેલ જ નહીં.

શાંતિનિકેતન સાથે એક અન્ય મહત્ત્વનો પ્રસંગ પણ સંકળાયેલ છે. પોતાની જમીનદારીના કામકાજ અંગે ભરઉનાળે, ધોમધખતા તાપમાં સફર ખેડતા

દેવેન્દ્રનાથે ઉજ્જડ વેરાનમાં આવેલ સપ્તપર્ણીના એક વૃક્ષની શીળી છાયામાં બેસી આરામ કરેલો તે સમયે જ એમને તે સ્થળે આશ્રમ બનાવવાનો વિચાર સૂઝેલો. રવીન્દ્રનાથને શાંતિનિકેતન બનાવવા મહર્ષિનો એ આશ્રમ અનાયાસ મળી ગયો, પરંતુ જે મળ્યું તે તદ્દન ઉપયુક્ત હતું. આશ્રમની ચોંમેર હતું બધું નીરવ અને વેરાન, ગરમીની મોસમમાં ભયંકર ગરમી. સાતેક કિલોમિટર દૂર વહેતી હતી ‘અજય’ નદી જે પોતાના ધસમસતા પૂરમાં વરસોવરસ કેટ-કેટલાંય વૃક્ષો તથા ગરીબ ગ્રામવાસીઓની ઝૂંપડીઓ તાણી જતી. નજીકમાં હતી સર્પની ચાલ જેવી વાંકીચૂકી, ઉનાળામાં મોટાભાગે તો સૂકીભઠ પણ વરસાદમાં બે કાંઠે વહેતી નાનકડી નદી ‘કોપાઈ’.

સામાન્ય રીતે સોહામણું નહીં, બલ્કે કઠોર કહી શકાય ને તેમ છતાં પણ ચિત્તાકર્ષક એવું, પ્રકૃતિનું આવું સ્વરૂપ તપસ્યા માટે આવશ્યક મનાયું છે, જેમાં આત્મા તથા શરીર બન્નેના આરામનું એક ખાસ મહત્ત્વ છે. કદાચ આ કારણે જ મહર્ષિએ પોતાના સાધનાસ્થળ તરીકે વીરભૂમનો આ વિસ્તાર પસંદ કરેલો. એવું તો નહીં હોય ને કે દેવેન્દ્રનાથ એક આંતરિક સ્ફૂરણથી સભાન થઈ ગયેલા કે ક્યારેક અહીં આવીને પોતાનો કવિ-શિક્ષક પુત્ર આ સ્થળને પોતાનું કર્મસ્થાન બનાવશે!! રવીન્દ્રનાથ માનતા હતા કે સાચું શિક્ષણ વૈભવી પ્રચુરતા તથા શ્રમવિહીન આરામભર્યા વાતાવરણમાં નથી મળતું. એને માટે આવશ્યક છે સ્વેચ્છાએ અપનાવેલ ગરીબી. એ એવું પણ માનતા હતા કે જો બધું બન્યું બનાવ્યું તૈયાર મળી જાય તો જાતે સર્જન કરવામાં શિક્ષણ અને આનંદનો જેટલો લાભ મળે છે તેટલો મળી શકે નહીં. એ માટે જીવનશૈલી તથા દિનચર્યા એવી હોવી જોઈએ જે પોતે જ શિક્ષણદાયક બની રહે.

સાદું જીવન શૈક્ષણિક દૃષ્ટિથી સર્જનાત્મક હોય છે. જ્યારે શાંતિનિકેતનની સાદી જીવનશૈલીને લોકોએ જોઈ ત્યારે ટીકા કરી કે રવીન્દ્રનાથ તો ગરીબીને મહિમામંડિત કરી રહ્યા છે અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પાછા મધ્યયુગમાં ધકેલી દેવા માગે છે. પરંતુ આ પ્રકારની આલોચના કરનારાઓ કાં તો અમીર વર્ગના લોકો હતાં અથવા એવાં હતાં જેમણે યુરોપની વિષય-પ્રધાન વિચારધારાને પોતાનો આદર્શ માની લીધેલ. રવીન્દ્રનાથ કહેતા હતા કે વિષય-સુખ બાળકો માટે ભારરૂપ નીવડે છે, કેમકે તે તો મોટેરાંઓની આદતને પરિણામે પેદા થયેલ હોય છે. ગરીબી તો એ પ્રાથમિક પાઠશાળા છે જ્યાં પૂરી માનવજાતિ પોતાનો પ્રથમ પાઠ તથા ઉત્તમોત્તમ અભ્યાસ મેળવે છે. ... ‘કરોડપતિ બાપના બેટાને પણ જીવનનો પ્રારંભિક પાઠ શીખવા માટે નિસહાય ગરીબ હાલતમાં પેદા થવું

પડે છે. અઢળક સાધનસંપત્તિને કારણે પગ જેવા ઉપાંગો વિના પણ પોતાનું કામ ચાલી શકે તેમ હોવા છતાં એણે અન્ય અત્યંત ગરીબ બાળકોની જેમ જ ચાલતા શીખવું પડે છે.’

‘ગરીબી આપણને જીવન તથા જગત સાથે જોડી આપે છે. અમીરીનું જીવન તો મુખ્યતરીકે પરવાનગીને આધારે, અર્થાત્ એ તો વાસ્તવિકથી અધૂરું જીવન જીવવા જેવું છે. કોઈને સુખ અને ગર્વ લેવા માટે તો તે ઠીક હોઈ શકે, પરંતુ શિક્ષણ માટે તો નહીં જ. અમીરાત તો એક સોનાનું પાંજરું છે જેમાં અમીરોનાં બાળકો એવી રીતે ઉછરે છે કે પરિણામે એમની શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ જાય. આથી મારી પાઠશાળા માટે મેં પેલા મહાન શિક્ષક-સાદગીને જ પસંદ કરેલ છે. ગરીબીને કારણે નહીં બલ્કે એ કારણે કે તે વિદ્યાર્થીઓને જગતનો વ્યક્તિગત અનુભવ પ્રદાન કરાવે. અહીં રાચ-રચીલાં અને સાધનસામગ્રીના ઢગલાઓ નથી.’ આથી જ આ વિચારો એમણે ‘માય સ્કૂલ’ (મારી શાળા) નામના નિબંધમાં વ્યક્ત કર્યા છે.

પ્રચલિત શાળા-શિક્ષણ પદ્ધતિનો કડવો અનુભવ રવીન્દ્રનાથને બાલ્યાવસ્થામાં જ થઈ ચૂક્યો હતો. એ તેવા શિક્ષણને વધુ સહન કરી શક્યા નહીં અને અધવચાળે જ તેને છોડી દીધું. “જે બાબતે મને શાળાકાળમાં જ સંતાપ્યો તે હતી શાળા સ્તરે જગતની સંપૂર્ણતાનો અભાવ. તે એક વિશેષ પ્રકારની વ્યવસ્થા છે જેમાં માત્ર પાઠ જ ભણાવવામાં આવે છે. જે લોકો એવા પ્રકારની શાળા વ્યવસ્થાને આવશ્યક માને છે અને એ પ્રકારના શિક્ષણને જીવન સાથેનો તેનો સંબંધ તોડીને પણ સ્વીકારે છે તેવા મોટાંઓ માટે તે ઉપયોગી થઈ શકે. પરંતુ બાળકો તો જીવનને પ્રેમ કરે છે અને એ હોય છે એમનો પ્રથમ પ્રેમ. સાચું શિક્ષણ તો એ છે જેમાં પહેલાં તો બાળક પોતાના જીવન પ્રત્યેના પ્રેમ દ્વારા જ્ઞાનસંગ્રહ કરતું થઈ શકે. પછી એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે તેને પણ ત્યાગી દે. તેમ કરે તો જ પછીથી તે પોતાના સંપૂર્ણ જીવનમાં પ્રજ્ઞા સાથે પુનઃપ્રવેશ કરશે.”

આધુનિક જીવનમાં એ થતું હોતું નથી. એમાં નથી સંવેદનશીલતાનો સ્વીકાર કે નથી સ્વેચ્છાએ કરેલો ત્યાગ. રવીન્દ્રનાથ માન્યતા પ્રમાણે આજે જીવન તથા શિક્ષણપ્રણાલીમાં આપણે જે જગતમાં જન્મ્યા છીએ તેને સ્વીકારવાની સંભાવના નથી અને તેથી આપણે આપણી જાતને પણ એને હવાલે કરી શકીએ નહીં. આપી તો એ જ શકે જેણે મેળવ્યું હોય. મેળવવા અંગે એ કહે છે કે આપણી ચેતના જગાવતી બાબતો કોઈ નિયમો દ્વારા સંચાલિત થાય છે. જે બધાંની મેળવણીથી આ જગત બન્યું છે તે અપૂર્ણ છે. એ પૂર્ણ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે

આપણે આ બધાં સાથેના આપણા આધ્યાત્મિક ઐક્યના સંબંધ અંગે સભાન હોઈએ. આ પૂર્ણતામાં એવી શક્તિ છે જે આપણને પરમઆનંદ આપે છે. મનુષ્યનો ઉચ્ચતમ ઉદ્દેશ્ય એ નથી કે તે એમાં રહે એને જાણે અને એનો ઉપભોગ કે શોષણ કરે, બલ્કે એ છે કે એ સંવેદના દ્વારા પોતાને તેમાં ભેળવે. પોતાને તેનાથી અલગ કરીને નહીં, બલ્કે એના બોધ અને એની સાથેના યોગથી એની સાથે સંપૂર્ણ ઐક્ય સાધે.

પોતાના અનુભવને આધારે રવીન્દ્રનાથે કહ્યું કે આજે પ્રચલિત શાળાઓ બાળકો માટે વિદ્યાગર નહીં પરંતુ કારાગાર છે. એમણે ‘શિક્ષણની સમસ્યાઓ’ નિબંધમાં લખ્યું ‘આ હતભાગી બાળકો પાસેથી એમનાં ગગન અને વાયુ, આનંદ અને અવકાશ ઇ. બધું છીનવી લઈને શું શિક્ષણને દરેક પ્રકારે એમને માટે સજા જેવું બનાવી દેવું છે? અજ્ઞાનમાંથી ધીરેધીરે જ્ઞાન પ્રાપ્તિના અનુભવનો આનંદ મેળવી શકે તે માટે જ બાળકનો જન્મ અશિક્ષિત અવસ્થામાં નથી થતો શું? આપણી અક્ષમતા તથા જંગલિયતને કારણે કદાચ આપણે જ્ઞાન-શિક્ષણને આનંદજનક ન બનાવી શકીએ, પરંતુ એ નિરપરાધ શિશુઓના વિદ્યાસાગરને આપણે જાણી-બૂઝીને, નિષ્કુરતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને કારાગારનું રૂપ શા માટે આપીએ છીએ? બાળકોનાં આનંદસભર જ્ઞાન-શિક્ષણને વિશ્વ-પ્રકૃતિના ઉદાર અને રમણીય વાતાવરણમાં ખીલવા દેવું એ જ તો સર્જનહારનો આશય હતો. એ આશયને આપણે જેટલો નિરર્થક બનાવવા મથી રહ્યા છીએ એટલો જ એ વ્યર્થ બની રહેશે હરિણગ્રહની દીવાલો તોડી પાડો – માતૃ-ગર્ભવાસના 10 મહિનાઓમાં બાળક પંડિત નથી બની શક્યો – એવું કારણ આગળ ધરી તેને માથે કઠોર પરિશ્રમ સહિતના કારાવાસનો દંડ ઠોકી બેસાડવાનું વિધાન ન થયું. તેના પ્રતિ દયા કરો.”

આજે આપણે સ્કૂલનું મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ એના મકાનની સાઈઝથી, એની લાઇબ્રેરીમાં ભરેલાં પુસ્તકોની સંખ્યાથી, તેમાં ‘એજ્યુકેશનલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર’ કેટલાં છે તેનાથી તથા એ જોઈને કે એ બધું કેટલી રફતારથી વધી રહ્યું છે. રવીન્દ્રનાથે આનાથી ઊલટું, એવા તત્વો પર મહત્ત્વ આપ્યું જે બીજને અંકુરિત કરે છે, કળીને ખીલવી તેને પુષ્પરૂપે પરિણિત કરે છે. કોઈ આનો અર્થ એવો ન કરશે કે એ સમયે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમાં જે ફેશન પ્રચલિત બની ગયેલી તે આધુનિક યુક્તિઓ તથા સાધનોથી રવીન્દ્રનાથ અજાણ હતા. દરઅસલ એમણે એવી બાબતો પર ભાર ક્યારેય પણ ન મૂક્યો તે એ કારણે કે તેમને પૂરી ખાત્રી હતી કે ભૌતિક જ્ઞાન પ્રદાન કરવામાં એ સાધનો મદદરૂપ તો થાય છે,

પરંતુ સાથોસાથ તે દ્વારા મનુષ્યની લાલચ તથા સ્વાર્થભાવનામાં વૃદ્ધિ થાય છે અને તે મનુષ્યની આધ્યાત્મિક તથા સામાજિક ભાવનાઓને વામણી બનાવી દે છે.

ચીનમાં વિદ્યાર્થીઓને સંબોધિત કરતા રવીન્દ્રનાથે કહ્યું હતું : “તમે તો યુવાનો છો, આંતરિક ચેતનાના માર્ગે જવા માટે બન્યા-બનાવ્યા વિધિવિધાનોનાં આધારની, કે પુસ્તકોમાંથી લીધેલા કોઈ વાદ-સિદ્ધાંતની પણ તમને કોઈ જરૂર નથી. તમારા આત્માને પ્રકૃતિની અભિલાષા છે – સૂર્યના પ્રકાશની અને વસંતની – જે કળીને ખીલવામાં અને બીજને અંકુરિત કરવામાં કશા જ આડંબર વિના સહાય કરે છે. તમને મળ્યું છે યૌવનનું દાન – જે વહેલી પરોઢના સીતારા જેમ તમારા દેશના ભાવિના, જલ્દી જન્મ લેનાર દિનની આશાઓ સાથે પ્રકાશી રહ્યું છે. ...

“તમે જાણો છો ને પેલી યૌવનની અમરગાથા, જે દુનિયાના દરેક પ્રદેશમાં પ્રચલિત છે! ફૂર રાક્ષસની પાશવી જાળમાં એક સુંદર રાજકુમારી ફસાયેલ પડી છે. આ વાતની જાણ થતાં ભેગો જ, તેને રાક્ષસની કાળકોટડીમાંથી મુક્ત કરાવવા માટે એક રાજકુમાર નીકળી પડે છે. આપણાં બાલ્યકાળમાં જ્યારે આ વાર્તા સાંભળેલી ત્યારે આપણો ઉત્સાહ કેવો ઉછળવા લાગેલો. દરેકે મનમાં કેવા ઘોડા દોડાવેલા કે બધાં વિઘ્નો પાર કરીને, ગમે તેટલી કઠણાઈઓ સહન કરીને પણ હું પેલી સુંદર રાજકુમારીને તેની સ્વતંત્રતા પાછી અપાવીશ. આજે મનુષ્યનો આત્મા એક રાક્ષસી મશીનની ચુંગાલમાં કેદ, જકડાઈ પડ્યો છે. હું તમને કહું છું, ઓ મારા યુવાન રાજકુમારો, રાજકુમારીઓ, ફરીથી એ ઉત્સાહને તમારા હૃદયમાં જગાવો અને માનવીના આત્માને લાલચની જંજીરોમાંથી મુક્તિ અપાવો.

“એક કાળે પૂર્વમાં આપણે મનુષ્યની ભીતરમાં રહેલી પાશવી શક્તિ પર નિયંત્રણ લગાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ. પરંતુ આજે બુદ્ધિવાદે આપણી આધ્યાત્મિક તથા નૈતિક શક્તિઓ પર વિજય મેળવી લીધો છે. પશુની શક્તિમાં કમસે કમ પ્રકૃતિ સાથેનું સામંજસ્ય તો હતું, નહીં કે બાંબગોળા, જેરી ગેસ તથા વિનાશક વિમાનો, અર્થાત્ વિજ્ઞાનની દેન કહેવાય તેવા શસ્ત્રો.”

“આપણે સમજવું જોઈએ કે મનુષ્ય જે કોઈ સત્ય પ્રાપ્ત કરે તે દરેકને માટે છે. ધન તથા સંપત્તિ જ દરેકની વ્યક્તિગત છે. પરંતુ તમારે પોતાની વૈભવપ્રાપ્તિ માટે ક્યારેય સત્યનું શોષણ કરવું ન જોઈએ. એ તો ઈશ્વરના આશીર્વાદનો નફો મેળવવા ધંધો કર્યો ગણાય. વિજ્ઞાન પણ સત્ય છે. તેનું

પોતાનું સ્થાન છે – બીમારોનો ઉપચાર કરવાનું, જીવનોપયોગી ખાદ્ય-સામગ્રીનું ઉત્પાદન વધારવાનું અને લોકોના સુખ-સગવડ ઇત્યાદિની વ્યવસ્થા કરવાનું, પરંતુ એ જ્યારે કમજોરોને દબાવવામાં અને ઊંઘતાઓને લૂંટવામાં શક્તિશાળીઓની મદદ કરે, ત્યારે સત્યનો એ ઉપયોગ અધર્મ ગણાય. આ પ્રકારના અધર્મીઓને દુઃખ તથા સજા મળશે જ, કેમકે તેમનાં પોતાનાં શસ્ત્રો જ તેમની વિરુદ્ધ ઉપયોગમાં લેવાશે.”

“ઉચ્ચ કોટિનાં મૂલ્યો ધરાવતાં માનવોના સમાજનું નિર્માણ નફાખોરોના હાથે થતું નથી. એ તો થાય છે સ્વપ્ન દૃષ્ટાઓ દ્વારા. ઢગલાબંધ માલ-સામગ્રીનું ઉત્પાદન કરતા નફાખોર કરોડપતિઓએ આજ સુધી એક પણ સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કર્યું નથી. હકીકત એ છે કે તેઓ તો બીજાઓએ જે બનાવેલું છે તેને પણ તોડવામાં લાગેલા છે. આવો, માનવ આત્માને આ મશીનોની અંધારી કોટડીમાંથી બહાર કાઢીને મુક્ત કરો. માનવ-આત્માની પ્રતિષ્ઠા કરો, દુનિયા સમક્ષ સાબિત કરી આપો કે માનવ-આત્મા મશીનગનો તથા ફૂટનીતિમાં નથી – એ તો છે સીધીસાદી શ્રદ્ધામાં.”

રવીન્દ્રનાથે કહેલ આ વાક્યોને આજે આઠ દાયકાથી વધું વર્ષો વીતી ચૂક્યાં છે, પરંતુ એનું સત્ય તો આજે ઘણું વધારે સ્પષ્ટ બની ગયું છે. ઉપરોક્ત વાત ત્યારે તો ચીની યુવક-યુવતીઓને સંબોધીને કહેવાયેલ પરંતુ આજે એ દરેક દેશ તથા સમાજને, એથી પણ વધુ લાગુ પડે છે. જેની ધરતી તથા વાતાવરણમાંથી રવીન્દ્રનાથને આવું તત્ત્વજ્ઞાન તથા તે વ્યક્ત કરવાનું બળ સાંપડ્યું તે આપણો દેશ હવે તેનાથી જ દિનપ્રતિદિન દૂર થતો ચાલ્યો છે. શું આજના કરોડો ‘રાજકુમારો’ અને ‘રાજકુમારીઓ’ રવીન્દ્રનાથના આ આવાહનને સાંભળશે?

શિક્ષણનાં ત્રણ કેન્દ્રો

મનુષ્યનાં ત્રણ ઘર છે – અથવા તો કહીએ કે ત્રણ જીવનકેન્દ્રો છે. સૌપ્રથમ તો મનુષ્ય પોતે જ એક ઘર છે – અન્ય દરેકથી તદ્દન અલગ; એનું બીજું ઘર છે સમાજ – એટલે કે જ્યાં તે બીજાઓની સાથે સહજીવન – સહવાસ કરે છે; ત્રીજું છે પ્રકૃતિ પૂરું વિશ્વ – જેમાં તે ક્યારેક બિલકુલ એકલો, તો ક્યારેક બીજાઓની સાથે, તેમજ જીવ-જંતુઓ તથા નિર્સર્ગની બધી સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનાં જીવંત તથા અચેતન તત્ત્વો સાથે સંબંધ જોડીને જીવે છે. આ ત્રણેયનો સંબંધ, સ્વાર્થ તથા પરમાર્થના સર્જનાત્મક મિશ્રણથી ક્ષણેક્ષણે નવાં સ્વરૂપો તથા લયમાં ઘડાતો રહે છે. જો આ ત્રણમાંથી કોઈ પણ એકની અન્ય

બે સાથેની ગાંઠ છૂટી જાય તો વ્યક્તિ અને સમાજ એ બન્ને સ્તરે વિકાર પેદા થઈ જાય છે. વ્યક્તિગત તથા સામાજિક સાંપ્રત જીવનશૈલી આ તથ્યનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. મનુષ્યના સામાજિક સંબંધો તૂટી ગયા છે, મનુષ્યનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ સહકારને સ્થાને શોષણનો થઈ ગયો છે. આની અસર એ થઈ છે કે મનુષ્ય પોતાના અંતરમાં પણ આનંદ તથા તૃપ્તિ અનુભવતો નથી. જે વ્યક્તિઓના જીવનમાં આ સંબંધ જળવાયો છે તેઓ આ પ્રશ્નનું મહત્ત્વ સમજી શકે છે.

કળાશિક્ષણ

રવીન્દ્રનાથના શિક્ષણ અંગેના દૃષ્ટિકોણમાં મનુષ્યના વ્યક્તિત્વના સંપૂર્ણ વિકાસની જે યોજના છે તેમાં એક તરફ તો ઉપરોક્ત ત્રણેય કેન્દ્રો બાબત અલગઅલગ રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, અને બીજી તરફ એ ત્રણેયના સમન્વય અંગે પણ. આનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ એમની શિક્ષણપ્રણાલીમાં જોવા મળે છે. વ્યક્તિના પોતાના જીવનની સમૃદ્ધિ તથા સર્જનસૃષ્ટિ માટે સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને પોતાની પાઠશાળામાં તેમણે પ્રમુખસ્થાન આપેલું. કળા, સંગીત અને સાહિત્ય એવી પ્રવૃત્તિઓ છે જે સર્જન દ્વારા મનુષ્યને ખંડનાત્મક વૃત્તિઓથી છૂટકારો અપાવે છે. બુદ્ધિવૃત્તિને બદલે તેમાં હૃદયવૃત્તિને સ્થાન અપાયું છે, જે દ્વારા મનુષ્ય પોતાના વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરે છે. સર્જન પ્રક્રિયાઓ દ્વારા હૃદયવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થાય છે. આ કારણસર આત્મવિકાસ માટે કળાશિક્ષણને તેમણે સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારેલ.

આત્મવિકાસના અનેક અંગોમાં લય તથા લાવણ્ય ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે કળાશિક્ષણ વ્યક્તિને પ્રકૃતિની તરફ વાળે છે અને પ્રકૃતિમાં રહેલ સૌંદર્ય, લય તથા સુસંગતિને અપનાવવાની વૃત્તિ તેનામાં પેદા કરે છે. એટલે કે એનાથી વ્યક્તિને ઉત્સાહ, તૃપ્તિ તથા આનંદનો લાભ તો મળે જ છે અને સાથોસાથ પોતાની ચોતરફના જગત સાથે સુસંગતિ સાધવાનો લાભ પણ મળે છે. એક બાજુ તો એ પોતે પોતાની સ્વયંપૂર્ણતા તરફ આગળ ધપે છે તો બીજી બાજુ તેને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થયેલી સમાજ તથા પ્રકૃતિ પ્રત્યેની સંવેદનાઓ પણ વિકસે છે.

આની સાથેસાથે રવીન્દ્રનાથ શરૂથી જ કહેતા આવ્યા છે કે શિક્ષણનું કર્તવ્ય એ છે કે વ્યક્તિના શરીર, મન તથા આત્માનું સંતુલન તથા તેનો સમન્વિત વિકાસ થાય. એમણે લખ્યું છે કે કોઈ વ્યક્તિ પુસ્તકિયા જ્ઞાનમાં પારંગત થઈ પોથીપંડિત બની જાય પરંતુ પોતાના હાથનો સુયોગ્ય તથા સુંદરતમ રીતે

ઉપયોગ કરવાનું શીખે નહીં, તો તેનું શિક્ષણ અધૂરું રહ્યું ગણાય. જો શરીરનું અને બુદ્ધિનું શિક્ષણ સમાંતર રીતે, સાથોસાથ ન અપાય તો બુદ્ધિને પણ સમુચિત પ્રેરણા તથા શક્તિ મળી શકે નહીં. આત્માના પ્રગટીકરણ પર ભાર મૂકતાં તેમણે કહેલું કે માત્ર અક્ષરોની ભાષાથી તે સંપૂર્ણ રીતે અભિવ્યક્ત થઈ શકે નહીં, એ માટે મનુષ્યે અન્ય ભાષાઓ શોધવી રહી રેખાઓની ભાષા, રંગોની ભાષા, સૂર અને છંદની ભાષા. એમાં પ્રાવીણ્ય મેળવવાથી આપણી અન્ય બધી પ્રવૃત્તિઓમાં સ્પષ્ટતા આવે છે.

એ ઉપરાંત, એ દ્વારા આપણે ખોજ માટેના મનુષ્યના એવા બધા પ્રયાસોને સમજી શકીએ છીએ જે આપણા અંતરના ઊંડાણમાં રહેલ મનુષ્યને દરેક અવસ્થામાં તથા સ્થિતિમાં પ્રગટ કરે છે. શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માત્ર જાણકારીના ઢગલા એકઠા કરવાનો નથી, બલકે મનુષ્યને પીછાણવાનો તથા સ્વયંને પ્રગટ કરવાનું શીખવવાનો છે.

રવીન્દ્રનાથે માત્ર સંગીત, ચિત્રકળા, નૃત્ય તથા સાહિત્યને જ કળા નથી માની. એમના મતે યુરોપમાં અઢારમી તથા ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં કળાનું બે પ્રકારમાં કરવામાં આવેલું વિભાજન યોગ્ય ન હતું. જેને આપણે લલિત કળાઓ અને જેને ઉપયોગલક્ષી કળાઓ કહીએ છીએ તે ‘ફાઇન આર્ટ્સ’ તથા ‘એપ્લાઇડ આર્ટ્સ’ – એ પ્રકારનું વિભાજન આધુનિક શિક્ષણપ્રણાલી તથા સમાજવ્યવસ્થાની વિચારધારામાંથી પરિણમેલું. અર્થાત્, સમાજમાં કળાક્ષેત્રે એવી ‘હાયરર્કી’ ઊંચી-નીચી પાયરીઓ – બનાવી દેવામાં આવેલી જેમાં બુદ્ધિજીવી, એટલે કે વૈજ્ઞાનિક, ફિલસૂફ બધાંથી ઉપર, પછી લલિતકળાઓ કરવાવાળા અને સૌથી નીચે કારીગર. આવું વર્ગીકરણ રવીન્દ્રનાથને બિલકૂલ અસ્વીકાર્ય હતું. અર્થાત્, રવીન્દ્રનાથ જ્યારે કળાઅભ્યાસને શિક્ષણનું એક પ્રમુખ કેન્દ્ર માને છે તો તેમાં લલિતકળા અને ઉપયોગલક્ષી કળાનો કોઈ ભેદ હોતો નથી.

આપણી ભાષા

અંગ્રેજી શિક્ષણને કારણે ભારતીય સામાજિક માળખાને જે કંઈ નુકસાન થયું તે તો થયું જ, પરંતુ તેની બે અસરો સૌથી વધુ હાનિકારક નીવડી: એક તો તેથી કહેવાતાં શિક્ષિતજનો સામાન્યજનોથી વિખૂટાં થઈ ગયા, અને બીજું કે આપણી જે પારંપારિક શિક્ષણપદ્ધતિ હતી તેને નષ્ટ કરી નાખવાને કારણે આમજનતા અશિક્ષિત થઈ ગઈ. એ જ સમાજ સમૃદ્ધ તથા સુસંસ્કૃત હોય છે જેના કોઈ પણ એક અંગનો અન્ય અંગોથી વિચ્છેદ થયો ન હોય. અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રભાવે આ વિચ્છેદ સર્જ્યો. એક બહુ જ નાનકડો પરંતુ સશક્ત અને

પ્રભાવશાળી લોકસમુહ તો વિચારવાનું, લખવાનું અને વાતચીત કરવાનું પણ અંગ્રેજી દ્વારા કરવા લાગ્યો, જ્યારે એક સમયે જે ખરેખર શિક્ષિત હતો તેવો સામાન્ય જનસમુદાય તો લખવા વાંચવાનું પણ ભૂલી ગયો. ભણેલાં-ગણેલાં લોકો જ સમાજ-સુધારણા કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા અને તેવો દાવો પણ કરતા હતા. પરંતુ સમાજ-સુધારણા માટે અદાન-પ્રદાનનું જે માધ્યમ જરૂરી છે - ભાષા તે જ તૂટી ગયું. રાજ્ય કારભારમાં તેનું સ્થાન ન રહ્યું. અંદરોઅંદરની વાતચીતનું, ભાષણોનું તથા ખાસ તો શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજી થઈ જવાથી સામાજિક સંબંધોમાં કૃત્રિમતા આવી ગઈ અને ભારતીય સમાજનું જે પારંપરિક ચરિત્ર હતું તે પણ બદલાઈ ગયું. ભાષા કેવળ એક કારણ હતું. પરંતુ સંસ્થાનવાદી રાજ્યકર્તાઓ દ્વારા ઇરાદાપૂર્વક કરાયેલ આપણી માતૃભાષાના અનાદરે શિક્ષણના પરંપરાગત સ્વરૂપને પૂરેપૂરું કદરૂપું બનાવી દીધું.

રવીન્દ્રનાથે કહ્યું કે જ્યારે આપણે પોતાની માતૃભાષાના માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ મેળવતા હતા ત્યારે આપણી બુદ્ધિ તેજસ્વી રહેતી હતી. ટ ૧શીખવાની પ્રક્રિયા ખાવાની પ્રક્રિયા જેવી હોય છે. પહેલો કોળિયો મોંમાં પડતાં ભેગો જ સ્વાદનું ભાન કરાવે છે અને વધુ મેળવવા માટે પેટ પોતાના સ્વધર્મનું પાલન કરવા લાગી જઈ પાચન માટે આવશ્યક વિવિધ રસોને પ્રચુર માત્રામાં બનાવવાનું શરૂ કરી દે છે. જ્યારે એક ભારતીય બાળકને અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે ત્યારે આવું કંઈ પણ થતું નથી. ખાવાનું પૂરું થાય તે પહેલાં જ વ્યાકરણ તથા જોડણી ગોખતાં-ગોખતાં તેનું ગળું રૂંધાઈ જાય છે, પેટ ભરાય પણ ભૂખ મટી જાય છે.

સારા સામાજિક સંબંધો તથા ઉચિત રાજ્યવ્યવસ્થા માટે પોતાની જ ભાષા હોવી આવશ્યક છે. આ માટે એમણે માતૃભાષાને શિક્ષણના ત્રણમાંથી બીજા પ્રમુખ કેન્દ્ર સ્થાને મૂકી. પ્રથમ કેન્દ્ર (કળાશિક્ષણ) માટે જેમ આત્માની અભિવ્યક્તિનું તત્ત્વ પ્રમુખ છે, એજ રીતે ભાષા સંબંધિત બાબતોમાં પણ તે પ્રમુખતા રાખે છે. આત્માની મુક્ત અભિવ્યક્તિ પોતાની ભાષા દ્વારા જ થઈ શકે છે. સમાજવ્યવસ્થા તથા તેના વિકાસ માટે આત્માની અભિવ્યક્તિ - આત્મપ્રગટન - એ બુનિયાદી તત્ત્વ છે. આપણા સમાજમાં અંગ્રેજી ભાષાના પ્રાધાન્યે આપણામાં અંગ્રેજી સમાજવ્યવસ્થાનું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ તથા આકાંક્ષા પેદા કરી. સમાજ-પરિવર્તન માટે આપણે અંગ્રેજ સરકારની સામે તાકી રહેવા લાગ્યા. આપણા પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા સુદ્ધાં સરકાર કરે એવી

આપણે અપેક્ષા રાખતા થઈ ગયા. અંતે ભારતનાં ગામડાઓમાં પીવાયોગ્ય શુદ્ધ પાણી પણ મળતું બંધ થઈ ગયું. રવીન્દ્રનાથે 1905માં ‘સ્વેદશી સમાજ’ માં લખ્યું હતું. ‘આપણા દેશમાં રાજા માત્ર યુદ્ધવિગ્રહ, રાજ્યરક્ષા તથા ન્યાય કરવાનું જ સંભાળતા હતા. પરંતુ વિદ્યાપ્રાપ્તિથી જળપ્રાપ્તિ સુધીની બધી વ્યવસ્થા સમાજ પોતે જ પૂરી કરી લેતો હતો. સદીઓથી નિત-નવા રાજાઓની રાજ્યવ્યવસ્થાઓ આપણા દેશમાં નદીઓના પૂરની જેમ આવી ને વહી ગઈ, તો પણ આપણા ધર્મનો નાશ કરવામાં કે આપણને સંસ્કારવિહિન પશુ જેવા બનાવી દેવામાં કોઈ સફળ થઈ નહીં, કે ન તો આપણા સમાજને નષ્ટ કરીને આપણને દરિદ્ર બનાવી શકી. રાજા-રાજા વચ્ચેની લડાઈઓનો તો કોઈ પાર ન હતો, પરંતુ આંબાવાડીઓ તથા ફણસવનના વૃક્ષોની ઘટામાં આપણી મધુર મર્મધ્વનિત વેણુંકુંજ કાયમ રહી. આપણાં દેવાલયો બંધાતાં રહ્યાં, ધર્મશાળાઓ સ્થપાતી રહી, કમળતળાવડીઓ બનતી રહી, ગુરુજનો ગણિતના પાઠ ગણાવતા રહ્યા, સંસ્કૃત પાઠશાળાઓમાં શાસ્ત્રોનું અધ્યન બંધ ન રહ્યું, ચંડી-મંડપમાં રામાયણના પાઠ ચાલતા રહ્યા અને ભજનકિર્તનોથી ગામડાઓનાં ગગન ગાજતાં રહ્યાં. સમાજે બહારની કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા રાખી નહીં. તથા બહારના ઉપદ્રવોથી એમની શ્રી ભ્રષ્ટ થઈ શકી નહીં. ... શ્વાસ લેવા માટે જેમ હાથ જોડીને કોઈને પગે લાગવું પડતું નથી, શારીરિક રક્તભ્રમણ માટે જેમ ટાઉનહોલની મીટિંગો બિલકુલ અનાવશ્યક હોય છે, એ પ્રમાણે સમાજમાં પણ પોતાની બધી જ અત્યાવશ્યક, હિતકારક પ્રવૃત્તિઓ એવી રીતે જ, અત્યંત સ્વાભાવિક ધોરણોને અનુસરી ચાલતી રહેલી.”

અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રકોપને કારણે “સમાજનું મન સમાજમાંથી ઊઠી ગયું. આપણા બધા મનોયોગ બહારની તરફ ખેંચાઈ ગયા. હંમેશા ગામની બાજુમાં વહેતી રહેલી એક સરિતા જો એક દિવસ પોતાનો સ્ત્રોત બદલી દઈ ગામને છોડી દે તો તે ગામનાં અનાજ-પાણી, સ્વાસ્થ્ય, વાણિજ્ય બધું જ નષ્ટ થઈ જશે; એની ફળ-ફૂલની વાડીઓ જંગલ બની જશે. આપણા વીતેલા યુગોની સમૃદ્ધિના ખંડિયેરો પોતાની ખખડધજ ભીંતોની તિરાડોમાં પીપળાઓને ઊગવા દઈ ચામાચીડિયાંઓનું વિહારસ્થળ બનાવી રહ્યાં છે.”

રવીન્દ્રનાથે માતૃભાષાને શિક્ષણ તથા સામાજિક જીવનમાં જે મુખ્ય સ્થાન આપ્યું તેને ભારતીય સમાજના પુનરુત્થાનનું પ્રતીક માનવું જોઈએ. માતૃભાષાની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવાનો અર્થ છે આત્મવિશ્વાસની પ્રતિષ્ઠા - પોતાના આત્મગૌરવને પીછાણવું. કદાચ એ જ આ યુગના સર્વ પ્રથમ પ્રતિષ્ઠાવાન

ભારતીય હતા જેમણે વિદ્યાનોની સભાઓમાં તથા વિશ્વવિદ્યાલયોના દ્વીકાંત સમારોહોમાં અંગ્રેજીને બદલે પોતાની જ ભાષા - બંગાળીમાં - વ્યાખ્યાનો કરેલાં. આ પગલાંને રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનનું પ્રતીક માનું છે તે એ કારણ કે જે જાતિ પોતે પોતાનામાં વિશ્વાસ ધરાવતી ન હોય, જે બીજાં બધાં સાથે બરાબરી અંગે સભાનતા રાખી શકતી ન હોય તે ક્યારેય પોતાના પગ ઉપર ઝિભી રહી શકે નહીં. માતૃભાષાનું ગૌરવ કરવું એટલે આત્મવિશ્વાસ પેદા કરવો અને આપણી શક્તિ ઉપર પૂરી નિષ્ઠા; આથી જ રવીન્દ્રનાથે માતૃભાષાને શિક્ષણમાં બીજું પ્રમુખ સ્થાન આપ્યું હતું.

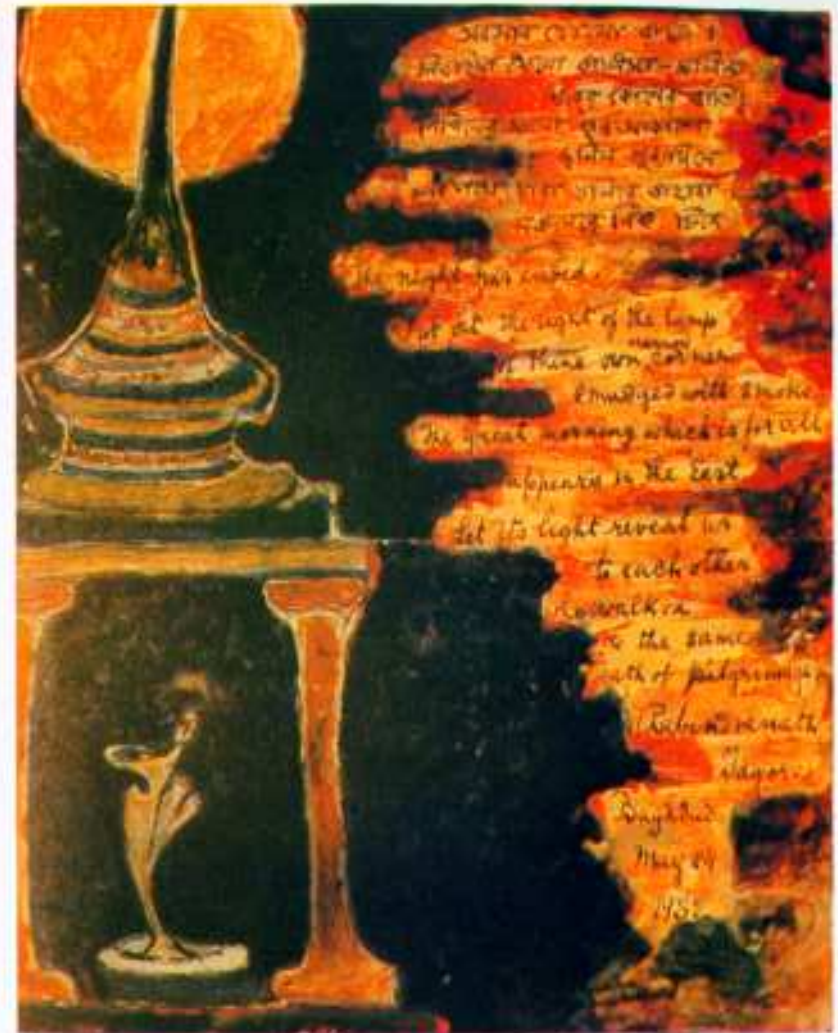
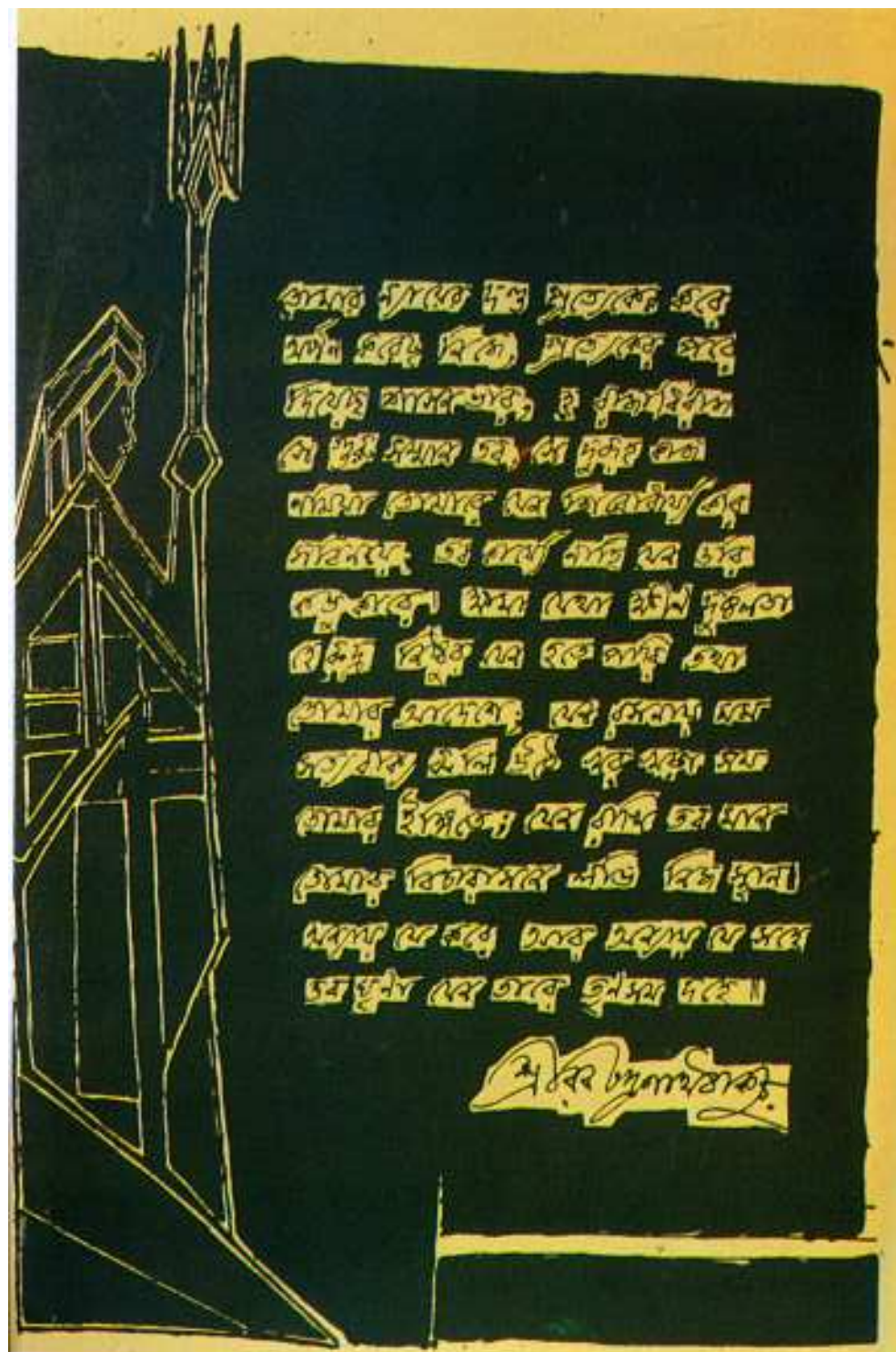
મનુષ્ય તથા પ્રકૃતિ

રવીન્દ્રનાથ કવિ અને કળાકાર હતા. પરંતુ માત્ર તે કારણે જ નહીં બલ્કે સૌપ્રથમ તો માનવી હોઈ પ્રકૃતિ અને વિશ્વનો જ એક અંશ હોવાને નાતે પ્રકૃતિના ઉપાસક હતા. મંદિર, મસ્જિદ કે ગીરજાઘરમાં કરવામાં આવતી, સામાજિક પરંપરાને અનુસરતા ઉપાસક નહીં, પરંતુ ઉપાસક એ કારણે હતા કે તેમની માન્યતા હતી કે આ જગતમાં મનુષ્ય માત્ર એક કળ-પૂર્ણ તરીકે, બની બનેલ જીવનશૈલીને અપનાવી પોતાની જીંદગી વિતાવવા અહીં નથી આવ્યો, બલ્કે એ તો એવી ચેતના હઈને આવ્યો છે કે પોતાનો રાહ પોતે જ નક્કી કરી શકે. એ અહીં સ્વતંત્ર છે. એને જો અહીં અન્ય જીવજંતુઓની જેમ જીવવું હોય તો ભલે તેમ જીવે, નહીંતર પછી પોતાને માટે એવી જીવનશૈલીનું નિર્માણ કરે જેથી પ્રકૃતિ તેને માટે માનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે. અર્થાત્ તે પોતાનું જીવનપદાર એવું કરે કે પ્રકૃતિની સાથેના સહકાર તથા સામંજસ્ય સંયમ જળવાઈ રહે. એ હચ્છે તો પ્રકૃતિના પ્રદાનને કૃતજ્ઞતા તથા સાથે સ્વીકારે. પરંતુ પ્રકૃતિને પોતાની માતા માનવાને બદલે પોતાને જો તેનો ધણી સમજે તો પોતે તેની સાથે વ્યભિચાર કે તેનું શોષણ પણ કરી શકે છે. અને આજે તો એ બરેબર એવું કરી જ રહ્યો છે. રવીન્દ્રનાથે મનુષ્યની ધ્વંસાત્મક શક્તિને પણ પારખી હતી. કદાચ કોઈ આંતરિક કોઠાસૂઝ દ્વારા એમણે મહેસૂસ કર્યું હશે કે મનુષ્યનું વલણ એ તરફ ઢળી રહ્યું છે. યુરોપની કર્મશક્તિ તથા દૃઢનિષ્ઠયીપણને ક્યારેક ભલે એમણે ગમે તેટલા વખાણ્યા હશે પણ એમના ભૌતિકવાદને જોઈ મનુષ્યના ભાવિ અંગે તે અત્યંત ચિંતાતુર રહ્યા કરતા હતા. એ કારણે ભારતના ભાવિને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જોવાથી એ સમજી ગયા હતા કે મનુષ્યને બાળપણથી જ પ્રકૃતિના સૌંદર્ય તથા પોતાની ઉપરની તેની કૃપા

રવીન્દ્રનાથે પોતાના અનેક પુસ્તકોને સ્વયં ચિત્રિત કરી પ્રકાશિત કરેલાં. એ પ્રકાશનોમાં 'ખાપછાડા' તથા 'સે' કાવ્યસંગ્રહો વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. 'સે' ના ચિત્રો એમની મૌલિકતાનો સારથક પરિચય કરાવે છે. આ ચિત્રો એમની હસ્તપ્રતોની છોકછાકની જેમ જ સહજ રૂપે પ્રગટ થયેલાં, પરંતુ તેનું એક આગવું સ્વરૂપ પણ જળવાઈ રહ્યું છે.

પોતાની હસ્તપ્રતોની છોકછાકના આકારોમાં વ્યક્ત થતી હયબદ્ધ આંતરિક આયોજનાનો સંકેત મળતા વેંત જ રવીન્દ્રનાથે તેવા આકારોને સ્વતંત્ર ચિત્રો રૂપે વિકસાવ્યા.

પોતાના કેટલાક પુસ્તકોનાં મુખપૃષ્ઠોની રૂપરચના પણ એમણે જાતે જ બનાવી. કાવ્યોને વિધવિધ સ્વરૂપે સજાવીને લખવામાં એમને વિશેષ આનંદ મળતો હતો.

પોતાના કાવ્યનું ચિત્રિત સ્વરૂપાંતર પણ એમણે ખુબ સુંદર રીતે કરેલું.

અંગેનું જ્ઞાન રહેલું જોઈએ. આ માટે એમની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં પ્રકૃતિ-પ્રેમને ઘણું મોટું સ્થાન આપેલું.

રવીન્દ્રનાથનો ઉદ્દેશ હતો કે દરેક બાળક પોતાના પ્રાકૃતિક તથા સામાજિક વાતાવરણની સાથે તાલમેલ જાળવીને પોતાની બધી શક્તિઓને આરંભથી જ ખીલવી શકે. એમણે આયોજન કરેલું કે વિશ્વના લયસભર રણકારની સાથે તાલ મેળવીને બાળકનાં તન અને મન બન્ને રણઝણવાં લાગે. કોપાઈ નહીં તથા તેના લાલ માટી અને કાંકરિયાળાં ખાઈ-કોતરો તથા શાંતિનિકેતનથી થતા ક્ષિતિજના દર્શન માત્રમાં જ એવી શક્તિ હતી કે તે બાળકના હૃદયને આકર્ષી લે. બાળકો વિશ્વપ્રકૃતિની એકદમ લગભગ હોય છે. રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે બાળકો આરામ-નુરશી પર ચૂપચાપ બેસી રહી વિશ્વામ કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા નથી. એમને અભિલાષા હોય છે ફૂલ, છોડ અને વૃક્ષોની વચ્ચે મુક્ત હોયે વિહરવાની. “વિશાળ પ્રકૃતિના અંતરમાં આદિમ પ્રાણનો વેગ ગુપ્તરૂપે ક્રિયાશીલ રહ્યો હોય છે, શિશુના પ્રાણમાં એ વેગનો ગતિસંચાર થાય છે. જીવનના પ્રારંભિક કાળમાં જ ભણતરના ભાર તળે ધરબાઈ જતાં પહેલાં કૃત્રિમતાથી છુટકારો મેળવા માટે એ તલસે છે.”

શહેરોની શાળાઓની પ્રાણવિહિન ચાર દીવાલો અને કેદ જેવાં બંધનોની અંદર બાળકને ધકેલી મૂકી તેને પ્રકૃતિના પ્રાણદાયી સંપર્કથી દૂર રાખતી પરિસ્થિતિ બરા અર્થમાં તો તેને સુશિક્ષિત થતો અટકાવે છે. એ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે આજે એટલે કે વીસમી સદીના અંતિમ વર્ષોમાં પણ, શિક્ષણનું સ્વરૂપ વધુ નિષ્પાણ ઘઈ ગયેલું જ રહ્યું છે. શિક્ષણ-જગતમાં આજે સારો વિદ્યાર્થી એ જ કહેવાય છે જેનું મન પુસ્તકોનાં પાનાંઓમાં ખૂંપેલું રહેતું હોય. આ એટલી હદે વકર્યું છે કે આવા વિદ્યાર્થીઓમાંથી મોટાભાગનાં તો બહારની દુનિયામાં ડોકિયું કરવાની હિમ્મત સુઢાં કરી શકતા નથી. તેઓ અખબાર પણ વાંચતા નથી. રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે મરેલાં મનવાળા પણ પાઠ્યપુસ્તકો ગોખીગોખીને પરીક્ષામાં પ્રથમ શ્રેણીના ઉચ્ચ શિખરો પર પહોંચી જઈ શકે છે. આવી રીતે શિક્ષણ મેળવેલી વ્યક્તિ ઉપાધિ (ડિગ્રી) તો મેળવી શકે છે, સમાજમાં ઉંચિા મનાતા હોદ્દા ધારણ કરી શકે છે, પરંતુ વિશ્વને અપનાવી શકતી નથી. સાચું શિક્ષણ તો એ છે જે જીવતરને પરિપૂર્ણરૂપે જીવતા શીખવે.

પ્રકૃતિના સહવાસમાંથી બાળક સુખનો કેટલો બધો અનુભવ મેળવી શકે છે તે શાંતિનિકેતનમાં મારા અભ્યાસકાળના પહેલા થોડા દિવસોમાં જ મને જાણવા મળી ગયેલું. હું ત્યાં ચિત્રકળા શીખવા માટે ગયો હતો. પહેલા દિવસે જ મેં

ફૂલો પ્રત્યે રવીન્દ્રનાથની એક આગવી, કેવળ એમની જ પોતીકી રુચિ હતી.

ફૂલ-છોડનાં ચિત્રો, પ્રાકૃતિક દૃશ્યો અને ખાસ કરીને સુપોદ્ય તથા સૂર્યાસ્તના રંગસભર આકાશ સામે વૃક્ષોની છાયા (સિલ્વેટ) રજૂ કરવામાં એમણે એક નિરાળી દક્ષતા હાંસલ કરેલી.

જોઈ લીધું હતું કે ત્યાં બાળકો આમ્રકુંજમાં પંખીઓ તથા ખિસકોલી જેમ આનંદભર્યા ખેલકૂદમાં મગ્ન થઈ જતાં હતા. એ દ્વારા એમને શિક્ષણનો મોટો હિસ્સો મળી જતો હતો. મારા ગુરુ આચાર્ય નંદલાલ વસુ* સાથે એક દિવસ ત્યાંના વૃક્ષ-વૈવિધ્ય અંગે વાતચીત થઈ. હું હતો શહેરમાં જ ઉછરેલો, સત્તર વર્ષનો છોકરો. બે-ચારથી વધુ કોઈ વૃક્ષનાં નામ પણ જાણતો ન હતો. નંદલાલ માટે આ કોઈ નવાઈની વાત ન હતી કેમકે ત્યાં કળાભવનમાં અડધાથી વધુ છોકરા-છોકરીઓ તો શહેરોમાંથી જ આવતાં હતાં. એમણે મને સલાહ આપી કે શિક્ષણના આરંભકાળમાં ત્યાંના ઝાડ-પાંનનો પરિચય કરી લેવો તે મારા માટે સારું રહેશે. એ કરવાની સૌથી સારી અને સચોટ રીત એ હતી કે હું શિશુવિભાગ કે ‘પાઠા ભવન’ના કોઈ બાળક સાથે દોસ્તી કરી તેની સાથે આશ્રમમાં બધે ધૂમી વળીને તેની પાસેથી વિવિધ વૃક્ષોનાં નામ શીખી લઉં. નંદલાલએ કહ્યું કે બાળકોને એથી મજા આવશે અને હું પણ શાંતિનિકેતનને વધુ સારી રીતે સમજી શકીશ. મારી સાધના માટે આથી વધુ અસરકારક અને લાભદાયક ઉપાય બીજો શો હોઈ શક્યો હોત! ત્યારે મને ભાન થયું કે વૃક્ષો અને લતાઓને પ્રેમ કરવો એ વિશ્વમૈત્રીની સાધનાના માર્ગે આગળ વધવા માટેનું પ્રથમ સોપાન હતું.

પર્યાવરણ અંગે જે સમસ્યાઓ આજે આપણી સામે ઊભી થઈ છે તેને માટે જવાબદાર છે પ્રકૃતિ પ્રત્યેની મનુષ્યની બદલાયેલી દૃષ્ટિ. જો પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મ્ય જળવાયું હોત તો પોતાના ઉપભોગ માટે તેનો ઉપયોગ કરવાનો મનુષ્યે વિચાર સુદ્ધાં કર્યો હોત નહીં. તે પ્રકૃતિ પર વ્યભિચાર કરત નહીં કે ન કરત તેના સંતુલનને નષ્ટ. આ કહેવાનો હેતુ પર્યાવરણ અંગેની ચર્ચામાં ઊતરવાનો નથી. પરંતુ મનુષ્યનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ સમજવા માટે તથા આધુનિક જીવનશૈલીમાં તેનું સ્વરૂપ કેવું થઈ ગયું છે તે જાણવા માટે પર્યાવરણ સાથે સંબંધિત પ્રશ્નો ઉપર – ભલે જલદી-જલદી – પણ એક નજર નાખવી જરૂરી છે. રવીન્દ્રનાથના જીવનકાળ દરમ્યાન પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના સંબંધો એટલા બીભત્સ થયા ન હતા જેટલા તે આજે થઈ ચૂક્યા છે, પરંતુ એ જાણતા હતા કે આધુનિકતાની પકડને કારણે ચીજવસ્તુઓ એકઠી કરવાની તથા બોમ્બ જેવા વિનાશક સાધન-સરંજામ બનાવવાની વૃત્તિના પાયામાં મનુષ્યનો પ્રકૃતિ સાથેનો – સહયોગને સ્થાને શોષણનો સંબંધ રહ્યો છે. આથી મનુષ્યનો માર્ગ તેને પોતાની જાતને જ નષ્ટ કરવા તરફ લઈ જઈ રહ્યો છે. આવનાર સમયમાં

* નંદલાલ બોઝ

પર્યાવરણ કેવું દુષિત થઈ જશે તે અંગે રવીન્દ્રનાથ કદાચ બહુ સભાન નહીં રહ્યા હોય પરંતુ આધુનિકીકરણને કારણે મનુષ્યના આંતરિક જીવનમાં પ્રવેશેલી તથા કુરૂપતા તેના બાહ્ય અને આંતરિક જીવન વચ્ચેની તિરાડ વિસ્તરતી જવી હતી તે પ્રશ્ન તો એ સારી રીતે સમજી ગયેલા. કહેવાતો આધુનિક વિકાસ વ્યક્તિ તથા સમાજની સૌંદર્યસાધનાનો ભંગ કરી રહ્યો છે, તે વાતનું દુઃખ તેમને સતાવતું રહેતું હતું. એ આધુનિક વિકાસને માર્ગે ચાલવાને કારણે સંસારમાં હિંસા વધી રહી છે એ તો એ પહેલા વિશ્વયુદ્ધના સમયથી જ બરાબર મહેસૂસ કરવા લાગ્યા હતા. એમનું કાવ્ય : હિંસાએ ઉન્મત્ત પૃથ્વી, નિત્ય નિષ્કુર દ્વંદ્વ ... એમની આ વેદનાનું એક દૃષ્ટાંત છે. એક સમય એવો આવ્યો જ્યારે એ આધુનિક વિકાસ તથા સૈન્યવાદનો સંબંધ ઊંડાણથી સમજી ગયા હતા. આની સાથે સંબંધિત હતી તેમની પ્રકૃતિ તથા સૌંદર્યોપાસના. પ્રકૃતિને અપનાવવી, પોતાને પ્રકૃતિનું એક અંગ સમજવું તે એમની શિક્ષણની ફિલસૂફીના ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાંનો એક હતો.

શિક્ષક

ઉપરોક્ત વિવરણ દ્વારા એ તો સ્પષ્ટ થઈ ગયું હશે કે રવીન્દ્રનાથની શિક્ષણપદ્ધતિ એ કોઈ ‘પ્રણાલી’ ન હતી, જે સામાન્ય રીતે પુરાણ તથા પ્રચલિત અનુભવો તથા વિચારકોના વિચારોના મિશ્રણ દ્વારા બનાવી દેવાય છે. એમાં હોય છે ધારાધોરણો તથા અકસર હોય છે બની-બનાવેલી પદ્ધતિઓ. શિક્ષકને શીખવવામાં આવે છે કે એક વિષયને આ પ્રમાણે અને બીજા વિષયને તે પ્રકારે શીખવવો જોઈએ. એમાં હોય છે બન્યા-બનાવ્યા પાઠો અને તૈયાર પાઠ્યપુસ્તકો. પરંતુ ગુરુ રવીન્દ્રનાથે એ બધી ‘ટેકનિક’ તજ દઈને શિક્ષકને એ જવાબદારી સોંપી કે એનું પોતાનું જીવન તથા જ્ઞાનની ખોજ એવાં હોય કે જે બાળકોમાં જોવા મળતી કુતુહલતા તથા માનવી અને પ્રકૃતિ પ્રત્યેના આદરભાવને પ્રોત્સાહિત કરે. એ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે વિદ્યાર્થી સાથેનો શિક્ષકનો સંબંધ કેવળ દેતા ને દેતા જ રહેવાનો ન હોય, બલ્કે એકબીજાને પરસ્પર લેતા-દેતા રહીને જીવનનો સહઅનુભવ કરવાનો હોય.

‘આશ્રમનું શિક્ષણ’ નિબંધમાં રવીન્દ્રનાથ કહે છે : “ગુરુનું હૃદય પ્રત્યેક પળને પોતાના જીવનમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે શુભઘડી માની સ્વીકારે છે અને એથી તો એ આપીને તે દ્વારા પોતે જ પોતાના માટે મેળવે પણ છે. આ સત્યતાનું પ્રમાણ પણ એને આપવાથી અનુભવાતા આનંદમાંથી જ મળી રહે છે.”

શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ : “મેં મનોમન ગુરુની કલ્પના કરી છે. એ યંત્ર નથી, એ તો મનુષ્ય છે, સક્રિય પ્રકારનો અને નિસ્વાર્થી મનુષ્ય, કેમકે તે એવી સાધનામાં જે રત રહે છે જેનું લક્ષ્ય છે મનુષ્યનું ઐક્ય. આ તપસ્યાની ગતિમાન ધારા પ્રત્યે શિષ્યના ચિત્તને ગતિશીલ કરી ઊંચે ઊઠાવવું એ તેની પોતાની સાધનાનો જ અંશ છે. એનો સાથ શિષ્યના જીવન માટે પ્રેરણાદાયક બની રહે છે. શિક્ષણની સૌથી મૂલ્યવાન પ્રાપ્તિ નિત્ય જાગ્રત માનવ-ચિત્તનો આ ‘સાથ’ જ છે.” કહેવાનો આશય એ છે કે શિક્ષક એ સંપૂર્ણપણે ‘જીવતી-જાગતી વ્યક્તિ’ હોવો જોઈએ, એ એવો હોવો જોઈએ કે જે પોતાના ‘સાથીઓ’ની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ સ્થાપિત કરી શકે. પરંતુ તેણે આ એમ વિચારીને ન કરવું જોઈએ કે એ તેમની પર પ્રભાવ પાડી શકશે. સૌથી અધિક પ્રભાવશાળી તો તે કેવળ પોતાની ઉપસ્થિતિને કારણે પણ થઈ શકતો હોય છે. – જો તેની ઉપસ્થિતિ કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા વિશેષ પ્રયાસ દ્વારા પ્રભાવ પાડવા માટે હોય નહીં તો. એથી જ તો જે તદ્દન સાચું છે તેની સાથે શિક્ષકનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ કાયમી બનશે.

રવીન્દ્રનાથના હિસાબે : “મનની સાથે મનનું યોગ્ય સ્વરૂપે મિલન થાય તો ખુશી આપોઆપ પેદા થાય છે. આ ખુશી છે સર્જનશીલ શક્તિ. શિક્ષણનું પ્રદાન એ આ ખુશીનું પ્રદાન છે. જેના મનમાં કર્તવ્યબોધની ભાવના તો હોય, પરંતુ આ ખુશી ન હોય તેમનો રાહ જુદો છે. ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેના પરસ્પર સાપેક્ષ – સહજ સંબંધને જ હું વિદ્યાદાનનું પ્રધાન માધ્યમ માનું છું.” આ યોગ્યતા એવા ગુરુમાં જ હોઈ શકે જે બાળક સાથે બાળક બની શકે. જેના અંતરમાં રહેલ ચિરંજીવી બાળપણની સરવાણી સૂકાઈ ગઈ ન હોય. જેને માટે બાળક પણ એવું મહેસૂસ કરે કે એ પોતાનો સહપાઠી છે. અન્ય એક સ્થળે રવીન્દ્રનાથે કહ્યું છે : “જે ગુરુઓના અંતરના બાળમાનવ બિલકુલ સૂકાઈને લાકડાં બની ગયાં હોય તેઓ બાળકોની જવાબદારી સંભાળવાને લાયક નથી. બન્ને વચ્ચે કેવળ સામીપ્ય જ નહીં, આંતરિક અભેદ અને સાદૃષ્ય હોવા જોઈએ, નહીં તો આદાન-પ્રદાન માટે જરૂરી વાતાવરણ રચાતું નથી. બાળકોનો પોકાર સાંભળતા જ જે જન્મજાત-શિક્ષક હોય છે તેની અંદરનો આદિમ બાળક આપોઆપ બહાર આવી જાય છે. તેના પાકટ કંઠથી પ્રાણમય, કોમળ હાસ્ય પ્રગટી ઊઠે છે. પોતાના શિક્ષકને દરેક રીત જોતી સમયે બાળક જો તેને પોતાની જેવા જ જીવ તરીકે ઓળખી-સ્વીકારી ન શકે, જો તેને એવું લાગે કે એ તો કોઈ વિકરાળ પ્રાગૈતિહાસિક પ્રાણી છે, તો બાળક એની તરફ ક્યારેય નિર્ભયપણે પોતાનો કોમળ હાથ બઢાવી નહીં શકે.”

શાંતિનિકેતનમાં વિદ્યાર્થીકાળમાં મેં જે કંઈ જોયું અને અનુભવ્યું એ તો અપૂર્વ હતું – પ્રચલિત શિક્ષણવ્યવસ્થાથી બિલકુલ ઉલટું. શાંતિનિકેતનમાં સૌથી અનુભવી અને પ્રવીણ શિક્ષકો – ખાસ કરીને એવા કે જેમણે પોતાના કામનો આરંભ શાંતિનિકેતનની શરૂઆતના કાળથી જ કરેલો – તેઓ બાળશિક્ષણને જ પોતાની સૌથી પ્રથમ જવાબદારી માનતા હતા. હા, તેઓ અન્ય વિભાગોમાં વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ વિષયોનું, ઉચ્ચ કક્ષાએ માર્ગદર્શન આપવાનું કામ પણ સંભાળતાં. રવીન્દ્રનાથ એ ચલાવી લેવા તૈયાર હતા કે ભલે મોટા વિદ્યાર્થીઓને એટલા અનુભવી શિક્ષકો ન મળે. પરંતુ ઉગતાં બાળકોને તો ઉત્તમ શિક્ષકો દ્વારા જ શિક્ષણ અપાય તે માટે તેઓ પૂરો આગ્રહ ધરાવતા હતા.

આના સંદર્ભે મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. જો કે એ બનેલો તો હું શાંતિનિકેતન ગયો તેના ઘણા સમય પહેલાં, અને તેનો સંબંધ સંકળાયો છે બાળકોની સ્વતંત્રતા અને તેમના અધિકાર સાથે જ્યાં પણ તેમને કંઈ પણ નવું શીખવાનું અથવા રુચિકર મળે ત્યાં જવાના એમના અધિકાર સાથે.

‘શિસ્તના સિદ્ધાંત’ની દૃષ્ટિએ કદાચ આ વિવાદસ્પદ હોઈ શકે, પરંતુ તેના મૂળમાં રહેલ તત્ત્વજ્ઞાન તરફ ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. પહેલા તો એક પ્રસંગ જોઈએ. અબનબાબૂ કળાગુરુ અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર – આધુનિક ભારતીય ચિત્રકળાના પ્રથમ જન્મદાતાઓમાંના એક તો હતા જ, સાથોસાથ તે એક શ્રેષ્ઠ લેખક અને કથાકાર પણ હતા. મને પોતાને યાદ છે કે રવીન્દ્રનાથના નિધન પછી અબનબાબૂ શાંતિનિકેતનમાં કુલાધિપતિસ્થાને રહેવા લાગેલા. ત્યારે તે ક્યારેક-ક્યારેક આવીને કળાભવનની પસાળમાં બેસી જતા અને કળાભવનના અનેક વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો પણ ત્યાં, તેમની સાથે ગપસપ કરવા લાગતા. તે ક્યારેક વાર્તા કહેતા હતા તો ક્યારેક વળી કળા વિષયક અત્યંત ગંભીર ચર્ચા પણ કરતા. વાર્તા કહેવાની એમની રીત કેટલી બધી અને શ્રોતાઓ માટે કેવી મનમોહક હતી તેનું વર્ણન કરવાનું મારા માટે અસંભવ છે. એટલું જ કહી શકું કે આજે પણ એ અનુભવ અને દૃષ્ટિની યાદ મનને ગદ્ગદિત્ કરી મૂકે છે. અવનીબાબૂ સાથેની એ ‘અડ્ડાબાજી’ મારા માટે તો યુનિવર્સિટીના વર્ગોમાં અપાતા વ્યાખ્યાનોથી પણ અનેકવિધ રીતે વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ બની રહી.

નીચેનો પ્રસંગ મેં તો માત્ર સાંભળ્યો જ છે, પરંતુ તે સાંભળ્યો છે મારા ગુરુ નંદબાબૂની વાણીમાં. એક વખત અવનીબાબુ શાંતિનિકેતન આવીને રહ્યા હતા. ક્યારેક-ક્યારેક સવારના સમયે એ જ્યાં વૃક્ષોની નીચે વર્ગો લેવાતા હતા એ આગ્રકુંજમાં પહોંચી બેસી જતા. તેમને ત્યાં બેઠેલા જોઈ બાળકો બીજું બધું

– વર્ગો સુદ્ધાં – છોડીને એમને વીંટળાઈને બેસી જતાં, અને તેમને વાર્તા સંભળાવવા માંગણી કરતાં. પાઠશાળામાં એ વખતે એક નવા શિક્ષક આવેલા. એવું વારંવાર બન્યું કે તે શિક્ષકના ‘ક્લાસ’માં બેઠેલા બાળકો અવનીબાબુને આવેલા જોઈ ભાગીને એમની પાસે પહોંચી જતાં. થોડા દિવસ બાદ એ બિચારા નવા શિક્ષકે રવીન્દ્રનાથ પાસે જઈ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા થતી પોતાની અવગણનાના કારણરૂપ અવનીબાબુની ફરિયાદ કરી અને કહ્યું કે શાંતિનિકેતનમાં શિસ્ત તો જરા પણ પળાતી નથી. આવી સ્થિતિમાં તે ત્યાં કામ કરી શકે તેમ નથી. રવીન્દ્રનાથે તેમને ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ, બાળકોનો સ્વભાવ, એમની આંતરિક આવશ્યકતાઓ ઇ. અંગે સમજાવ્યા અને અવનીબાબુ અંગે પણ જાણકારી આપી. અને મને તો એવું લાગે છે કે ગુરુદેવે એમ પણ કહ્યું જ હશે કે જો એ પોતે તે (શિક્ષક)ના ક્લાસમાં હોય તો પોતે પણ ‘અબન’ની વાર્તા સંભળવા દોડીને ભાગી જાત. આખરે તેમણે પેલા શિક્ષકને કહ્યું કે જો તે ત્યાંના વાતાવરણમાં રહીને કામ કરી શકે તેમ ન હોય અથવા જો તેની માન્યતાઓ તેને અવનીન્દ્રનાથના ગુણો જોઈ શકવા દેતી ન હોય તો તેને માટે શાંતિનિકેતન છોડી દેવું એ જ ઉચિત ગણાશે.

આ કહેવાનો આશય એ છે કે માત્ર ક્લાસમાં પાઠ ભણવાથી તથા સિદ્ધાંતોને વળગી રહી તેના વ્યાખ્યાનો આપવાથી સાચું શિક્ષણ નથી આપી શકાતું. એ તો મળે છે પોતાના પ્રેમને વહેવડાવી દેવાથી. વિશ્વાસ, પ્રેમ અને આનંદભર્યા વાતાવરણમાં જ બાળક સારું શિક્ષણ મેળવે છે. રવીન્દ્રનાથે શિક્ષકોને એક મંત્ર આપ્યો છે : “મારે માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે પોતાના સિદ્ધાંતોનો હંમેશા ઉપદેશ જ આપ્યા કરવાનો પ્રયત્ન છોડો. બલ્કે એવું કરો કે પ્રેમથી પોતાની જાતને જ આપી દો.”

શાંતિનિકેતનનો વિકાસ

રવીન્દ્રનાથે શાંતિનિકેતનનો આરંભ એમના બે પુત્રો રવીન્દ્રનાથ અને શર્મીન્દ્રનાથ તથા થોડાં બીજા બાળકો સાથે કરેલો. સ્વાભાવિક રીતે જ આ સંખ્યા ધીરે-ધીરે વધી અને સાથોસાથ ગુરુજનો તથા વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક આવશ્યકતાઓ પણ વધી. રવીન્દ્રનાથના અનુભવ તથા શિક્ષણ-વિષયક વિચારો પણ પરિપક્વ થતા ગયા. હું અહીં શાંતિનિકેતનનું વિશ્લેષણ નથી કરતો. અહીં તો હું રવીન્દ્રનાથના શિક્ષણસંબંધી વિચારો સમજવા પ્રયાસ કરી રહ્યો છું. આ કારણે, શાંતિનિકેતનમાં શું-શું થતું હતું, ત્યાંની પાઠશાળા તથા અન્યવિભાગોની

દિનચર્યા કયા પ્રકારે થતી હતી તે બધાંમાં હું ઊંડો ઊતરવા માગતો નથી. હું તો એ જોવા માગું છું કે એ કયા તત્ત્વો હતા જેને આધારે રવીન્દ્રનાથને પોતાની નાનકડી નિશાળને આટલી મોટી, મહત્ત્વપૂર્ણ શિક્ષણસંસ્થા બનાવી શક્યા.

સન્ 1913 સુધી રવીન્દ્રનાથે પાઠશાળા ચલાવવાનો મોટા ભાગનો ખર્ચ પોતે જ ભોગવ્યો. એ વર્ષે જ તેમને નોબેલ પુરસ્કાર મળ્યો, જે આર્થિક દૃષ્ટિએથી પણ ઘણો કારગત બની રહ્યો. એ નિમિત્તે કરેલા યુરોપ તથા અમેરિકાના પ્રવાસથી પણ એમની કાર્યક્ષમતા અને કલ્પનાશક્તિને પ્રોત્સાહન સાંપડ્યું. એતો દેખીતું જ હતું કે રવીન્દ્રનાથનો ઉદ્દેશ માત્ર થોડાં, ગણ્યાગાંઠ્યાં બાળકોને માટે શાળા ચલાવવાનો ન હતો. તે સંકુચિત રાષ્ટ્રીયતાના વિરોધી એવા એક વિશ્વનાગરિક હતા. “ભલે યોગ્ય કે અયોગ્ય પણ મારો દેશ જ સાચો” એવો યુરોપે અપનાવેલ સિદ્ધાંત એમને માન્ય ન હતો. વિશ્વમાનવને માટે યુદ્ધ તથા રાજનીતિના પાયા પર રચાયેલ ‘રાષ્ટ્ર’ કશો જ અર્થ ધરાવતા નથી. એમને માટે તો કેવળ બે બાબતો જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. એક તો એમની જન્મભૂમિ અને બીજું વિશ્વ. અમેરિકા તથા જાપાનમાં ભ્રમણ કરતી વેળાએ એમણે જોયું કે દુનિયાના અનેક દેશો સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદથી દૂષિત થઈ રહ્યા હતા. એકબીજા પર ભરોસો રાખવાને બદલે તે દેશો એકબીજા સાથે ભયાનક યુદ્ધની તૈયારીઓ પાછળ લાગ્યા હતા. દુનિયામાં કોઈ પણ સ્થાન એવું નથી જ્યાં વિવિધ દેશોના, અલગ-અલગ સંસ્કૃતિઓ તથા પરંપરાઓ ધરાવતા વિચારકો સાથે બેસીને વિચાર-વિનિમય કરી શકે. વિશ્વઐક્યની આવી દૃષ્ટિના અભાવ અંગે રવીન્દ્રનાથ બહુ ચિંતિત રહેતા હતા. ભારત પાછા આવીને એમણે શાંતિનિકેતનને એવું સ્વરૂપ આપવાનો નિર્ણય કર્યો કે જે દુનિયાના કોઈ પણ સ્થળેથી આવેલ, વિભિન્ન વિચારો તથા ધર્મ ધરાવતા લોકો માટે વિશ્વ-મિલનનું સ્થાન બની રહે. આખરે 1921ના અંત સમયે એમણે શાંતિનિકેતનને એક વિશ્વવિદ્યાલય બનાવી દીધું. વિશ્વભારતી નામ આપી એમણે એને ‘વિશ્વનીડમ્’ – પૂરા વિશ્વનો માળો કહ્યો. એમણે પોતે જ કહ્યું છે કે ઘણા લાંબા સમયથી એમને મનમાં લાગી રહ્યું હતું કે ભારતમાં એક એવું સ્થળ હોવું જોઈએ જે પૂર્વની બધી સંસ્કૃતિઓનું એક સુયોગ્ય મિલનકેન્દ્ર બની રહે. જ્યાં કળાઓ તથા ફિલસૂફીની વિવિધ પરંપરાઓ એકબીજા સાથે ઊંડાણપૂર્વક રચનાત્મક સંબંધ સ્થાપી શકે, વિકસાવી શકે. રવીન્દ્રનાથની ધારણા એવી હતી કે એ કેન્દ્ર, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તથા કળાકારો માટે પણ પોતાના ઘર જેવું

જ બની રહે. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ બાદ એમણે યુરોપ તથા અમેરિકામાં ભ્રમણ દરમ્યાન જે જોયું એથી તો એમનો વિશ્વાસ વધુ દૃઢ થયો કે હિંસા અને વિદ્વેષથી પીડિત દુનિયાની અલગ-અલગ સંસ્કૃતિઓનો એકબીજા સાથેનો આદાન-પ્રદાનનો સંબંધ સ્થાપિત કરવો ખૂબ જરૂરી છે. આ પ્રકારના મિલનની તક પૂરી પાડવા માટે શાંતિનિકેતન - વિશ્વભારતી ઘણું ઉપયોગી નીવડ્યું. એક તો એ થયું કે વિશ્વના વિવિધ દેશોમાંથી આવેલા અનેક વિદ્વાનો, દાર્શનિકો તથા કળામર્મજ્ઞો શાંતિનિકેતનમાં રહી કામ કરતા હતા તો બીજી બાજુ ભારતના ઉત્તમોત્તમ વિદ્વાનો તથા કળાકારો ત્યાં શિક્ષણ લેવા તથા આપવા માટે આવવા લાગ્યા. વિશ્વભારતીમાં કેટલાય વિભાગો શરૂ કરાયા. બાળશિક્ષણથી લઈને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. પ્રાથમિક શાળા તો શાંતિનિકેતનમાં આરંભથી જ હતી. ત્યાર બાદ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વિદ્યાભવન, કળાભવન, સંગીતભવન, હિંદ-તિબેટ વિદ્યાલય, ચીનભવન, હિન્દીભવન, વિનયભવન ઇ.તી. સ્થાપના પણ થઈ.

જોકે ઉપરોક્ત વિભાગોમાં મુખ્યત્વે તો વિદ્યા-અધ્યયન તથા અધ્યાપન પર જ વધુ ધ્યાન અપાતું હતું પરંતુ એ પણ જરૂરી હતું કે એની સાથે ત્યાં ગ્રામોદ્ધાર માટેનું કામ પણ થાય. અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે તેમ યુવાવસ્થાથી જ રવીન્દ્રનાથનું મન આ વિચારે આકર્ષાયેલું અને તેમણે આ વિષય અંગે ઘણું બધું લખ્યું પણ હતું. પોતાની જમીનદારીના કામકાજને કારણે તેમજ પુત્ર રવીન્દ્રનાથના શિક્ષણના સંદર્ભમાં ખેતીવાડી અંગેના થોડા પ્રયોગો પણ તે કરી ચૂક્યા હતા. 1922ના આરંભકાળમાં શાંતિનિકેતનથી એક માઇલ દૂર એમણે શ્રીનિકેતનની સ્થાપના કરી. ત્યાં, ગ્રામજીવનના વિકાસને અનુલક્ષીને તે માટે ઔદ્યોગિક, બૌદ્ધિક તથા સાંસ્કૃતિક બાબતો સાથે સંબંધિત અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનું નિયોજન કર્યું. આ માટે તેમને ઇંગ્લેંડના શ્રી એલ્મહર્સ્ટની ભરપૂર મદદ મળી. રવીન્દ્રનાથને પૂરો ભરોસો હતો કે જો યોગ્ય મોકો મળે તો ગામડાંઓ પોતાના જીવનને પોતાની જ શક્તિ દ્વારા સમૃદ્ધ કરી શકે.

અહીં આપણે મુખ્યત્વે રવીન્દ્રનાથના શિક્ષણ વિષયક વિચારોની જ વાત ચર્ચી છે. શાંતિનિકેતનમાં તથા શ્રીનિકેતનમાં જે નક્કર કામ થયું તેને સમજવાને માટે જુદું જ લખાણ લખવું જરૂરી બને. પરંતુ એ વિષય અંગે એટલું બધું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે કે નવું કંઈ પણ લખવું એ લગભગ તેનું પુનરાવર્તન કર્યા જેવું જ બની રહે. હા, ત્યાં થયેલા કામની સમીક્ષા તથા વિશ્લેષણ કરી શકાય, પરંતુ એ તો એક જુદો જ વિષય બની જાય. આજે ભારતમાં જ નહીં,

દુનિયાભરમાં રવીન્દ્રનાથની શૈક્ષણિક વિચારધારાને સમજવાની ઘણી જરૂર છે અને એ જરૂરિયાતને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી આ નિબંધ લખ્યો છે. એને સમાપ્ત કરતા પહેલા રવીન્દ્રનાથના જીવનના એક પ્રસંગને એમના જ શબ્દોમાં રજૂ કરવા ઇચ્છું છું. ‘આશ્રમેર રૂપ ઓ વિકાસ’ (આશ્રમનું રૂપ અને વિકાસ)ના ત્રીજા પ્રકરણમાં એમણે એ પ્રસંગ આલેખીને પોતાની શિક્ષણની ફિલસૂફી સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટ કરી છે. : “એક લાંબા સમયથી શિક્ષણસંબંધી જે સત્ય મારા મનમાં સક્રિય રહ્યું છે તે ટૂંકમાં આ છે. શિક્ષણ દૈનિક જીવનયાત્રાનું નિકટનું અંગ હોઈ તેની સાથે તાલ અને સ્વર મેળવીને ચાલશે - એ ‘કલાસ’ નામ ધરાવતા પિંજરામાં પૂરાયેલ વસ્તુ નહીં હોય. પ્રત્યક્ષ તથા અપ્રત્યક્ષ રીતે આપણા શરીર તથા મનમાં શિક્ષણને વિસ્તારતી વિશ્વપ્રકૃતિ પણ એની સાથે સમ્મિલિત હશે. પ્રકૃતિના આ શિક્ષણાલયનું એક અંગ તો છે નિરીક્ષણ (પર્યવેક્ષણ) તથા બીજું એક છે પરીક્ષણ. આ તો થઈ એની બહારની લાક્ષણિકતા. બીજી એક છે દેશની અંતઃ પ્રકૃતિ. એનો પણ એક આગવો રસ હોય છે, રંગ હોય છે, ધ્વનિ હોય છે. ભારતવર્ષનું જે ચિરકાલીન ચિત્ર છે તેનો આશ્રય છે સંસ્કૃત ભાષામાં. આ ભાષાના તીર્થપથને અનુસરવાથી આપણે દેશની ચિન્મય પ્રકૃતિનો સ્પર્શ અનુભવીશું, એને આપણે અંતરમાં સમાવીશું. મારા મનમાં શિક્ષણનું આ લક્ષ્ય દૃઢ બની ગયું હતું. ...’

‘આ હતી મને જે શિક્ષણતત્ત્વ પર શ્રદ્ધા છે એની ભૂમિકા. એ શ્રદ્ધાને અનુસરવી એ મોટું સાહસ હતું, કેમકે એનો પથ હતો અજાણ્યો અને પરિણામ હતું અપરીક્ષિત. એની ચકાસણી કરીને પસંદગી કરવાની મારામાં શક્તિ ન હતી, પરંતુ હતી તો બસ એક અવિચલિત નિષ્ઠા. દેશમાં એને કોઈનું સમર્થન પણ મળ્યું ન હતું. એનો એક પુરાવો બતાવું છું. એક તરફ તો હતી અરણ્યવાસમાં દેશની ઉન્મુક્ત વિશ્વપ્રકૃતિ. તો બીજી તરફ, ગુરુના આશ્રમમાં દેશની શુદ્ધતમ, ઉચ્ચતમ સંસ્કૃતિ. આ બન્નેના ઘનિષ્ઠ સંસ્પર્શમાં એક સમયે જે નિયમોના આધારે શિક્ષણકાર્ય થતું હતું તે પ્રતિની શ્રદ્ધાનું વર્ણન મેં કોઈ વ્યાખ્યાનમાં કર્યું હતું. મેં કહેલું કે એમાં તો જરા પણ સંદેહ નથી કે આધુનિકકાળમાં આપણે શિક્ષણપદ્ધતિ ખૂબ વિકસાવવી પડશે. પરંતુ તેમાં રસ અને રૂપનું નિર્માણ પ્રકૃતિ સાથે સહયોગ કરવાથી નિપજશે અને શિક્ષાદાન જેનું અંતર-સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક હશે તે જ કરશે. ...’

‘આ સાંભળી ગુરુદાસ બંધોપાધ્યાય મહાશયે* કહ્યું હતું કે આ વાત કેવળ

કવિજનો ચિત છે, કવિએ તેની અતિઆવશ્યકતાની જે કલ્પના કરી છે તે આધુનિકકાળમાં સ્વીકારી શકાય નહીં. એમને ઉત્તર આપતા મેં કહેલું : વિશ્વપ્રકૃતિ કલાસમાં ડેસ્કની સામે બેસી માસ્તરગીરી કરતી નથી, પરંતુ જળમાં, થળમાં ને આભમાં કલાસ ખોલી પોતાની પ્રબળ શક્તિથી આપણાં માનસને જે પ્રકારે ઘડે છે તે કોઈ પણ માસ્તર કરી શકતો નથી. ...’

‘હું નિષ્ઠિતરૂપે જાણું છું કે જો બાલ્યકાળમાં હું અધિકાંશ સમય શહેરમાં જ ફસાયેલો રહ્યો હોત તો પ્રચૂર માત્રામાં તેનો પ્રભાવ મારી વિચારસરણી પર પડ્યો હોત. બુદ્ધિ પર એની ખાસ છાપ પડત કે નહીં તે હું જાણતો નથી, પરંતુ એટલું તો નક્કી જ કે તો આજે મારો રાહ કોઈ અન્ય પ્રકારનો હોત. વિશ્વપ્રકૃતિ પાસેથી મળતા વણમાગ્યા દાનથી જેટલા પરિમાણમાં વંચિત રહ્યો હોત તેટલા જ પ્રમાણમાં વિશ્વને પ્રતિદાન કરવાની સંપદાનું દારિદ્ર્ય મારા સ્વભાવમાં રહી ગયું હોત. આ પ્રકારની આંતરિક વસ્તુનું મહત્ત્વ બજારુ કિંમત દ્વારા આંકી શકાતું નથી. તેથી જ તો મનુષ્ય સ્વચ્છંદ તથા નિષ્ઠેતન બની, વેદનાહીન, હત્તભાગી થઈ ગયો છે. તે કેટલો પામર, બિચારો છે તે તો કેવળ અંતર્યામી જ જાણે છે. સાંસારિક યાત્રા માટે તે ગમે તેટલો કુશળ ભલે હોય, માનવજન્મની પૂર્ણતાથી વંચિત તે સદાય ને માટે અકૃતાર્થ રહી જાય છે. ...’

“એ દિવસે મને પહેલીવાર બરાબર સમજાયું કે માત્ર બોલ-બોલ કરવાથી કશો ફળલાભ મળે નહીં, કેમકે મારી આવી વાતો આજના જમાનાએ અપનાવેલ રીતરસમોથી જુદી, બલ્કે વિરુદ્ધ છે. આ આદર્શોને શક્ય તેટલા કર્મક્ષેત્ર સ્વરૂપે કેમ બદલવા તેના વિચારો જ હવે મારા મનમાં ધૂમરાયા કરે છે.”

આમાંથી જ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનો જન્મ થયો, જ્યાં રવીન્દ્રનાથના શૈક્ષણિક વિચારો પ્રથમવાર પ્રત્યક્ષ રૂપે જોવા મળ્યા. અને એક દિવસ એ આશ્રમ સમસ્ત વિશ્વનો નીડમ્ (માળો) બની ગયો.

‘યત્ર વિશ્વમ્ ભવત્યેકનીડમ્’ આજે પણ શાંતિનિકેતનમાં પ્રચલિત સિદ્ધિ મંત્ર છે.

શિક્ષણ રવીન્દ્રનાથના શબ્દોમાં

‘હું આવી શિક્ષણપદ્ધતિ ઇચ્છું છું’*

આ વિચારતાં મને ઘણું દુઃખ થાય છે કે બાળકોને શિક્ષણ આપવા માટે ‘સ્કૂલ’ નામે ઓળખાતાં જે સાધનનું નિર્માણ થયું છે તે દ્વારા માનવશિશુઓ સંપૂર્ણ શિક્ષણ ક્યારેય મેળવી શકે નહીં. ખરા શિક્ષણ માટે જ્યાં સમગ્ર જીવનની સજીવ પૃષ્ઠભૂમિ મોજૂદ હોય છે એવા આશ્રમની આવશ્યકતા છે.

તપોવનમાં ગુરુ કેન્દ્રસ્થાને બિરાજે છે. તેઓ યંત્ર નહીં, મનુષ્ય હોય છે. એમનો અભિગમ નિષ્ક્રિય નહીં, સક્રિય હોય છે, કેમકે તેઓ મનુષ્યત્વના લક્ષ્યની પરિપૂર્તિને માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ તપસ્યાના ગતિશીલ ધારપ્રવાહમાં શિષ્યના ચિત્તને ગતિશીલ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પણ તેઓને માટે તો એમની સાધનાનું જ એક અંગ છે. શિષ્યોના જીવનને ત્યાં જે પ્રેરણા મળે છે તેના મૂળમાં છે, તે ગુરુની સંગતિ. નિત્ય જાગ્રત માનવચિત્તનો આ સત્સંગ એ જ આશ્રમની શિક્ષણપદ્ધતિની સૌથી મૂલ્યવાન દેણગી છે. આ સત્સંગ એ અધ્યાપનનો કોઈ વિષય, પદ્ધતિ કે ઉપકરણ પણ નથી. ગુરુનું મન હર ક્ષણ પોતાના અવિષ્કારમાં લાગેલું રહે છે અને એથી પોતે પ્રાપ્ત કરેલ સર્વસ્વ તે અન્યોને સમર્પિત કરતો રહે છે. જેમ સાચા ઐશ્વર્યનો પરિચય ત્યાગની સ્વાભાવિકતામાં મળે છે તે જ પ્રમાણે પ્રાપ્તિનો આનંદ દાન દેવાના આનંદમાં સાર્થક થાય છે.

આજના યુગમાં ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારવા તથા તેને વધુ ઝડપી બનાવવા માટે જ યંત્રોનો વ્યાપક ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. આવી રીતે ઉત્પાદિત બજારુ વસ્તુઓ પ્રાણવાન હોતી નથી. તેથી એવી વસ્તુઓ ‘હાઇડ્રોલિક’ ચક્કીઓમાં પીસાય તો પણ એને કંઈ પીડા થાય નહીં. પરંતુ વ્યાપક ઉત્પાદન માટેના હેતુસર યાંત્રિક, રસહીન તથા વ્યક્તિના અંગત સ્પર્શ વિનાની પ્રણાલી જો શિક્ષણ આપવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય તો નક્કી તે, મનુષ્યના મનને પીડિત કરશે. આપણે એ વાતનું ધ્યાન રાખવું પડશે કે આશ્રમનું શિક્ષણ ઉપરોક્ત પ્રકારનું, શિક્ષણનું કારખાનું બની ન જાય. અહીં દરેક વિદ્યાર્થીના મનને શિક્ષકનો પ્રાણમય સ્પર્શ થતો રહેશે જે બન્ને પક્ષ માટે આનંદદાયક છે.

એક વાર હું એક જાપાની સજ્જનનો મહેમાન થયેલો હતો. તેમને બાગકામમાં

વિશેષ રુચિ હતી. એમણે મને કહેલું “હું બૌદ્ધ મૈત્રીનો સાધક છું. હું વૃક્ષો તથા લતાઓને પ્રેમ કરું છું અને મારા આ પ્રેમની અનુભૂતિ એ ઝાડ-પાનની અંદર પ્રવેશે છે. પછી, મને એમની પાસેથી એ પ્રેમનું પ્રતિપાદન પણ મળે છે.” પ્રકૃતિનો આ સ્વાભાવિક આનંદનો સંબંધ માત્ર બાળવાન સાથે જ હોય છે એવું નથી. એમ કહેવું એ અતિશયોક્તિ નહીં કહેવાય કે વિદ્યાર્થીરૂપી ફૂલછોડને વિકસિત કરનાર શિક્ષકરૂપી માળી સાથેના સંબંધને પણ ઉપરોક્ત વાત પૂર્ણરૂપે લાગુ પડે છે. એમાં શંકાને જરાય સ્થાન નથી. મનની સાથે મનનું મિલન થવાથી આપોઆપ ખુશી ઉપજે છે. અને આ ખુશી સર્જનશક્તિશીલ હોય છે. આશ્રમમાં થતું શિક્ષણપ્રદાન આ પ્રકારનું, ખુશી-પ્રદાન હોય છે. જેમના મનમાં કેવળ કર્તવ્યભાવના જ હોય, પરંતુ ખુશી ન હોય એમનો રાહ અલગ છે.

પ્રાચીનકાળમાં આપણા દેશમાં ગૃહસ્થો ધનરાશિની વ્યવસ્થા સંભાળતા હતા. તેમજ સમયોચિત યોગ્ય પાત્રને દાન આપીને પોતાનું કાર્ય સાર્થક થયું એમ માનતા હતા. એજ રીતે જ્ઞાનના અધિકારી પણ જ્ઞાન-વિતરણની જવાબદારી સંભાળતા હતા. એ જાણતા હતા કે એમને જે મળ્યું છે તેનું દાન કરવાની તક નહીં મેળવે તો તેઓ ઊણા રહી જશે. ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેના આ પ્રકારના સાપેક્ષ સંબંધને જ મેં વિદ્યાય-દાનના મુખ્ય ઉપાયરૂપે અપનાવ્યો છે.

એક બીજી વાત. ગુરુના મનનો શિશુ-ભાવ જો સૂકાઈને લાકડું થઈ ગયો હોય તો તે બાળકોની જવાબદારી લેવા માટે અસમર્થ ગણાય એમ માનવું જોઈએ. માત્ર સામીપ્ય જ નહીં, વિદ્યાર્થી તથા ગુરુ વચ્ચે સ્વાભાવિક સાયુજ્ય તથા સાદૃશ્ય જળવાઈ રહેવાં જોઈએ. અન્યથા લેણ-દેણમાં આંતરિક સંબંધ જાળવી શકાતો નથી. આદર્શ શિક્ષણની જો એક સરિતા સાથે તુલના કરીએ તો કહી શકીએ કે કેવળ આજુબાજુથી આવતા ઝરણાઓના સંગમથી કોઈ નદી પૂર્ણ થતી નથી. તેના ઉદ્દગમના પ્રથમારંભે ઉછાળા મારતાં ઝરણાંનો પ્રવાહ ખડકોની શિલાઓ વચ્ચે સમાઈ કે ખોવાઈ જતો નથી. એમ, બાળકોનો પોકાર સાંભળતા જ શિક્ષકની અંદર રહેલો આદિમ શિશુ આપોઆપ ફૂટીને બહાર આવી જાય છે. તેના પ્રૌઢ કંઠમાંથી પણ પ્રાણમય નવીન હાસ્ય ઉછળી પડે છે. બાળકો જો એવું મહેસૂસ ન કરે કે શિક્ષક પણ પોતાની શ્રેણીનો જ એક જીવ છે, શિક્ષક જો એમની નજરોમાં કોઈ પ્રાગૈતિહાસિક મહાકાવ્ય પ્રાણી જેવો પ્રતીત થતો હોય, તો તેના પંજાની ભયાનકતા જોઈ બાળકો તેની તરફ નિર્ભયતાથી પોતાના હાથ નહીં લંબાવી શકે. મોટાભાગે તો આપણા દેશમાં ગુરુઓ પોતાનું પ્રાવીણ્ય સિદ્ધ કરવા જ તત્પર હોય છે. સસ્તામાં પ્રભુત્વ

જમાવવાના પ્રલોભનનું આ ઘોતક છે. બાળકોના આંગણે હાથમાં ડંડો ધારણ કર્યા વિના જવાથી પોતાની ઇજ્જત ધૂળધાણી થઈ જશે એવો ડર એ લોકોને હંમેશા સતાવતો રહે છે. આ કારણે એવી પાકટ ડાળીઓમાં નવીન શાખા પર પુષ્પો પ્રસ્ફુટિત કરવા માટે, ફળો ઊગાડવા માટેના હૃદયગત સહકારનો માર્ગ અવરોધાઈ રહે છે.

એક અન્ય ગંભીર વિષય મારા મનમાં હતો. બાળકો વિશ્વપ્રકૃતિની એકદમ નિકટ હોય છે. એમને આરામ કરવા માટે આરામ-ખુરશીમાં બેસી રહેવું ગોઠતું નથી હોતું. એમને તો હોય છે વૃક્ષો-વૃક્ષલતાઓ વચ્ચે મોકળાશથી ફૂદાફૂદ કરવાની અભિલાષા. વિશાળ પ્રકૃતિના અંતરમાં આદિમ પ્રાણીનો વેગ ગુપ્તરૂપે ક્રિયાશીલ હોય છે. શિશુના પ્રાણમાં એ આવેગ ગતિસંચાર કરે છે. જીવનના પ્રારંભિક કાળમાં ભણતરના ભાર તળે દાબી દેતી કૃત્રિમતાથી છૂટકારો મેળવવા એ તરસે છે. વડીલોના શાસનને સ્થાને સહજ પ્રાણલીલાની એ બાળકોને આકાંક્ષા હોય છે. અરણ્યનિવાસી ઋષિઓના મનમાં એક શાશ્વત શિશુ છુપાયેલો રહેતો હતો. એ કારણે કોઈ વૈજ્ઞાનિક સાબિતીની રાહ ન જોતાં એમણે ઘોષણા કરી હતી :

‘यदिदं किंव सर्वप्राण एजति निः सूतम’

આ બધું જ પ્રાણમાંથી પ્રગટ થઈ પાછું પ્રાણમાં જ સંચરી રહ્યું છે. શું આ ‘વર્ગસો’ જેવા દાર્શનિકની રચના છે? ના! આ તો છે એક મહાન, ચિરંજીવ શિશુની વાણી.

શહેરોની શાળાની મૂંગી, બહેરી, જડ દીવાલોની બહાર રહેવા દઈને બાળકોને શરીર – મનમાં વિશ્વપ્રાણના આ સ્પંદન અનુભવવા દો. આપણા આશ્રમના બાળકોને આ પ્રાણમયી પ્રકૃતિનો સ્પર્શ, આનંદ, ખેલફૂદના માધ્યમથી તો વિવિધ પ્રકારે મળે જ છે, પરંતુ હું સંગીતના માર્ગે પણ એમના મનને પ્રકૃતિના રંગમહેલમાં દોરી ગયો છું.

આ પછી આશ્રમની દૈનિક જીવનચર્યાનો પ્રસંગ આવે છે. કાદંબરી કાવ્યમાંનું એક વર્ણન યાદ આવી રહ્યું છે – “તપોવનમાં સંધ્યાનો આવિર્ભાવ થઈ રહ્યો છે. જાણે પાટલિ (લાલ) વર્ણની હોમધેનુ ગોચરથી પાછી ફરી રહી છે.” આ વર્ણન સાંભળતા જ આશ્રમજીવનના ગૌચારણ, ગોદોહન, સમિધ આરહણ (યજ્ઞ માટે લાકડાં વીણવાં), અતિથિ-પરિચર્યા ઈત્યાદિ આશ્રમના બાળકોનાં

* મને લાગે છે કે આ પ્રશ્ન ગુરુદેવ એ બધાંને ક્યો છે જેઓ માર્ગદર્શન માટે પશ્ચિમ તરફ મીટ માંડીને બેઠાં છે

દૈનિક જીવનની પરિચર્યા યાદ આવી જાય છે. આ બધાં કાર્યોને કારણે તેઓના નિત્ય પ્રવાહિત જીવનની યોગધારાનો સંબંધ તપોવન સાથે જોડાયેલો રહેતો હતો. પ્રાણાયમ માટેના સમયાવકાશ દરમ્યાન કેવળ સામંત્ર જ ગવાતા ન હતા, બલકે બધાં હળીમળીને સહકાર અને મૈત્રીની વૃદ્ધિ સાથે આશ્રમના સૃષ્ટિકાર્યોનું સંચાલન કરતાં હતાં. આ રીતે આશ્રમ, આશ્રમવાસીઓના કર્મસહકાર અર્થાત્ સહિયારા હાથે બનેલ રચનાનું રૂપ ધારણ કરતો હતો. અમારા આશ્રમમાં પણ આ પ્રકારના સતત કાર્યશીલ કર્મ સહકારની જ કામના અમે રાખી હતી. અમારા શિક્ષક મહોદય જો બાળકોને ગાય ચરાવવાનું કામ સોંપી શકે તો નિઃસંદેહ તે ખૂબ ખુશ થાય, પરંતુ અફસોસ છે કે આ જમાનામાં એમ કરવું સંભવ નથી. છતાં એવાં પણ ઘણાં કાર્યો છે જેમાં શરીર તથા મનને લગાડી શકાય છે અને સાથોસાથ જેને આજના જમાનાને અનુરૂપ પણ કહી શકાય. પરંતુ હાય રે, પાઠ ગોખવાનું કામ દરેક વખતે બાકી રહી જાય છે અને નોટબૂક ‘કૉન્જુગેશન ઑફ વર્સ’થી ભરી પડી છે. ખેર, વિદ્યાનિકેતનની જે કલ્પના મેં કરી છે તેમાં ગોખવાની કડક પદ્ધતિને કોઈ પ્રકારે ધક્કો લગાવીને પણ પરસ્પરની સેવાનું વાતાવરણ ઊભું કરવા પર મુખ્ય ધ્યાન આપ્યું છે.

આશ્રમની શિક્ષણપદ્ધતિને સાચા અર્થમાં સફળ બનાવવા માટે યથાસંભવ ઓછામાં ઓછા સાધનોથી કામ ચલાવવાની ટેવ પાડવી જરૂરી છે. જ્યાં મનુષ્ય સ્વભાવમાં જડતા રહે છે ત્યાં જીવનચર્યા અનુપયોગી, ઉચ્ચૃખલ તથા મલિન થવા લાગે છે. આથી એવી પરિસ્થિતિમાં મનુષ્યની સ્વાભાવિક જંગાલિયત કોઈ રોકટોક વિના પ્રગટ થવા લાગે છે. સમાજના શ્રીમંત વર્ગમાં આંતરિક શક્તિનો અભાવ હોવા છતાં પણ ઘણાં બધાં બાહ્ય સર-સાધનો અને કૃત્રિમ ઉપાયો દ્વારા એ દરિદ્રતાને છૂપાવવામાં આવે છે. આપણાં દેશમાં ઘણાંખરા ધનિકોના, ઘરની અંદરના અને બહારના વર્તાવમાં રહેલા વિરોધાભાસ દ્વારા આ પ્રકૃતિગત તામસિકતા નજરે ચડે છે.

લોકોએ પોતાના વાતાવરણને પોતાના પ્રયત્નો વડે સુંદર, વ્યવસ્થિત તથા નિરોગી કરી, હળીમળીને રહેવાની સતર્ક જવાબદારી નિભાવવાની આદત બાળપણથી જ અને તે પણ સરળ રીતે જ પાડવી જોઈએ. એકની શિથિલતા બીજા અનેક માટે અસુવિધા, અસભ્યતા તથા નુકસાનનું કારણ બની શકે છે. આ સમજ સભ્ય જીવનચર્યાનો પાયો છે. આપણા દેશની ઘર-ગૃહસ્થીમાં આજે આ સમજનો અભાવ લગભગ બધે જ જોવા મળે છે.

સહકારની સભ્ય નીતિને ધીરેધીરે સચેતન કરવી એ આશ્રમની

શિક્ષણવ્યવસ્થાનું મુખ્ય પ્રદાન છે. આ પ્રદાનને સફળ બનાવવા માટે શિક્ષણના પ્રારંભિક વર્ષોમાં જીવન-સાધનોની કમી અત્યાવશ્યક છે. અત્યાધિક વસ્તુપરાયણ સ્વભાવમાં ચિત્તવૃત્તિની સ્થૂળતા પ્રગટ થાય છે. સૌંદર્ય તથા સુવ્યવસ્થા મનની બાબત છે. એવા મનને માત્ર આળસ અને અનિપુણતાથી જ નહીં પરંતુ વસ્તુલબ્ધતાથી પણ છૂટકારો અપાવવો પડશે. રચનાશક્તિનો આનંદ એટલા પ્રમાણમાં જ વધુ મળી શકે જેટલા આપણે જડ બાહ્યના બંધનથી મુક્ત હોઈએ. વિભિન્ન જીવન-સાધનોનો યથોચિત ઢંગથી ઉપયોગ કરવાનો અવસર તો યોગ્ય વય તથા સ્થિતિમાં ઘણાંને મળી રહે છે. પરંતુ એ વ્યવહારોપયોગી વસ્તુઓનો સયોગ્ય, સુનિયંત્રિત ઉપયોગ કરવાનું આત્મશક્તિમૂલક શિક્ષણ તો દરેકને બાળપણથી જ મળવું જોઈએ, પણ આપણા દેશમાં તે ઉપેક્ષાતું રહ્યું છે. મારી કામના છે કે વિદ્યાર્થીઓ એમની એ ઉમરના દરેક દિવસે આસપાસમાંથી સહેલાઈથી પ્રાપ્ત, ઓછામાં ઓછાં સાધનો વડે એવા સર્જનનો આનંદ મેળવવા વિના આળસે પ્રયત્ન કરે જેના દ્વારા આમ-જનતાને સુખ, સગવડ અને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરાવવાના કર્તવ્યનો સંતોષ પણ મળે.

આપણા દેશમાં બાળકોના આત્મવિશ્વાસને અસુવિધાજનક ઉદ્વેગથી માનીને હંમેશા દબાવી દેવાની કોશિશ કરાતી રહી છે. એનાં ફળ સ્વરૂપે એમના સ્વભાવમાંથી પરનિર્ભરતાની લજ્જા ચાલી જાય છે અને બીજાઓ પાસેથી માગવાની વૃત્તિ પ્રોત્સાહિત થાય છે, એ પણ એટલી હદે કે ધીરેધીરે ભિખારી વેડાના ક્ષેત્રે એ લોકો અભિમાન લેતા થાય છે. અન્યોની ત્રુટિઓને કારણ બનાવી ઝઘડા કરવામાં તેમને સંતોષ મળે છે. આ શરમજનક દીનતાનું દર્શન વિદ્યાર્થીઓની ચારે તરફ જોવા મળે છે. આવી કુટેવમાંથી છૂટકારો મેળવવો જ જોઈશે. વિદ્યાર્થીઓએ એક વાત સ્પષ્ટરૂપે સમજી લેવી જોઈએ કે વાતે-વાતે ફરિયાદ કર્યા કરવાની તેમની ટેવનાં મૂળમાં છે આત્મવિશ્વાસનો અભાવ તથા ક્ષોભની ભાવના. જેઓ પોતાની ક્ષતિઓ સુધારવાની જવાબદારી સ્વીકારે છે તેઓ અસંતોષી વૃત્તિના મૂળ સમાન કાયરતાને ધિક્કારવા લાગે છે. મને યાદ છે કે આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓની, રોજબરોજની સામાન્ય દિનચર્યાની સાથે મારો પ્રત્યક્ષ સંબંધ હતો ત્યારે મોટી ઉમરના થોડાક વિદ્યાર્થીઓ મારી પાસે એવી ફરિયાદ કરતા હતા કે ભોજન પીરસતી સમયે મોટાંમોટાં, વજનદાર વાસણોને ફર્શ પર ઘસડીને લાવવા પડતા હોઈ તેના તળિયાની મેશ ઘરમાં બધે ફેલાઈને ગંદકી કરતી હતી. મેં તેમને કહ્યું કે એ તમારી પરેશાની છે. છતાં પણ તમે પોતે ક્યારેય એનો ઉપાય વિચારવાને બદલે ફરિયાદ જ કર્યા કરો છે. હું એનો

ઉપાય બતાવીશ એવા ભરોસે રાહ જોયા કરો છો. તમારા મનમાં આટલી નાનકડી વાત પણ કેમ સૂઝતી નથી કે વાસણની નીચે ઘાસની ઇંદોણી રાખી ખેંચવાથી એના ઘર્ષણનું નિવારણ થઈ શકે છે. આવી બેપરવાઈનું એક માત્ર કારણ એ છે કે તમે એવું માનો છો કે નિષ્ક્રિય ભોક્તા બની રહેવાનો અધિકાર માત્ર તમારો છે જ્યારે દરેક બાબતોની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ બીજાઓનું છે. જવાબદારી અપનાવવાની તાલીમ ન મળેલા બાળકો મોટાં થઈને બધાં કામ-કાજ અંગે નિરંતર અસંતોષ પ્રગટ કર્યા કરી, હાડોહાડમાં વ્યાપેલી પોતાની અકર્મણ્યતાને શરમજનક રીતે દસેય દિશાઓમાં ગુંજારિત કરે છે.

આ વિદ્યાલયમાં આરંભથી જ મારો પ્રયત્ન રહ્યો છે કે આશ્રમના વિવિધ પ્રકારના કામકાજની વ્યવસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓને યથાસંભવ કર્તવ્ય માટે જવાબદારીભર્યું સ્થાન આપીને, ફરિયાદ કર્યા કરવાની અક્ષમ્ય આદતથી એમના ચરિત્રની રક્ષા કરું.

સરસાધનની અછત અંગે અસંગત ક્ષોભની સાથોસાથ અસંતોષ પ્રગટ કરવામાં પણ ચરિત્રની દુર્બળતા દેખાઈ આવે છે. ચીજવસ્તુઓનો થોડો અભાવ રહે એ તો સારી વાત છે, અલ્પ સામગ્રી વડે કામ ચલાવવાથી ટેવાવું જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન કર્યા વિના બધી જરૂરિયાતો પૂરી પાડી બાળકોને માટે તદ્દન અનાવશ્યક લાડ લડાવવા એ તો એમને હાનિકારક જ નીવડે છે. ખરેખર તો બાળકોને એટલું બધું જોઈતું હોતું જ નથી – તેઓ આત્મસંતોષી હોય છે. આપણે જ એમની પર આપણી – મોટેરાંઓની ઇચ્છા લાદી દઈએ છીએ. શરૂથી જ એવું શિક્ષણ અપાવું જરૂરી છે જે તેમને સભાન કરે કે કેટલી ઓછી વસ્તુઓથી તેઓ કામ ચલાવી શકે છે. બહારની સહાયતા જ્યાં ઓછામાં ઓછી હોય છે ત્યાં જ શરીર તથા મનની શક્તિનો યોગ્ય વિકાસ સારી રીતે થાય છે. ત્યાં મનુષ્યની સર્જનશક્તિ (સૃષ્ટિ-ઉદ્દમ) આપોઆપ જાગ્રત થાય છે. જેમની આવી સર્જનશક્તિ જાગતી નથી તેઓને પ્રકૃતિ ફૂડા-કચરા જેમ ફેંકી દે છે. આત્મ-કર્તવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ સર્જન-કર્તવ્ય હોય છે. તે મનુષ્ય જ ખરા અર્થમાં સમ્રાટ છે જે પોતાના સામ્રાજ્યની સૃષ્ટિ જાતે જ ખડી કરી દે છે. આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓના ખોળામાં અતિ લાડકોડમાં ઉછરેલા બાળકો પોતાની મનુષ્યોચિત શક્તિઓનો પરિચય કરાવતી તાલીમથી તો વંચિત જ રહી જાય છે. આને કારણે આપણે બીજાઓના સખત હાથના દબાણ દ્વારા, તેમની ઇચ્છાના બીબાંને અનુસાર રૂપ ધારણ કરવા માટે ભીની માટી જેવા ઢીલાંઢફ બની રહીએ છીએ. આથી જ તો આપણે વિવિધ ઑફિસોમાં, નીચામાં નીચા

વિભાગમાં પણ આદર્શ કારકૂન કે ચાકર બનીને પોતાને ધન્ય માનતા થઈ જઈએ છીએ.

આ સંદર્ભે હું એક બીજી વાત કહેવા માગું છું. ગરમ આબોહવા ધરાવતાં દેશોમાં વસતાં રહેવાસીઓના શરીરતંતુમાં જે શિથિલતા હોય છે તે અથવા અન્ય કોઈ કારણવશ, આપણી માનસ-પ્રકૃતિમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિની બહુ જ કમી છે. એક વખત અમે અમેરિકાથી, જમીનમાંથી પાણી બહાર કાઢવા માટે પવનચક્કી મગાવી હતી. ઉમેદ હતી કે આ મહાકાય યંત્રનાં ગોળ-ગોળ ઘૂમતાં રહેતાં પાંખિયાંઓ જોઈ બાળકો કુતૂહલથી દોડી આવશે. પરંતુ મેં જોયું કે ગણ્યાં-ગાંઠ્યાં બાળકો સિવાય અન્ય કોઈએ તેની સામે ધ્યાનથી જોયું પણ નહીં. તદ્દન ઉપરછલ્લી નજર નાખી તેમણે ધારી લીધું કે એ પણ કેવળ એક ચીજ-વસ્તુ જ હતી. માત્ર એક નેપાળી બાળકે તે પવનચક્કીને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ હતી, અને પછી તેણે એક ટીનના ડબ્બાને કાપી-ફૂપી ચક્કીનો એક નાનો નમૂનો પણ બનાવ્યો હતો. મનુષ્ય આપણાં બાળકોની ઉત્સુકતા તદ્દન જ ઓછી છે, તો ઝાડ-પાન, પશુ-પંખી પ્રત્યે પણ આવી જ ઉદાસિનતાની હાલત રહી છે. સરિતાના કાંઠે જામેલી શેવાળના પોપડાની જેમ એમનું મન નિરંતર હલન-ચલન કરે છે, પરંતુ ચારે તરફની દુનિયાની કોઈ પણ વસ્તુ ભણી આકર્ષાતું નથી.

ઉત્સુકતાનો અભાવ આંતરિક નિર્જીવતાનું લક્ષણ છે. આજે જે-જે જાતિઓએ આ ધરાતલ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે તેમના મનમાં દુનિયાદારીની બધી જ ચીજ-વસ્તુઓ અંગેના કુતૂહલનો કોઈ અંત નથી. માત્ર પોતાના દેશના મનુષ્યો કે વસ્તુઓ પ્રતિ જ તેમનું મન ખેંચાતું નથી, બલકે એવો કોઈ દેશ, કાળ કે વિષય નથી જેની તરફ એમનું મન દોડી જતું ન હોય. એમનું મન ‘સોળ આની’ જીવિત છે. એ લોકોની આ સજીવ ચિત્ત-શક્તિ પૂરી દુનિયામાં વિજયી થઈ છે.

પહેલા જ કહી ચૂક્યો છું કે આશ્રમની કેળવણી પરિપૂર્ણરૂપે જીવવાની કેળવણી છે. મરેલાં મન વાળાં પણ પાઠો ગોખી-ગોખીને પરીક્ષામાં પ્રથમ શ્રેણીના ઉચ્ચ શિખર પર પહોંચી શકે છે. આપણા દેશમાં હર પળે એનાં ઉદાહરણો જોવા મળે છે. આપણા દેશમાં આદર્શ વિદ્યાર્થી એ ગણાય છે જેનું મન પુસ્તકોનાં પાનામાં સીમિત રહેતું હોય, જે છપાયેલ અક્ષરો પ્રતિ અત્યંત આસક્ત રહેતો હોય અને જે બહારની પ્રત્યક્ષ દુનિયા સામે નજર નાખવાનું (દુઃસાહસ) ક્યારેય પણ કરતો ન હોય. આવા વિદ્યાર્થીઓ ડિગ્રી તો મેળવી

શકે છે પરંતુ વિશ્વ ઉપર ક્યારેય પ્રભાવ પાડી શકતા નથી. મેં પહેલેથી જ એવો સંકલ્પ કર્યો હતો કે આશ્રમના બાળકો આસપાસની દુનિયાના મામલે કુતૂહલી બની રહેશે. તેઓ શોધ કરશે. નિરીક્ષણ ને પરીક્ષણ કરશે તથા સંગ્રહ કરશે. અહીં એવા શિક્ષકો એકત્રિત કરાશે જેમની દૃષ્ટિ પુસ્તકની ઘરેડની બહાર પહોંચતી હોય, જે ચક્ષુમાન, શોધક અને કુતૂહલી હોય.

અને અંતમાં એક બીજી વાત. આ વિષયને હું સૌથી મહત્ત્વનો માનું છું. પરંતુ શિક્ષકોનો આ ગુણ સૌથી દુર્લભ પણ છે. શિક્ષક થઈ શકવાની લાયકાત માત્ર તેમનામાં જ હશે જે ધૈર્યશીલ હોય અને બાળકો પોતાના મનમાં એક સહજ સ્નેહભાવ ધરાવતા હોય. શિક્ષકોના પોતાના ચરિત્ર અંગે એક મોટો ભય એ વાતનો છે કે જેમની સાથે એમનો વ્યવહાર ચાલે છે તે વિદ્યાર્થીઓ ક્ષમતામાં એમના સમકક્ષ નથી હોતા. નાની શી વાત માટે તેમના પ્રતિ અસહિષ્ણ થવું. તેમને અપમાનિત કરવા તથા સજા દેવી બહુ જ સહેલું છે. જેમણે અન્ય અંગે નિર્ણય કરવાનો છે તે પોતે જો શક્તિહીન હોય તો સહેલાઈથી ખોટા નિર્ણયો લેવાનો ડર રહે છે. ક્ષમતાનો સદ્ઉપયોગ કરવાની સ્વાભાવિક યોગ્યતા જે લોકોમાં નથી હોતી તેઓ કેવળ વિના રોક-ટોક અક્ષમ પ્રત્યે અન્યાય જ કરી શકે છે એવું નથી, બલકે એવું કરવાનો તેમને એક પ્રકારનો આનંદ પણ મળે છે. ભુલકાંઓ અબુધ તથા દુર્બળ હોઈ પોતાના શિક્ષકની નહીં, પરંતુ માની ગોદમાં એટલા માટે ભરાય છે કે એમને રક્ષણ પૂરું પાડવાના મુખ્ય ઉપાય –ભરપૂર સ્નેહભાવથી માનું હૈયું તરબોળ હોય છે. આમ હોવા છતાં પણ લગભગ દરેક ઘરમાં એવાં દૃષ્ટાંતોની જરા પણ કમી જોવા મળતી નથી જ્યાં સ્વભાવમાં ઓતપ્રોત અસહિષ્ણુતા તથા શક્તિનો અહંકાર સ્નેહને એક બાજુ પર રાખી દઈ બાળકો પર અનુચિત જુલમ વરસાવે છે. બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે આથી જબરજસ્ત અડચણ બીજી કોઈ નહીં હોય. બાળકોને કડક કે ચરમ દંડ કરાયો હોય તેવું દૃષ્ટાંત જોવા મળે ત્યારે હું એને માટે શિક્ષકને જ જવાબદાર માનું છું. નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓને મૂર્ખ ગણી તેમની ઉપર જે અત્યાચારભરી સજા થાય છે તેમાંથી પોણા ભાગની સજા તો સ્વયં શિક્ષકને જ થવી જોઈએ. કેમકે વિદ્યાર્થીઓમાં રહી જતી કમી માટે મુખ્યત્વે તો શિક્ષકોની અપૂર્ણતા જ કારણરૂપ છે. જ્યારે હું પોતે વિદ્યાલયની જવાબદારી સંભાળતો હતો ત્યારે શિક્ષકોની કઠોર ન્યાયદાન પદ્ધતિથી બાળકોની રક્ષા કેમ કરવી એ મારા માટે એક દુઃસાધ્ય સમસ્યા બની રહેલી. અપ્રિયતા વ્હોરી લઈને પણ મારે તેમને આ વાત સમજાવવી પડી હતી કે

શિક્ષકની આવશ્યકતા માત્ર તેમના શિક્ષણના કામને બળ પ્રયોગ વડે સરળ કરવા માટે નથી હોતી. આજ સુધી ઘણા વિદ્યાર્થીઓની મેં ચરમ શાસનથી રક્ષા કરી છે. પરંતુ એવી એક પણ પ્રસંગ મને યાદ નથી કે એ કારણે મારે ક્યારેય પશ્ચાત્તાપ કરવો પડ્યો હોય. શિક્ષણ-વ્યવસ્થામાં હોય કે રાષ્ટ્ર-વ્યવસ્થામાં, કઠોર શાસન-નીતિ શાસનકર્તાની જ અયોગ્યતાની ઘોતક હોય છે.

વિદ્યારંભની દીક્ષા

હે સૌમ્ય માણવક ગણ*! લાંબા સમય પહેલાં આપણો આ ભારતવર્ષ બધા વિષયોમાં અને ખરા અર્થમાં મહાન હતો. ત્યારે આ દેશના લોકો વીર હતા, અને તેઓ જ આપણા પૂર્વજો છે.

ખરા અર્થમાં મહાન કોને કહેવાય? આપણા પૂર્વજો કઈ વાતમાં પોતાને મહાન સમજતા હતા? આજકાલ લોકોના મનમાં એ પૂર્વજોની મહાનતાની ભાવના નથી રહી એથી તેઓ ધનને જ મહાન થવાનો સૌથી મહત્ત્વનો ઉપાય માને છે. આપણે પણ ધનિકોને જ મોટા માણસ માનીએ કહીએ. પરંતુ આપણા પૂર્વજો આવું કહેતા કે માનતા ન હતા. તેમનામાં જે સૌથી મોટા મનાતા હતા તે બ્રાહ્મણ કહેવાતા હતા, જેઓ ધનને તો તદ્દન તુચ્છ સમજતા હતા. એમની વેશભૂષામાં જરા પણ વિલાસિતા ન હતી, પરંતુ તેમ છતાં મોટામોટા રાજા-મહારાજાઓ આવીને એમની પાસે શિર નમાવતા હતા.

જે આદમી કપડાં, જૂતાં કે એવી વસ્તુઓને આધારે પોતાને બહુ મોટો સમજે છે તે એક વાર વિચારી તો જૂએ કે પોતે કેટલો ક્ષુદ્ર છે. જૂતી-જોડા શું માનવીને મહાન બનાવી શકે ખરા? મોંઘા દાટ જોડા કે કપડાં શું આપણા ગુણોનો પરિચય કરાવી શકે છે? આપણા પુરાણકાળમાં જે ઋષિમુનિઓના પગમાં જૂતા ન હતા, શરીર પર ભભકદાર પોષાક ન હતા તેઓ શું આપણી જેવા લોકો જે વિલાયતી ઢબના કપડાં અને જૂતા પહેરે છે તેનાથી ઘણા વધુ મહાન ન હતા? આજે જો એ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ, વસિષ્ઠ ઋષિ ખૂલ્લા શરીરે, ઉઘાડા પગે પોતાની એ જ્યોતિર્મય દૃષ્ટિ અને લાંબી જટા સાથે આપણી વચ્ચે આવી ઊભા રહી જાય તો આપણા દેશમાં એવા કોણ રાજા-મહારાજાઓ છે, કોણ સાહેબો છે જે પોતાના જૂતા ફેંકી દઈ, પોતાના શિરથી તાજ ઊતારી દઈ એ દરિદ્ર

* શાંતિનિકેતન આશ્રમના બ્રહ્મવિદ્યાલયના પ્રતિષ્ઠાદિન સમયે (બંગાળ 1308, પોષ સપ્તમી, ઈ.સ. 1901) ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આ પ્રવચન કરેલું. પ્રવચન બાદ એમણે વિદ્યાર્થીઓને બ્રહ્મચર્યવ્રતની દીક્ષા આપી અને પછી તેમણે ગાયત્રીમંત્રની વ્યાખ્યા કરી વિદ્યાર્થીઓને તેનો અર્થ સમજાવ્યો હતો.

* માણવક = બાળક, વ્રતધારી, વિદ્યાર્થી.

બ્રાહ્મણની ચરણરજ લઈ પોતાને કૃતાર્થ નહીં સમજે? આજે એવું કોણ છે જે પોતાની મોટરગાડી, મહેલ-મોલાત અને સોનાની ઘડિયાળ સાથે એમની સામે પોતાનું શિર ઊંચું રાખીને ઊભા રહી શકે?

તેઓ જ આપણા પિતામહ હતા. એ પૂજ્ય બ્રાહ્મણોને આપણે નમસ્કાર કરીએ છીએ. માત્ર શિર નમાવીને જ નહીં, પરંતુ એમણે આપણને જે શીખવ્યું તેને અપનાવીને, તેમણે આપણી સમક્ષ જે ઉદાહરણો રાખ્યાં તેનું અનુકરણ કરીને આપણે તેમને નમસ્કાર કરીએ. તેમની જેવા બનવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ એમની સાચી ભક્તિ કરી ગણાય.

તેઓ મહાન થઈ શક્યા તે કયા ગુણો ને આધારે? તેઓ સત્યને જ સૌથી વધુ મહત્ત્વનું માનતા હતા. જૂઠની સામે તેમણે ક્યારેય શિર નમાવ્યું નહીં. સત્ય શું છે એ જાણવા માટે તેઓ જીવનભર તપસ્યા કરતા હતા. માત્ર આમોદ-પ્રમોદમાં જ જીવન વિતાવી દેવું એ એમનું લક્ષ્ય ક્યારેય ન હતું. જેને કારણે સત્યને પિછાણવામાં જરા પણ વિઘ્ન ઊભું થાય તે બધાંનો તે સહેલાઈથી પરિત્યાગ કરતા હતા. મનોમન તેઓ હંમેશા સત્યને જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરતા હતા અને જેને સત્યના રૂપે જાણતા હતા તેનું પોતાના જીવનમાં પાલન કરતા હતા. આ કારણે તેઓ કોઈથી ય ડરતા ન હતા. આપણે લોકો રૂપિયા-પૈસા, કપડાં, માલ-સામાન ભેગો કરવા માટે પ્રાણોત્તર પ્રયત્ન, પરિશ્રમ કરીએ છીએ. તેઓ સત્યને પામવા માટે આપણાથીય ઘણો અધિક પરિશ્રમ કરતા હતા એ કારણે તેઓ આપણાથી ઘણા મહાન હતા.

તેઓ નીડર હતા. ધર્મ સિવાય બીજી કોઈ બાબતથી તેઓ ડરતા નહીં. એમના મનમાં એક એવો આનંદ વ્યાપેલો રહેતો હતો જેને કારણે કોઈ પણ રાજા-મહારાજાના અન્યાયી શાસનને તેઓ માનતા નહીં. એટલે સુધી કે મૃત્યુનો પણ તેઓ જરાય ભય રાખતા નહીં. તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે તેમની પાસે એવું કંઈ જ ન હતું કે જેને કોઈ છીનવી લઈ શકે. વેશભૂષા, આભૂષણો, ધન-સંપદા ચાલી જાય તો એનાથી કોઈ પણ પ્રકારની ખોટ અનુભવતા નહીં. તેમનું સર્વસ્વ તો એમના મનની અંદર જ ભરેલું હતું. તેઓ જે સત્યને જાણતા હતા તેને કોઈ હસ્યુ કે રાજા-મહારાજા છીનવી કે હરણ કરી શકતા નહીં. તેઓ નિષ્ઠિત રીતે જાણતા હતા કે મૃત્યુ એ ડરનો વિષય નથી. મૃત્યુ માત્ર આ શરીરને જ અસર કરે છે, પરંતુ અંતરની સામગ્રીને તે સ્પર્શી પણ શકતું નથી.

તેઓ બધાંના મંગળ માટે, બધાંની ભલાઈ માટે ચિંતન કરતા હતા. શું

કરવાથી બધાંનું ભલું થઈ શકે તેનું ધ્યાન તેઓ હંમેશા રાખતા હતા અને જે કરવાથી ભલું થઈ શકે તેની વ્યવસ્થા કરતા હતા. બધાં પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તે અંગે એમને પૂછવા આવતા હતા. ઘર-ગૃહસ્થી ચલાવતા લોકો એમને એ પૂછવા આવતા કે ઘરમાં બધાંનું ભલું કઈ રીતે થાય. રાજા-મહારાજાઓ એમને એ પૂછવા આવતા કે પ્રજાની ભલાઈ કેવી રીતે થાય. આ દુનિયામાં બધાંની ભલાઈને માટે પોતાનાં આમોદ-પ્રમોદ, વેશાભૂષણ બધું જતું કરીને તેઓ હંમેશા ચિંતન કર્યા કરતા હતા.

પરંતુ તે સમયે શું માત્ર બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓ જ હતા? ના! રાજા-મહારાજા પણ હતા, તેમના સૈનિક-સિપાહી પણ હતા. કારણ ઊભું થતાં રાજ્યને માટે તેમણે યુદ્ધો પણ લડવા પડતા હતા. પરંતુ લડતી વખતે પણ તેઓ ધર્મને ક્યારેય ભૂલતા નહીં. જેમના હાથમાં હથિયાર ન હોય તેમને તેઓ ક્યારેય મારતા નહીં. શરણે આવેલાનો તેઓ ક્યારેય વધ કરતા નહીં. રથ પર સવાર થયેલ ક્યારેય નીચેના લોકો પર શસ્ત્ર ચલાવતા નહીં. સૈનિકો સામા પક્ષના સૈનિકો સાથે યુદ્ધ કરતા હતા, પરંતુ શત્રુપક્ષના પ્રદેશોની, યુદ્ધમાં નહી સંડોવાયેલી પ્રજાના ઘર-બારને તેઓ સળગાવી દેતા નહીં. જ્યારે પોતાના પુત્રો મોટા થઈ જતા ત્યારે રાજાઓ પોતાના રાજપાટ તથા ધન-દોલત રાજકુમારોના હાથમાં સોંપી સત્યની શોધ માટે પોતાનું પૂરું મન ઈશ્વરને સમર્પિત કરવા માટે વનમાં ચાલ્યા જતા હતા. ત્યાં તેમની પાસે હીરા-મોતી, સર-સાધન, નોકર-ચાકર કંઈ જ રહેતું નહીં. મોટામોટા રાજ-રાજેશ્વરો પણ બધું ત્યાગી દઈ દીન-દરિદ્ર જેમ હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈ મારગ પર નીકળી પડતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે રાજ્ય, ધન-દોલત એ બધી બહારની વસ્તુઓ છે. તેના વડે માનવી ક્યારેય મોટો થઈ શકતો નથી. મોટાઈ તો મળે છે આંતરિક સંપત્તિથી. જોકે ધર્માનુસાર રાજ્ય ચલાવવું એ પણ રાજાનું કર્તવ્ય જ હોઈ એ માટે જાનની બાજી લગાવી દઈને પણ તેઓ એ કર્તવ્યનું પાલન કરતા હતા. પરંતુ એક વાર યુવરાજ વયસ્ક થઈ જાય ત્યારે તેઓ સમજી લેતા કે તેમનું કર્તવ્ય પૂરું થઈ ગયું છે. ત્યાર પછી તેઓ પોતાની રાજગાદીને વળગીને બેસી રહેતા નહી.

ગૃહસ્થો માટે પણ એવો જ નિયમ હતો. પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રો વયસ્ક થઈ જાય ત્યારે એમના હાથમાં ગૃહસ્થી સોંપી દઈ, દરિદ્રનો વેશ ધારણ કરી તેઓ તપસ્યા કરવા માટે નીકળી જતા હતા. જ્યાં સુધી તેઓને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું પડતું હતું ત્યાં સુધી એમાં પૂરી શક્તિ લગાવી દેતા અને ઘર-સંસાર, સગા-સંબંધી, આડોસી-પાડોસી, અતિથિઅભ્યાગત, ગરીબ કે અનાથ કોઈને ય ભૂલતા

નહીં. પોતાના સુખ-સ્વાર્થને એક બાજું રાખી તેઓની સેવા કરતા હતા. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમની અવધિ પૂરી થઈ ગયા પછી, ધન-સંપત્તિ, કે ઘર-ગૃહસ્થી તરફ નજર સુદ્ધાં નાખતા નહીં.

એ સમયે જે વેપારીઓ હતા તેમને પણ ધર્મના માર્ગ પર, સત્યના માર્ગ પર, જ ચાલવું પડતું હતું. કોઈને પણ છેતરવું, અન્યાયથી વ્યાજ વસૂલ કરવું, કંજૂસ જેમ બધું ધન માત્ર પોતાના ભોગ-વિલાસ માટે જમા કરવું – આવું કોઈ પણ કામ તેઓ કરતા નહીં.

જેઓ રાજ્ય કરતા હતા, જેઓ વેપાર કરતા હતા. તથા જેઓ શ્રમ કરતા હતા એ બધાંના હિત માટે બ્રાહ્મણો ચિંતન કરતા હતા. એમના જીવનનું એક માત્ર ધ્યેય એ જ રહેતું હતું કે કોઈ પણ રીતે સમાજમાં ધર્મ જળવાઈ રહે, સત્ય વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે અને સર્વ જનોનું કલ્યાણ થાય. આ માટે તેમના આદર્શો અનુસાર એમના ઉપદેશને અનુસરી બધાં જ લોકો ભલાઈના માર્ગ પર ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતા હતાં. સમાજમાં શીલ હતું, પ્રગતિ હતી. આપણા પૂર્વજો જે શિક્ષણનું જે વ્રતનું અવલંબન કરીને મહાન થયેલા, વીર બનેલા એ શિક્ષણને, એ વ્રતને અપનાવવા માટે તેમને બધાંને મેં આ નિર્જન આશ્રમમાં આમંત્ર્યા છે. એ માટે જ તમે બધાં અહીં, મારી પાસે આવ્યા છો. હું એ પ્રાચીન ઋષિઓની સત્યવાણી તથા તેમના ઉજ્જવળ ચરિત્રને મારા મનમાં સર્વદા ધારણ કરી રાખી એ મહાપુરુષોના પથ પર તમને સદાય ચાલતા રાખવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આપણા વ્રતપતિ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે મને એ માટે બળ તથા યોગ્યતા પ્રદાન કરે.

જો આપણો આ સહિયારો પ્રયત્ન સફળ રહેશે તો તમારામાંથી દરેક બાળક ખરા અર્થમાં વીર બનશે. ભયથી તમે વ્યાકુળ નહીં બનો, દુઃખથી વિચલિત નહીં થાઓ, ભૂલને કારણે મ્રિયમાણ તથા ધનના અભિમાનમાં છડી નહીં જાઓ, મૃત્યુની ઉપેક્ષા કરી સત્યને જાણવા ઇચ્છશો અને મિથ્યાને પોતાના મનથી, વાણીથી અને કર્મથી દૂર રાખવા પ્રયત્નશીલ રહેશો. આ સંસારમાં અંદર, બહાર બધે એક જ ઈશ્વર વિરાજમાન છે એ નિષ્ઠિતરૂપે જાણી – સમજીને તમે હર-હંમેશ આનંદમય રહી બધાં પ્રકારની અન્યાયી પ્રવૃત્તિઓથી નિવૃત્ત રહેશો. પોતાની પૂરી શક્તિઓ લગાવી, કર્તવ્ય કરીને ધર્મના માર્ગ પર ચાલતા રહેશો. સંસારની ઉન્નતિ માટે સાધના કરશો. અને જ્યારે ધન, સંપત્તિ તથા ઘર-ગૃહસ્થી છોડવાનો સમય આવશે ત્યારે દુઃખી થઈ વ્યાકુળ નહીં બનો.

તમારા પ્રયત્નથી ભારતવર્ષ ફરીથી ઉજ્જવળ થઈ ઉઠશે, તમે જ્યાં રહેશો

ત્યાં મંગળ પ્રવર્તશે. તમે બધાંની ભલાઈ કરશો અને તમને અનુસરી બીજા બધાં પણ સારા બની રહેશે.

આપણા જે પૂર્વજો હતા તે કયા પ્રકારનું શિક્ષણ તથા કયા પ્રકારના વ્રત સ્વીકારતા હતા? બાલ્યાવસ્થામાં જ તેઓ ઘર છોડીને, એકાંતમાં ગુરુગૃહમાં જઈને રહેતા હતા. અને બહુ જ કઠિન નિયમોને અનુસરી સંયમની સાધના કરતા હતા. તન, મન અને ધનથી ગુરુની ભક્તિ કરતા હતા અને ગુરુનું બધું જ કામ કરી આપતા હતા. ગમે તેટલા મોટા, ધનવાન પિતાના પુત્રો હોય તેઓ પણ પોતાના ગુરુ માટે લાકડાં કાપતાં હતા, પાણી ભરતા હતા, ગાયો ચરાવતા હતા અને ગામેગામ ફરી ભિક્ષા માગી લાવતા હતા. પોતાના શરીર અને મનને પવિત્ર રાખતા હતા જેથી તેને કોઈ દોષ સ્પર્શી ન શકે. ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરતાં હતાં, કઠણ પથારી પર સૂતા હતા, પગમાં જૂતા પહેરતા નહીં કે ન રાખતા માથા પર છત્રીની છાયા. કોઈ પણ પ્રકારના વિલાસ કે આરામ વિના સાચી કેળવણી મેળવવા માટે, સત્યના સંધાન માટે પોતાની ખરાબ પ્રવૃત્તિઓનું દમન કરી પોતાના સારા ગુણોને વિકસાવવા પોતાની બધી શક્તિ નિયોજિત કરતા હતા.

તમારે બધાંએ પણ એ પ્રમાણે દરેક પ્રકારના દુઃખ, કષ્ટ સ્વીકારીને, કઠિન નિયમોનું પાલન કરીને, બધા પ્રકારના વિલાસ તથા આરામને તુચ્છ ગણીને અહીં ગુરુગૃહમાં રહેવું પડશે. ગુરુની ઉપેક્ષા ન થાય તેનું તમે પૂરા અંતઃકરણથી ધ્યાન રાખજો. પોતાના શરીરને પવિત્ર રાખી, કોઈ પ્રકારનો દોષ એને સ્પર્શ ન કરે એ જોતા રહીને તમારા મનને ગુરુના ઉપદેશાનુસાર સંપૂર્ણરૂપે પોતાને આધીન રાખજો.

આજથી તમે બધાંએ સત્યવ્રત અપનાવ્યું છે. દરેક પ્રકારના મિથ્યાને મન, વચન અને કર્મથી દૂર રાખજો. સૌથી પહેલાં તો સત્યને જાણવા માટે નમ્રતાની સાથોસાથ પોતાનું પૂરું મન, પોતાની બધી પ્રવૃત્તિઓ અને બુદ્ધિને પ્રેરિત કરો અને તમે જેને સત્ય સ્વરૂપે જાણો એની, ત્યાર પછી નિર્ભય વૃત્તિ અને તેજસ્વિતા સાથે ઘોષણા કરી પાલન કરજો.

આજથી તમે બધાંએ અભયવ્રત લીધું છે. આ સંસારમાં માત્ર ધર્મ સિવાય તમારા માટે બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રહ્યો નથી. ન આપત્તિનો ભય, ન મૃત્યુનો ભય, ન દુઃખો – કષ્ટોનો ભય. બધી રીતે હંમેશા, રાત-દિવસ પ્રફુલ્લ ચિત્તે, પ્રસન્નતા સાથે, શ્રદ્ધાપૂર્વક સત્યની પ્રાપ્તિ માટે તમે પોતાને વ્યસ્ત રાખજો.

આજથી તમે લોકોએ પુણ્યવ્રત ધારણ કર્યું છે. જે અપવિત્ર છે, કલુષિત છે,

જેને વ્યક્ત કરવામાં આપણે લજ્જા અનુભવીએ છીએ તેને પ્રાણાંત પ્રયત્નથી શરીર અને મનમાંથી દૂર કરી પ્રભાતી ઝાકળજળ પીધેલાં પુષ્પની જેમ પુણ્યના માર્ગે વિકસિત થતાં રહો.

આજથી તમે બધાંએ મંગળવ્રત ધારણ કર્યું છે. જેમાં બધાંની ભલાઈ હોય તેને જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજવું. એટલા માટે આજથી જ પોતાના સ્વાર્થનું વિસર્જન થયું છે એમ માનો.

એક જ વાક્યમાં કહું કે આજથી તમે બધાંએ બ્રહ્મવ્રત સ્વીકાર્યું છે. અંદર ને બહાર, સદા-સર્વદા, બધાં સ્થાનોમાં એક બ્રહ્મ વિરાજમાન છે. તેનાથી કોઈ, કંઈ જ છૂપાવી શકતું નથી, તમારા અંતરમાં સ્થિર રહી તે બધું જે જોઈ શકે છે. તમે જ્યાં પણ રહો, સુવો, બેસો, ચાલો પરંતુ તમે અને એ સાથે જ છો. તેની અંદર જ સંચરણ કરતા રહો છે. તમારા અંગેઅંગમાં એનો સ્પર્શ છે, તમારા બધાં ચિંતનથી એ પરિચિત રહે છે. માત્ર એ એક જ અભય છે.

પ્રતિદિન-ઓછામાં ઓછું એક વખત તો એનું ધ્યાન ધરજો જ, એના ધ્યાનનો જે મંત્ર આપણા પ્રાચીન ઋષિગણ પ્રતિદિન જગદીશ્વરની સામે ઊભા રહી ઉચ્ચારતા હતા તે મંત્રનું હે સૌમ્ય માણવકગુણ, તમે પણ મારી સાથે ઉચ્ચારણ કરો :

ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ

તત્ સવિતુર્વરેણ્યમ્

ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત.

વિશ્વવિદ્યાલયનું સાચું સ્વરૂપ

માનવ-સંસારમાં જ્ઞાન-દીપકનો દીપાવલી ઉત્સવ ઉજવાઈ રહ્યો છે. જ્યારે દરેક રાષ્ટ્ર પોતાના પ્રકાશને વધુ ઉજ્જવળ બનાવી શકશે, ત્યારે બધાંના મિલન દ્વારા આ ઉત્સવ સંપન્ન થશે. કોઈ રાષ્ટ્રનો ખાસ વિશિષ્ટતા ધરાવતો પ્રદીપ જો તોડી પડાય અથવા એનું અસ્તિત્વ ભૂલી જવાય તો તેથી પૂરા જગતને ખોટ પડશે.

એક વાત તો સાબિત થઈ ચૂકી છે કે ભારતવર્ષ પોતાની જ માનસ-શક્તિ દ્વારા વિશ્વ-સમસ્યાનું ગહન ચિંતન કર્યું છે, અને પોતાની જ બુદ્ધિથી એના ઉપાયનો માર્ગ શોધ્યો છે. આપણા દેશ માટે એ શિક્ષણ જ સાચું શિક્ષણ છે જે દ્વારા દેશનું પોતાનું માનસ સત્યનો સંચય કરવા માટે તથા તેને પોતાની શક્તિ દ્વારા વ્યક્ત કરવા સમર્થ બને. પુનરાવૃત્તિ - રટણ - પર આધારિત શિક્ષણ મનનું શિક્ષણ નથી. પુનરાવૃત્તિ તો યંત્ર દ્વારા પણ થઈ શકે છે.

ભારતવર્ષમાં જ્યારે નિજ શક્તિ દ્વારા મનનું કરાતું હતું ત્યારે મનનું ઐક્ય હતું. હવે એ મન વિચ્છિન્ન થઈ ગયું છે. એના મનની મોટીમોટી શાખાઓ હવે એ ભૂલી ગઈ છે કે પોતે એક વિશાળ થડનો જ ભાગ છે. અંગ-પ્રત્યંગને જોડી રાખતા એક-ચેતના-સૂત્રનો વિચ્છેદ જ પૂરા દેહ માટે મૃત્યુ સમાન છે. એ પ્રકારે ભારતવર્ષનું જે મન આજે હિન્દુ, શીખ, મુસલમાન, ઈસાઈ, બૌદ્ધમાં વિભક્ત અને ઢીલું (વિશ્લિષ્ટ) થઈ ગયું છે તે મન ન કશું અપનાવી શકે કે ન તો તે પોતાનું કંઈ આપી શકે. હાથની દસેય આંગળીઓ સાથે જોડેલી રાખીએ તો જ ખોબો બની શકે. એ રીતે જ તેનો ઉપયોગ લેતી વેળાએ કે દેતી વેળાએ કરી શકાય. આ માટે ભારતની શિક્ષણ-યોજનામાં વૈદિક, પૌરાણિક, બૌદ્ધ, જૈન, મુસલમાન ઇત્યાદિ સમસ્ત ચિંતને સમ્મિલિત અને ચિત્ત-સંપદાને સંગ્રહિત કરવી પડશે. આ બધી વિવિધ ધારાઓ દ્વારા ભારતવર્ષનું મત કઈ રીતે પ્રવાહિત રહેલું તે જાણવું પડશે. આ પ્રકારના ઉપાયોથી જ ભારતવર્ષ પોતાના વિવિધ વિભાગોની વચ્ચે પણ પોતાની સમગ્રતા કઈ રીતે મેળવી શક્યો હતો તે તપાસવું પડશે. એ અંગે વિશ્લેષણ અને પૃથક્કરણ કરીને જો પોતાને નહીં જાણે તો જે શિક્ષણ એ મેળવશે તે ભિક્ષા જેવું બની રહેશે. એ પ્રકારના ભિક્ષામય જીવનથી કોઈ પણ રાષ્ટ્ર, ક્યારેય સમૃદ્ધ થઈ શકતું નથી.

બીજી વાત એ કે શિક્ષણનું સાચું ક્ષેત્ર એ જ કહેવાય જ્યાં વિદ્યાની સદ્ભાવના વ્યાપેલી હોય. વિશ્વવિદ્યાલયનું મુખ્ય કામ વિદ્યાનું ઉત્પાદન છે. એ વિદ્યાનું દાન કરવું એ કામ તો પ્રમાણમાં ગૌણ ગણાય. વિદ્યા ક્ષેત્રે, એ બધા મનીષિઓને નિમંત્રવા જોઈએ જે પોતાની શક્તિ તથા સાધના દ્વારા અનુસંધાન, આવિષ્કાર અને સર્જનના કામમાં મગ્ન છે. તેઓ જ્યાં પણ પોતાના કામ માટે એકઠા થશે ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે જ જ્ઞાનનું ઝરણું ફૂટી નીકળશે. એ વહેતાં ઝરણાના કિનારા પર દેશના જે સાચા વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના થશે તે વિદેશી વિશ્વવિદ્યાલયોની નકલ કરવાથી નહીં થઈ શકે.

ત્રીજી વાત એ કે બધા દેશોમાં શિક્ષણની સાથોસાથ દેશની સર્વાંગી જીવનયાત્રાનો સંબંધ જળવાયો જ હોય છે. જ્યારે આપણા દેશમાં તો માત્ર કારકૂની, વકીલાત, દાકતરી, 'ડિપ્ટી-કલેક્ટરી', દરોગાગીરી, મુન્સફી જેવા ભદ્ર સમાજના અમુક ધંધાઓની સાથે જ આધુનિક શિક્ષણનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ છે. જ્યાં ખેતી થઈ રહી છે, જ્યાં તેલઘાણી તથા કુંભારોના ચાકડા ઘૂમી રહ્યા છે ત્યાં એ શિક્ષણનો જરા પણ સ્પર્શ પહોંચી શક્યો નથી. અન્ય કોઈ સુશિક્ષિત દેશમાં આવો દુર્યોગ થયેલો જોવા મળતો નથી. આનું કારણ એ છે કે આપણાં નવાં વિશ્વવિદ્યાલયો દેશની પોતાની માટી ઉપર બન્યાં નથી. પોતાના મૂળ વિનાની પરજીવી વેલની જેમ પરદેશી વૃક્ષની શાખા પર ઝૂલી રહ્યાં છે. ભારતવર્ષમાં જો સાચું વિશ્વવિદ્યાલય સ્થપાશે તો આરંભથી જ તે વિદ્યાલય તેનું અર્થશાસ્ત્ર, તેનું કૃષિતત્ત્વ, તેની સ્વાસ્થ્ય વિદ્યા તેના વ્યવહારિક વિજ્ઞાનના પોતાના મુખ્ય મથકની આસપાસના ગામડાઓમાં પ્રયોગો કરીને દેશની જીવનયાત્રાનું કેન્દ્ર-સ્થાન બની રહેશે. એ વિદ્યાલય ઉત્તમ, આદર્શ પ્રકારની ખેતી કરશે, ગોપાલન કરશે, કાપડ વણશે અને પોતાની આર્થિક આવશ્યકતાને માટે સમત્વપ્રણાલીને આધારે વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો તથા આસપાસના રહેવાસીઓની સાથે જીવિકાના સંબંધ દ્વારા ધનિષ્ટતાપૂર્વક એક બનીને રહેશે.

ધર્મનું શિક્ષણ

બાલ્યાવસ્થાથી જ બાળકોને ધર્મનું શિક્ષણ કઈ રીતે આપવું જોઈએ તેની ચર્ચા-વિચારણા આજે પશ્ચિમી દેશોમાં પ્રબળ થવા લાગી છે. અને, કદાચ એ કારણે એવી ચિંતા આપણા દેશમાં પણ થવા લાગી છે.

ધર્મ અંગે સંસારના મોટાભાગના લોકોને એક સંકટ ઊભું થયેલું દેખાય છે. સામાન્ય રીતે આપણે એવું માનીએ છીએ કે ધર્મ એક પ્રાર્થના દ્વારા આચરવાની બાબત છે. પરંતુ એ પ્રાર્થના આપણા જીવનનું સત્ય નથી બની શકી. ધર્મ આપણને શક્ય તેટલા સસ્તા ભાવે મળી જાય તેમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. અન્ય બધી જ આવશ્યકતાઓને પૂરી કર્યા બાદ જો કંઈ સમય અને સાધન બચ્યાં હોય તો તે દ્વારા ધર્મના કામો નિપટાવી દેવાનો આપણો પ્રયત્ન હોય છે.

આ કારણે ધર્મશિક્ષણ અંગે આપણે શું ઇચ્છીએ છીએ તે જરા સ્પષ્ટરૂપે સમજી લેવું જરૂરી છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે જેવી આપણી ભાવના તેવી જ એની સિદ્ધિ હશે. આપણે જો એમ માનતા હોઈએ કે બધું જ આજે જેવું છે તેવું ને તેવું જ કાયમ રહેશે, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે પરિવર્તન નહીં થાય, પરંતુ આપણને પૂર્ણરૂપે સફળતા મળી જશે તો તે પીત્તળને સોનું બનાવવાના સપના જોવા જેવું કહેવાય.

પરંતુ એક એવી અવસ્થા હોય છે જ્યારે ધર્મનું શિક્ષણ એકદમ સહજ હોય છે, શ્વાસોચ્છવાસની પ્રક્રિયા જેટલું જ સહજ. જ્યારે કોઈ કારણસર સમાજમાં ધર્મની ભાવનાનો બોધ ઉજ્જવળ થઈ ઊઠે છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે ધર્મને માટે સમાજમાં લોકો મોટામાં મોટા ત્યાગ કરે છે. ધર્મ માટેનો મનુષ્યનો પ્રયાસ વિવિધરૂપે પ્રગટ થાય છે. એ સમાજના બાળકોને ધર્મનો મહિમા સમજાવવા માટે કોઈ પ્રકારની બહારની ધાક-ધમકી કે માર-પીટ જરૂરી નથી. એવા સમાજના અધિકાંશ લોકો અંતર-પ્રેરણાથી, સાનંદ પોતાની ધર્મોપાસના માટે હરપ્રકારની કઠોરતા સ્વીકારે છે. સમાજમાં જ્યાં ધર્મ વ્યાપી ગયો છે ત્યાં ધર્મશિક્ષણ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ધર્મશિક્ષણ જ્યાં જીવનની દિનચર્યાની ઘરેડનું એક અંગ માત્ર બની ગયું છે ત્યાં મંત્રીઓ ભલે ગમે તેટલી મંત્રણાઓ કરે,

ધર્મશિક્ષણને માનવીના જીવનનો અવિભક્ત ભાગ બનાવવા માટે કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી.

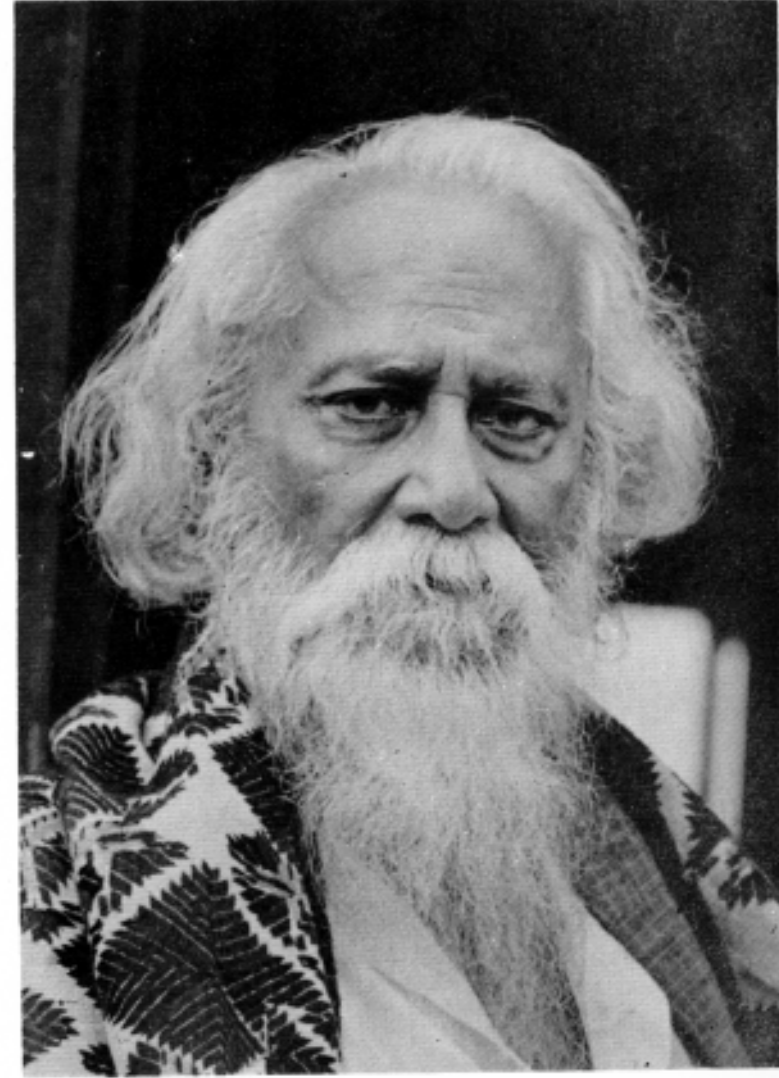
આપણે નવયુગના મનુષ્યો છીએ, આપણી જીવનયાત્રા હવે સરળ રહી નથી. સુખ-સાહ્યબીનું આયોજન, પ્રચૂર ધનંડ તથા ઔપચારિક ધાર્મિક વિધિઓ એ આપણા સામાજિક જીવનના એક અંશ માત્ર બની રહ્યાં છે. આ પ્રમાણે ધર્મને જો આપણે જીવનના એક ખૂણામાં ધકેલી દઈને પછી એવી ચિંતાથી વ્યાકુળ થતા રહીએ કે ભદ્રતાના રક્ષણ માટે બાળકોને થોડું એક ધર્મશિક્ષણ કઈ રીતે આપી શકાય? એ માટેનો સરળ ઉપાય કઈ રીતે શોધવો? તો એનો ઉત્તર આપવાનું કામ કઠિન છે. તો પણ આજની પરિસ્થિતિને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી આપણે કોઈ ને કોઈ ઉપાય તો શોધી જ કાઢવો પડશે. એમાં તો જરા પણ શંકા નથી કે આ અંગે ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર-વિનિમય કરવાની આવશ્યકતા છે.

આ સંદર્ભે મારે એક ખાસ વાત કહેવી છે. જ્યાં આ વાક્ય – ‘બીજાઓને આપણે ધર્મના પાઠ ભણાવવા છે’ પ્રબળ રહેશે ત્યાં ધર્મશિક્ષણ ક્યારેય સહજ નહીં થઈ શકે. જેમકે દીપ-શિખાએ બીજાઓને પ્રકાશ આપવા માટે વ્યસ્ત થઈ આમ-તેમ ધૂમતા ફરવું પડતું નથી, પોતે જેટલી વધુ ઉજ્જવળ હોય છે એટલા જ પ્રમાણમાં તે અન્યોને વધુ પ્રકાશ આપે છે. ધર્મને માટે પણ આ જ વાત લાગુ પડે છે.

ધર્મ પણ દીપકની જેમ સ્વયંપ્રકાશિત છે. ધર્મના ક્ષેત્રમાં લેવું કે દેવું, બન્ને એક જ પ્રક્રિયા છે, અને બન્ને સાથેસાથે ચાલે છે. આથી ધર્મશિક્ષણ માટે સ્કૂલ ન હોઈ શકે ... આશ્રમ જ હોવા જોઈએ. જ્યાં મનુષ્યની ધર્મ-સાધના અહર્નિશ પ્રત્યક્ષ બની રહે છે અને જ્યાં બધાં કામ ધર્મના અંગરૂપે જ થાય છે, ત્યાં સ્વાભાવિક વિધિથી ધર્મબોધનું ઉદ્બોધન થતું હોય છે.

આપણા દેશમાં એક સમયે તપોવનોનું કામ આ હતું. ત્યાં સાધના અને શિક્ષણ બન્ને એકત્ર હતાં, એથી લેવાનું અને દેવાનું કામ સહજ, ધર્માચરણરૂપે થઈ શકતું હતું. ધર્મશિક્ષણ માટે એવા આશ્રમની આવશ્યકતા છે, જ્યાં પ્રકૃતિ અને માનવજીવનના પરસ્પર સંબંધ વચ્ચે કોઈ અંતરાય જ ન હોય. જ્યાં ફૂલ-વેલ-પશુ-પંખીઓ સાથે મનુષ્યનો સંબંધ સ્વાભાવિક છે, જ્યાં ભોગ-વિલાસનું આકર્ષણ અને સર સાધનોના ઢગલાથી મનુષ્યનું ચિત્ત ક્ષુબ્ધ થઈ જતું નથી, જ્યાં સાધના માત્ર ધ્યાનમાં વિલીન થઈ રહેતી નથી પરંતુ ત્યાગ તથા મંગળ કાર્ય દ્વારા જ પોતાને નિત્ય પ્રગટ કરે છે, જ્યાં દેશ, કળા અને વ્યક્તિના

સંકુચિત ભેદ કર્તવ્ય-બુદ્ધિને ખંડિત કરતા નથી, જ્યાં વિશ્વ-માનવના કલ્યાણના આદર્શનું અનુષ્ઠાન ગંભીરરૂપે વિરાજમાન છે, જ્યાં પરસ્પરના વ્યવહારમાં શ્રદ્ધા છે, જ્ઞાનની ચર્ચામાં ઉદારતા તથા બધા જ સમયના મહાપુરુષોના ચરિત્ર તથા પુણ્યકાર્યોને સન્માનપૂર્વક યાદ કરવામાં મન લીન રહે છે.

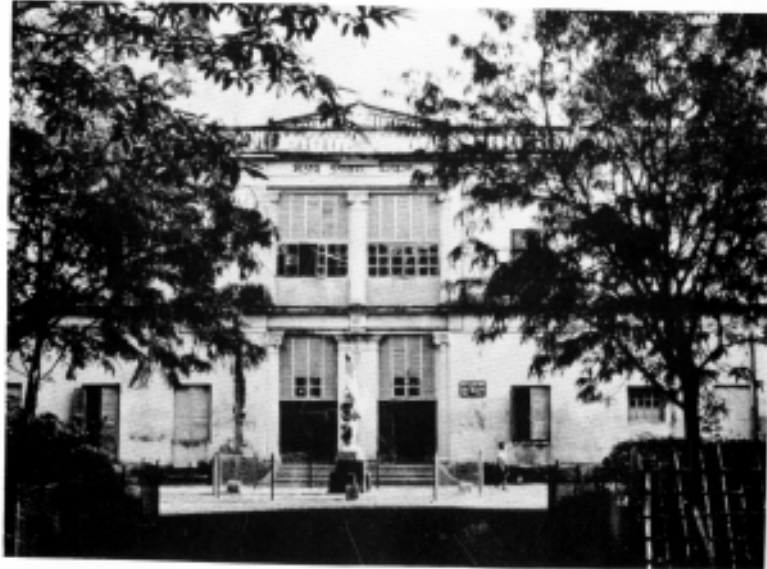

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (ગુરુદેવ)

નોંધ : સાદી તથા રંગીન બધી જ છબિ લેખકે પોતે લીધેલી છે.

‘શ્યામલી’ – રવીન્દ્રનાથની માટીની કુટીર

‘શાંતિનિકેતન’ : રવીન્દ્રનાથના પિતા મહર્ષિ દેવેદ્રનાથે બનાવરાવેલ મૂળ ઇમારત, જ્યાં 1901માં બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનો પ્રારંભ કરવામાં આવેલ.

કલાભવનના છાત્રાવાસનું આ મકાન પ્રાયોગિક રૂપે માટી તથા ટારકોલ (ડામર)ના મિશ્રણ વડે આજથી લગભગ પંચાશી વર્ષ પહેલા બનાવવામાં આવેલ (1937-38)માં. આની ભીંતોને કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોએ મૂર્તિકળા દ્વારા સજાવેલી.

સૌથી પુરાણાં ઘરોમાંનું એક ઘર અને વૃક્ષોની છાયામાં અભ્યાસવર્ગો.

રવીન્દ્રનાથની ચિત્રકળા

રવીન્દ્રનાથને અધિકાંશ લોકો કવિ, લેખક, નાટ્યકાર તથા સંગીતજ્ઞરૂપે જ જાણે છે. બહુ-બહુ તો કેટલાક લોકો એમને શિક્ષક કે દાર્શનિક સ્વરૂપે પણ ઓળખે છે. પરંતુ એ ચિત્રકાર પણ હતા તે વાત બહુ ઓછા લોકો જ જાણે છે અને એ, આ વીસમી શતાબ્દીના એક ઊંચી કક્ષાના ચિત્રકાર હતા એ વાત તો વળી એમાંથી પણ કોઈ-કોઈ લોકો જ સમજી શક્યાં છે. આમ થવાના કેટલાંક કારણોમાંથી એક તો એ છે કે જ્યારે એમણે નિયમિતરૂપે ચિત્રો બનાવવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તે પાંસઠ વર્ષની વય વટાવી ચૂક્યા હતાં. ત્યાં સુધીમાં એક શ્રેષ્ઠ કવિ અને દાર્શનિક તરીકેની એમની છાપ લોકોના મન પર છવાઈ ચૂકી હતી. 1913માં એમને નોબેલ પ્રાઇઝ / પુરસ્કાર મળ્યો તેથી, તે પછી પૂરા વિશ્વે એમને મહાન કવિ તરીકે અપનાવી સન્માનિત કર્યા. ત્યાર પછી તો એમના પોતાના દેશવાસીઓએ પણ એમને સર્ગર્વ પોતાના કવિ-ગુરુ કહીને સંબોધિત કરવાનું શરૂ કર્યું.

ઈ. સ. 1920 સુધીમાં તો એમની પાઠશાળા શાંતિનિકેતન, પૂરા વિશ્વ માટે એક અતિથિગૃહ બની ગઈ હતી. એમની રચનાઓ વિશાળતાની એવી પરિધિમાં પહોંચી ગયેલી હતી કે જેની બહાર નીકળવાનો વિચાર કરવો એ પણ કઠિન છે. એવી પરિપક્વતાના સમયે કલ્પના કરવી કે એ જ રવીન્દ્રનાથના વ્યક્તિત્વમાંથી કોઈ એક તદ્દન નવી દિશામાં નિર્માણની ધારા ફંટાશે એતો ઘણું વધુ કઠિન હતું અને વળી એ ચિત્રકારની હેસિયતથી પ્રગટ થશે એવી અપેક્ષા તો કોઈએ પણ ક્યારેય રાખી નહીં હોય. ભારતમાં જે વાતાવરણ ઊભું કરવામાં રવીન્દ્રનાથનો મુખ્ય હિસ્સો હતો એમાં જ તો ભારતીય ચિત્રકળાનું પુનર્જાગરણ થયેલું, અને એ વાતાવરણે જ આપણને અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર તથા નંદલાલ બોઝ (વસુ) જેવા ઉચ્ચ સ્તરના કલાકારો આપ્યા હતા. જ્યાં સુધી ચિત્રકળાના પુનર્જન્મને સંબંધ છે, રવીન્દ્રનાથે ભજવેલ ભાગ દાયણનો હતો એમ કહીએ તો તે ભૂલ નહીં કહેવાય. પરંતુ એને બદલે, અવનીન્દ્રનાથ તથા નંદલાલની શ્રેણીમાં કે એથીય ઉપર રવીન્દ્રનાથ પોતાનું સ્થાન મેળવી લેશે એવી અપેક્ષા ન રાખી હોય તો તેને કોઈ અપરાધ કર્યો એમ પણ ન કહેવાય. એ

સમયે કોણ કહી શક્યું હોત કે એ પાંસઠ વર્ષના વયસ્ક ‘કવિ ગુરુદેવ’ અચાનક ચિત્રકાર બની જશે. આ તો મીઠા પાણીનું ઝરણું ફૂટી નીકળવા જેવું થયું. જોતજોતામાં જ, માત્ર પંદર વર્ષના એમના ચિત્ર-સર્જન કાળમાં એમણે બે હજારથી વધુ ચિત્રો બનાવી દીધાં. ઈ. સ. 1930માં જ્યારે એ યુરોપ તથા અમેરિકામાં ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે, તેમણે બે-ત્રણ વર્ષો દરમિયાન સર્જેલી ચિત્ર-કૃતિઓનાં કેટલાંય પ્રદર્શનો થયાં – લંડન, બર્મિંગહામ, પેરિસ, બર્લિન, મ્યુનિક, કોપનહાગન, મોસ્કો, બોસ્ટન અને ન્યૂયોર્કમાં. પોતાની પુત્રવધૂ પ્રતિમાએ ટાગોરને એક પત્રમાં એમણે લખ્યું હતું : “મેં ક્યારેય ચિત્રો બનાવ્યાં ન હતાં, ન તો મેં કલ્પના પણ કરેલી કે કોઈ દિવસ હું ચિત્રકળા કરીશ. પરંતુ બે-ત્રણ વર્ષથી મેં ચિત્રો કરવાનું શરૂ કર્યું અને એક પછી એક મોટી સંખ્યામાં ચિત્રો બનવા લાગ્યાં.” વિશેષજ્ઞોએ કહ્યું, “શાબાશ, એ વેચાશે પણ ખરાં. આનો અર્થ શું એવો થયો કે જ્યારે મારા જીવન ગ્રંથના વિભિન્ન પ્રકરણો સમાપ્તિને આરે પહોંચ્યાં છે ત્યારે મારા જીવનના અધિષ્ઠાતાએ મને ઉપસંહાર લખવાનો અવસર પણ પૂરો પાડ્યો છે?”

પહેલાં તો રવીન્દ્રનાથના ચિત્રોને લોકોએ ગંભીરતાથી ન સ્વીકાર્યાં. કલાવિદોએ વિચાર્યું અને કહ્યું પણ ખરું કે એ તો એક કવિએ ધૂનિ મિજાજમાં કરેલા લીટોડા છે. પરંતુ તેઓને એ સમજાતા વધુ સમય ન લાગ્યો કે રવીન્દ્રનાથ બનાવેલ ચિત્રોને ગંભીરતાપૂર્વક જોવાની ખૂબ જરૂર હતી અને સૌથી પહેલા તો આ થયું યુરોપમાં, જ્યાં એમના ઉપરોક્ત પહેલા બે-ત્રણ વર્ષોની કૃતિઓના પ્રદર્શનો યોજાયાં હતા. ‘ફોશિશે તજાઈતુંગ’ નામના એક જર્મન અખબારમાં તેના કળા-સમીક્ષકે લખ્યું : “જ્યારે હું એ પ્રદર્શન જોવા જવા નીકળ્યો ત્યારે મારા મનમાં થોડો એક અંદેશો હતો. આપણે આ એક એવા ભારતીય કવિ-દાર્શનિકના અનુયાયીઓ તો થયા છીએ જેમનામાં સૌમ્ય અને ઊંડી અંતઃદૃષ્ટિ છે અને સ્નેહપૂર્ણ કિરણો ઉદ્ભવ્યા કરે છે. પરંતુ આપણને ખચકાટ ત્યારે થાય છે જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે કેટલાય દંભી લોકો આંખોમાં, પોતે જાણે કે સમાધિમાં હોય તેવા ભાવ સાથે ઘેલાં થઈ આ એશિયાવાસીની પાછળ ફરે છે. ચિંતા તો એ વિચારતાં થાય છે કે શું રવીન્દ્રનાથ પોતાના ચિત્રોનો પ્રચાર કરવા માટે રાજી તો નહીં થઈ ગયા હોય? જ્યારે સચ્ચાઈ તો કદાચ એ છે કે એમને એવો પ્રચાર પસંદ જ નથી. પરંતુ હકીકત તો તદ્દન જુદી જ નીકળી. જોતાવેંતે જ મેં સમજી લીધું કે એમના રેખાંકનો તથા જળરંગોથી બનેલા આ ચિત્રો બિલકુલ મૌલિક છે. આ

ચિત્રકારમાં એ પ્રતિભા છે જે દ્વારા એ કલ્પનાજગતની ચિત્રમય માયાજાળને સાકારરૂપે રજૂ કરી શકે છે. (બર્લિન – 16-7-1930)

કેટલાક લોકોને લાગ્યું કે આ ચિત્રો એક ઊંચી કક્ષાના કવિએ બનાવ્યા છે તે કારણે તેમાં અવશ્ય કાવ્યત્વના ઢગલા ભર્યા પડ્યા હશે અને સાથોસાથ એમાં સમાયો હશે ખૂબ ઊંડો અને રહસ્યાત્મક અર્થ. પરંતુ રવીન્દ્રનાથે આ વિચારોનું ખંડન કર્યું. એમણે કહ્યું : “જ્યારે લોકો મારા ચિત્રોના અર્થ પૂછે છે ત્યારે મારા ચિત્રોની જેમ જ હું પણ ચૂપ રહું છું. એને ન તો કોઈ ભાવ પ્રગટ કરવો છે કે નથી કરવી કોઈ વ્યાખ્યા કે સ્પષ્ટીકરણ. જો એ ચિત્રોના આવિર્ભાવમાં કંઈ મૂળભૂત તથ્ય હશે તો તે ટકી રહેશે, નહીં તો તે અસ્વીકૃત રહેશે અને ભૂલાઈ જશે. ભલે પછી તેને કોઈ વૈજ્ઞાનિક સત્ય કે નૈતિકતાનો આધાર મળ્યો હોય.” (આચાર્ય નંદલાલ વસુ(બોઝ)ના લેખ ‘ગુરુદેવની કલા’ માંથી – વિશ્વભારતી ક્વાર્ટરલી, મે-ઓક્ટોબર 1941).

ઉત્તર અમેરિકાના બોસ્ટન શહેરમાં થયેલ પ્રદર્શનના કેટલોગમાં આનંદ કુમારસ્વામીએ લખ્યું : “રવીન્દ્રનાથ એક ઉચ્ચ કક્ષાના કવિ છે, એક વિશ્વનાગરિક છે. એમને પોતાના વ્યક્તિગત અનુભવો દ્વારા તથા એશિયા અને યુરોપના ઇતિહાસથી પરિચિત હોવાને કારણે જગત અંગે ઘણું જ્ઞાન છે. આ બધાં કારણે એમ ન માની લેવું જોઈએ કે એમના પાછલા બે વર્ષોની કૃતિઓ – આ ચિત્રો – તાત્વિક તથા અલૌકિક છે. એમાંથી કોઈ છૂપાયેલ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ કે પ્રતીકવાદને શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મોટી ભૂલ ગણાશે. એ કૃતિઓને કોઈ સાંકેતિક ભાષા ધરાવતી અભિવ્યક્તિ (ગોરખધંધા) કે ઉકેલવા માટેના કોયડારૂપે પણ ન જોવી જોઈએ.”

રવીન્દ્રનાથે આ અંગે ખુલાસો કરતાં એક પત્રમાં લખ્યું હતું : “વાસ્તવમાં તો હું મારા પોતાના ચિત્રોનો પાયો તથા હેતુ શું છે તે જ સમજતો નથી. મને એ કાલ્પનિક મૂર્તિઓના ઉદ્ભવ તથા એના રંગીલા નર્તન જેવાં લાગે છે. રૂપ અને આકૃતિમય આ જગત મને એવું લાગે છે કે સર્જનહારે કરેલ રંગ અને રેખાના સુસંયોજનના એક સ્વપ્નજગતની તે માત્ર કલ્પના જ છે. વસંતમાં પલાશ (કેસૂડાં) લાલ અને શ્યામ રંગના સુમેળ સાથે પ્રસ્ફુટિત થાય છે. કોઈ જાણતું નથી કે કળીને ખીલવાની પ્રેરણા ક્યાંથી મળે છે. આવા રહસ્યથી બધાં અણજાણ છીએ. કોઈ એમ જ કહેશે કે આ બધું તો સર્જનહારની પીંછીમાંથી આપોઆપ સર્જાયેલ ચમત્કાર છે. કોમળ તથા શ્વેત ચમેલી પલાશથી આટલી ભિન્ન કેમ છે? જગતના અજ્ઞાત હૃદયમાંથી વિચિત્ર તથા કાલ્પનિક સ્વરૂપો

નિરુત્તર, વિવિધરૂપે પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે, વિશ્વકર્મા પણ આ લીલા અંગે નિરુત્તર છે. આ પ્રકારે મારા ચિત્રો પણ અર્થહીન છે. વિવિધ આકૃતિમય ગહન આનંદની રૂપલીલાનું આ પ્રત્યક્ષ ભાવ-દર્શન છે. આ ગહન આનંદનો થોડો એક અંશ દર્શક – સમીક્ષકના મસ્તકમાં સ્થાનાંતરિત કરી શકવાનું સંભવિત બની શકે તો કેટલું સારું થાય? જો એવું ન થઈ શકે તો પણ તેમાં ચિંતા શા માટે કરવાની? સૃષ્ટાની દૃષ્ટિનું વર્ણન સર્વથા સંભવિત છે. સર્વત્ર અને બધું જ આનંદની જ અભિવ્યક્તિ છે.”

કુમારસ્વામીના વિચારાનુસાર એ પ્રદર્શન વિશેષ રુચિકર એ કારણે પણ બની રહ્યું હતું કે એ દ્વારા પહેલી જ વાર દુનિયાને ‘અસલી આધુનિક આદ્ય ચિત્રકળા’ જોવા મળી હતી. જ્યાં સુધી એ સમયની કલા-સમાલોચનાનો સંબંધ છે, રવીન્દ્રનાથની ચિત્રકળા એક અર્થમાં આદ્યકળા જ હતી. ચિત્રકાર તરીકે તેમણે કોઈ પણ પરંપરા, શૈલી તથા ટેકનિકનું અનુકરણ કર્યું ન હતું. ચિત્રકળા અંગેની એમને કોઈ પણ પ્રકારની તાલીમ મળેલી નહીં. આ કારણે એ યુરોપના ચિત્રકાર રૂસો, બૉશો ઇત્યાદિ જેવા જ, બિલકુલ અરૂઢીવાદી હતા – જેઓ યુરોપમાં ‘પ્રિમિટિવ’ કળાકાર તરીકે ઓળખાયા છે. એમણે જે નિજી શૈલી બનાવી લીધેલી તે ચિત્રકળાના પ્રચલિત, સર્વસામાન્ય તથા સન્માનિત નિયમોની બહારની હતી. એમાં જરાયે શંકા નથી કે પોતાના આટલા સમૃદ્ધ જીવનકાળમાં એમણે દેશ-દેશાંતરોમાં જે ભ્રમણ કરેલું તે દરમિયાન કેટકેટલીય કળાકૃતિઓ જોવા અને સમજવાનું બન્યું હશે. પરંતુ એમના ચિત્રોનું અધ્યયન કરતા એવું કોઈ વિશેષ તત્ત્વ જોવા નથી મળતું જેને સ્પષ્ટ રીતે જુદું કરીને દેખાડી શકાય કે આ અમુક શૈલી કે ટેકનિકની અસરને કારણે થયું છે. માત્ર આ અર્થમાં જો એને ‘આધુનિક આદ્યકળા’ કહીએ તો પણ તે યોગ્ય જ કહેવાય.

આ સંદર્ભે એક બીજી વાત. રવીન્દ્રનાથની ચિત્રકૃતિઓના સંબંધે ઉપયોગમાં લેવાયેલ ‘આદ્ય’ શબ્દનો અર્થ એવો ન કરવો જોઈએ કે એની તુલના આદિમ મનુષ્યના ગુફા-ચિત્રો સાથે કરાઈ રહી છે. આચાર્ય નંદલાલ વસુએ (બોઝે) આ અંગે લખ્યું છે : રવીન્દ્રનાથની ચિત્રકળામાં આદિમાનવે કરેલ ગુફા-ચિત્રો સાથે જે કંઈ સાદ્રશ્ય જણાય છે તે માત્ર તેમના અન અલંકૃત રૂપો તથા એની ભાવાભિવ્યક્તિની ઓજસ્વિતાને કારણે છે. ... એમાં સંસ્કૃતિ, સુરુચિ તથા બુદ્ધિને પ્રદર્શિત કરતું, ચિત્રકારના સંપૂર્ણ જીવનનું દર્શન થાય છે. (‘ગુરુદેવની કળા’, વિશ્વભારતી ત્રિમાસિક, મે-ઓક્ટોબર 1941).

કેટલાક કળા-દક્ષોએ એમની તુલના યુરોપના અભિવ્યક્તિવાદી

(એક્સપ્રેશનિસ્ટ) ચિત્રકારોના કામ સાથે કરી છે. ‘બર્લિનેર બોર્જન તજાઈતુંગ’ અખબારના કળા-સમીક્ષકે 21 જુલાઈ 1930ના અંકમાં રવીન્દ્રનાથને ચિત્રકાર નોલ્દની સાથે તથા ‘માન હાઈમેર ટાગબ્લાટ’ના કળા-સમીક્ષકે એમની તુલના નોલ્દ, મંક તથા બિન કૂબિનની સાથે કરી હતી. પરંતુ આ તુલના જરા છીછરી લાગે છે. હા, એ તો નક્કી કે એમના રંગો ઉપર્યુક્ત ચિત્રકારોના રંગોની જેમ વિના કોઈ રૂકાવટ, ભાવયુક્ત થઈ ધરાર ફૂટી નીકળ્યા છે પરંતુ બન્ને વચ્ચે બુનિયાદી તફાવત પણ છે. એ અભિવ્યક્તિવાદી કળાકારો શરૂઆત તો વાસ્તવિક રૂપનો આધાર લઈને કરે છે અને અંતે તોડી-મરોડી તેને નોખું સ્વરૂપ આપી દે છે. રવીન્દ્રનાથ અમૂર્ત રૂપને, ઓળખી શકાય તેવા કોઈ રૂપને બહાને બનાવીને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે, એને એક સ્પષ્ટ, આકાર-પ્રધાન વ્યક્તિત્વમાં ઢાળી દે છે.

રવીન્દ્રનાથના ચિત્રોની વિશેષતાઓમાંનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે એમની રેખાઓની રમત તથા લાલિત્ય. લેખક હોવાને નાતે તેમણે પોતાની કલમનો ઉપયોગ શબ્દો લખવા પૂરતો જ નથી કર્યો. બલ્કે શબ્દોની મર્યાદાની પેલે પાર જઈ તે દ્વારા કંઈ ને કંઈ લયકારી પણ કરી છે, તથા પોતાની અર્ધચેતના દ્વારા અદૈહિક જગતમાંથી શોધીશોધીને નવા રૂપોનું દર્શન કરાવ્યું છે. ખરું જોતા રવીન્દ્રનાથની ચિત્રકળા અમૂર્ત-પ્રધાન પ્રકારની છે. પોતાની લેખીની પર સંપૂર્ણ આધિપત્ય ધરાવતા હોઈ એમના હૃદયમાંથી હાથ દ્વારા જે કંઈ સર્જાયું છે એ બધું એમના સાહિત્ય-લેખન જેટલું જ પરિપક્વ થયું છે. એ સમજી લેવું પણ અત્યંત આવશ્યક છે કે પ્રકૃતિ સાથે કવિનો અતૂટ પ્રેમનો સંબંધ રહ્યો છે. જે પ્રમાણે એ રૂપ-જગતમાં રૂપનારાયણના દર્શન કરી શકતા હતા તે પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ રૂપનું અમૂર્તમાં રૂપાંતર કરવાનું એમને માટે સ્વાભાવિક બની ગયેલું. આ વિકાસે ક્રમશઃ થતો ગયેલો. સાહિત્ય દ્વારા પણ એમણે, ભાવ તથા ભાષાથી, એને પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો. પરંતુ પ્રકૃતિના હરેક રૂપ અને લયને ભાષા દ્વારા પ્રગટ કરવાનું સંભવિત નથી. એના અનેક રૂપોમાંથી એક રૂપ એવું છે જેની અનુભૂતિ માત્ર દૈહિક ચક્ષુથી થઈ શકતી નથી. એ માટે તો કોઈ આગવા પ્રકારની આંખ – ‘ઇમેજરી’ – જોઈએ. રવીન્દ્રનાથમાં આ ‘ઇમેજરી’ ભરપેટે હતી એમ કહેવું એ કોઈ ભૂલ નહીં ગણાય. જે પ્રકારનું ‘ચિત્રણ’ કરવાનો પ્રયત્ન એમણે કેટલાંક કાવ્યો લખતી વેળા કર્યો છે એ, અમુક હદ સુધી ચિત્રકાર રવીન્દ્રનાથનો પૂર્વાભાસ આપે છે.

જોકે સાહિત્ય દ્વારા રવીન્દ્રનાથે જે કહ્યું તે ભલે ચિત્રકળા દ્વારા એમણે જે

અભિવ્યક્ત કરવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે તેનાથી જુદું હોય, પરંતુ તેથી એમ ધારી લઈએ કે કવિતાના રવીન્દ્રનાથ અને ચિત્રકળાના રવીન્દ્રનાથ અન્યોન્યથી અલગ છે તો તે ઉચિત નહીં ગણાય. એમણે પોતે જ કહ્યું છે તેમ એમની ચિત્રકળાનું પ્રકરણ એમની જીવનકથાનો ઉપસંહાર છે. કહાણી એક જ વ્યક્તિની છે જેનું દરેક પ્રકરણ એકબીજાથી જોડાયેલ છે. માત્ર જોડાયેલ જ નહીં, બલકે એ એવા પ્રકરણો છે જેનો સ્ત્રોત એક બીજામાં રહેલો હોય. કળાકાર – વિનોદ બિહારી મુખર્જીએ કહ્યું છે : રવીન્દ્રનાથે જે કંઈ વિચાર-વિવેચન, કર્મ, ધર્મ, દર્શન તથા સમાજ અંગે અન્ય જે બધું કર્યું છે તે એમના કવિજીવનથી ભિન્ન નથી. જ્યારે તે દર્શન અંગે ચિંતન કરે છે તથા તેને પોતાની તર્કબદ્ધ રીતે સાબિત કરવા પ્રયાસ કરે છે ત્યારે પણ એમાં તેમની કવિ તરીકેની ઉપલબ્ધિ જ પ્રગટ થાય છે. આપણે કવિ રવીન્દ્રનાથને જો તેમની દાર્શનિકતાથી બિલકુલ અલગ કરીને જોઈએ તો દાર્શનિક રવીન્દ્રનાથનું મૂલ્ય આપણા માટે તદ્દન બદલાઈ જશે. એમની ચિત્રકળા અંગે પણ એમ જ કહી શકાય. ચિત્રકળા કરતાં કરતાં એમને પોતાના કવિજીવનના સંદર્ભે એક નવી ઉપલબ્ધિ થઈ, અને એ ઉપલબ્ધિના ફળ સ્વરૂપે એમની સાહિત્ય રચનાઓનો ઢંગ બદલાઈ ગયો. તો, સાથોસાથ એમના દૃષ્ટિ-વિન્યાસમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું. વીસમી શતાબ્દીના ત્રીજા દશકના અંત સમયથી શરૂ કરીને એમના જીવનના આખરી દાયકાની કાવ્યરચનાઓ આ પરિવર્તિત પથ પર જ ગતિમાન રહી હતી. (વિ.બિ. મુખર્જી, ‘ચિત્રકથા’ પૃષ્ઠ : 304). એમના જીવનના એ કાળથી આ બે સરિતાઓ અથવા એમ કહેવું વધુ યોગ્ય કહેવાશે કે એમની જીવન સરિતાની બે અલગ-અલગ ધારાઓ – કાવ્ય અને ચિત્રકળા – એકબીજા સાથે છંદોબદ્ધ રીતે તાલ-મેળ જાળવી રાખીને પરંતુ પોતપોતાનું આગવું અસ્તિત્વ કાયમ રાખીને સર્જનના મહાસાગરની તરફ વહેતી રહી.

પોતાની યુવાવસ્થામાં રવીન્દ્રનાથે ‘ડ્રૉઇંગ’ બનાવવાની કોશિશ કરી હતી. એ કાળનાં એમનાં કેટલાંક ‘ડ્રૉઇંગ’ હજુ પણ જળવાય છે. એની ગુણવત્તા અંગે એમ કહી શકાય કે ડ્રૉઇંગ કલાસના એક શીખાઉ વિદ્યાર્થીના કામ જેવા છે, એમાં એવું કંઈ વિશેષ તત્ત્વ નથી કે જે જોઈ અનુમાન કરી શકાયું હોત કે આ વ્યક્તિ ક્યારેક પોતાની આગવી, બીજાઓથી નિરાળી દિશામાં આગળ વધશે. એવું ધારી શકીએ કે જો રવીન્દ્રનાથને ચિત્રકળા શીખવાનું ચાલું રાખ્યું હોત તો કદાચ એમનું નામ પણ એમના ભત્રીજા અવનીન્દ્રનાથ તથા ગગનેન્દ્રનાથ અથવા નંદલાલ- જે ભારતીય ચિત્રકળાના નવજાગરણના

આગેવાનો હતા, –ની સાથે લેવાતું હોત. ભારતીય ચિત્રકળાના એ નવજાગરણને પ્રોત્સાહન આપવાનો ખાસ યશ તો આખરે રવીન્દ્રનાથને ફાળે જ જાય છે. પરંતુ હકીકત એ છે કે એમને બીજાઓની સાથેના, એક વધુ આગેવાન બની રહેવું ન હતું. એમના પ્રારબ્ધમાં તો એવું લખાયેલ કે ચિત્રકળા એમની જીવનગાથાનો આખરી અને એક શ્રેષ્ઠ અધ્યાય બનશે તથા સાથોસાથ વીસમી શતાબ્દીની ચિત્રકળાની એક અનોખી ઉપલબ્ધિ.

ચિત્રકારીની કળા રવીન્દ્રનાથને એક અનોખા તથા અનપેક્ષિત પ્રકારે પ્રાપ્ત થઈ. શરૂશરૂમાં તો પોતાની હસ્તપ્રતોમાં તેમના ધ્યાનમાં આવેલી ભૂલોને કલમ ચલાવી-ચલાવી ઢાંકી દેતા હતા. આ પ્રક્રિયા દ્વારા કાગળ પર કોઈ ખાસ સ્વરૂપો લયબદ્ધ આકારો બની જતા હતા. લખતી વેળાએ થયેલી ભૂલોને ઢાંકી દઈ કાવ્યની પંક્તિઓ તથા શબ્દોને છૂટા પાડી દેવાની આ વૃત્તિ તેમનામાં પહેલેથી જ હતી. ઈ. સ. 1905માં લખેલું એક કાવ્ય તેમણે આ રીતે જ સુધાર્યું હતું. દરઅસલ વાત એમ છે કે આટલા લયાત્મક તથા છંદોમય વ્યક્તિત્વ ધરાવતા કવિ હસ્તપ્રતોમાં કરેલા સુધારા-વધારા તથા છેકછાકથી નિર્મિત કુરૂપતાને સહન જ કેમ કરી શકે? રવીન્દ્રનાથ તેને લયબદ્ધ રેખાસમુહોથી ઢાંકી દેતા તથા એને જોડી-સાંધીને એવા આકારો બનાવી દેતા જાણે કે દ્વીપસમૂહ કે કુશળ કારીગરે ઘડેલી મંદિર દ્વારની જાળી. એક વાર રવીન્દ્રનાથે પોતે જ કહેલું : “મને જે શિક્ષણ બચપણથી જ મળ્યું તે છે લયનું શિક્ષણ, છંદનું શિક્ષણ – લય ચિંતનમાં અને લય સંગીતમાં મેં એ સમજી લીધેલું કે જે સાવ અગડંબગડં છે અથવા તો નગણ્ય છે તેને પણ લય અને છંદ યથાર્થતા પ્રદાન કરે છે. આથી, જ્યારે મારી હસ્તપ્રતોમાં કરવી પડેલી છેકછાક પાપી જનોની જેમ રોઈ – કકળીને મુક્તિદાન માંગતી હતી અને તેની નક્કામી કુરૂપતા મારી આંખો પર ત્રાસની ઝડી વરસાવતી હતી, ત્યારે હું મારા મૂળ કામ માટે જેટલો સમય ફાળવતો તેનાથી ઘણો વધુ સમય તેનો ઉદ્ધાર કરીને છંદોમય, દયાપૂર્ણ અંતિમ રૂપ દેવા માટે આપતો હતો.”

જોકે ઈ. સ. 1905વાળા કાવ્યની હસ્તપ્રત જોઈ જવાથી 1925થી 1930ના ગાળા દરમિયાન જોવા મળતી લયાત્મકતાના સ્તરનો અંદાજ આવી શકતો ન હતો, છતાં તેમાં પણ પેલી ‘પાપી-ઉદ્ધારક’ વૃત્તિના બીજ સ્પષ્ટ, જણાય છે. અને ત્રીજા દસકામાં તેમાં જે વિકાસ થયો તે અપૂર્વ છે. વળી એમાં જે વિવિધતાનું નિર્માણ થયું તેની સામાન્ય રીતે તો કલ્પના પણ થઈ શકે નહીં. અગાઉ પણ કહેવાઈ ગયું છે તેમ તે ક્યારેક દ્વીપસમુહનું રૂપ ધારણ કરતી

તો ક્યારેક તેના જુદા જુદા દ્વીપો, સેતુઓ દ્વારા, ક્યારેક ધરતીની લાંબી પટ્ટીઓથી જોડાઈ જતા અને વચ્ચે-વચ્ચે નૌકાઓ સિતારાઓની જેમ ઝગમગતી રહેતી. ક્યારેક વળી એમાંથી કોઈ મહાકાય, અલૌકિક બીભત્સ પ્રાણીની ઝલક પણ જોવા મળે છે, તો ક્યારેક ઘોર જંગલની. એવું પણ લાગે કે આ જીવજંતુઓ એક લાંબા કાળથી આજ પર્યંત આ ધરતી પર હાડમાંસ ધરાવતા શરીર સ્વરૂપે જન્મ અપાવવા, દાયણ બની શકે તેવા કોઈ કવિ-કળાકારની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

એવું લાગે છે કે રવીન્દ્રનાથ પોતાના કાવ્યનિર્માણમાં જેટલો સંયમ અને સ્વાનુશાસન પાળતા હતા તેનાથી ઉલટું, ચિત્ર-સર્જન સમયે સ્વચ્છંદતાની ચરમ સીમા સુધી પહોંચી જતા હતા. એમના ચિત્રકાર્યમાં કોઈ કાયદા-કાનૂનના બંધનો ન હતાં, હતાં કેવળ છંદ - જગત અને રેખાનાં લયબદ્ધ નૃત્યો. આ પ્રકારની કળાકૃતિમાં સીમોલ્લંઘન સહેલાઈથી થઈ શકે છે. પરંતુ રવીન્દ્રનાથ તો આમાં પૂરેપૂરા નિપૂણ થઈ ગયા હતા, - ક્યાં અર્ધવિરામ અને ક્યાં પૂર્ણવિરામ મૂકવું એ એમના સ્વભાવમાં ઊતરી ગયું હતું.

શરૂશરૂમાં તો હસ્તપ્રતો ઉપર બનેલા આકારોનો જન્મ પ્રયોજન સાથે સંકળાયેલ હતો. સમય જતાં આ પ્રક્રિયા જાણે કે કોઈ એક નિયમને અનુસરતી હોય તેવી, યાંત્રિક થવા લાગી. પરંતુ ખૂબ જલ્દી એ આકારોમાં કેટલાંક નવા તત્ત્વોનો પ્રવેશ થયો. કલમ ચલાવતાં-ચલાવતાં, લેખનના વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને કરેલ છેકછાકને કોઈ એક પ્રકારની ભાતનું સ્વરૂપ આપી દેવું એ એમનો ઉદ્દેશ બની ગયો હતો. પરંતુ આ તબક્કા સુધી એમાં ભૌતિક સાદૃશ્યના કોઈ અંશ પ્રવેશ્યા ન હતા. હા, આકારો અને ભાતમાં કવિની લેખિનીની લયકારી ધરાવતી રેખાનું પ્રાધાન્ય જળવાઈ રહ્યું હતું ખરું. નહીં કોઈ અર્થ કે નહીં કોઈ નામ, કેવળ પ્રાણમય અને તેજસ્વી છંદ. અસલમાં આ જ હતો રવીન્દ્રનાથની ચિત્રકળાનો પ્રથમ સંકેત, જે ત્યાર પછી થનારાં ચિત્રોની બુનિયાદ બની રહ્યો. પરંતુ હજુ સુધી ચિત્રનો ફરમો (ચોકઠું) તો હસ્તપ્રતનું પૃષ્ઠ જ રહ્યું. રવીન્દ્રનાથને છંદમય આકારોની ઘડતર-પ્રક્રિયાનો આંતરિક સંકેત મળ્યો કે તરત જ એમને તે આકારોમાં સ્વતંત્ર ચિત્રોની સંભાવના દેખાવા લાગી. મતલબ કે એમાંથી સંભવ્યું હસ્તપ્રતોના આધાર વિના કરેલ એમની ચિત્રકળાનું પ્રથમ, સ્વતંત્ર રૂપ. હવે એમને હસ્તપ્રતોના આદેશના બંધનોથી મુક્તિ મળી અને એ સ્વતંત્ર ચિત્રકારી કરવા લાગ્યા.

આ બન્યું તે પછીના દસ વર્ષોનું એમનું ચિત્રકાર્ય આ પૃષ્ઠભૂમિના સંદર્ભે

જોવું જરૂરી છે. કેમકે આ જ છે તેનું પ્રધાન લક્ષણ. જોકે પછીથી તેમાં અલંકારિકતા અને વૈવિધ્યનો પ્રવેશ થયો ... પરંતુ તેય કોઈ કમાલનો !

રવીન્દ્રનાથની ચિત્રકળાની પાછળ પ્રેરણા કઈ હતી તે તેમના શબ્દોમાં જ સમજાએ. “જ્યારે મેં રેખા-આલેખનનો આરંભ કર્યો ત્યારે મારા માનસમાં એક અદ્ભૂત પરિવર્તન થયું અને મને શાખા, ફૂલો અને પાંદડાઓમાં ચિત્ર-વિચિત્ર આકૃતિઓ દેખાવા લાગી. આવું તો મેં ક્યારેય અનુભવ્યું ન હતું. આ પહેલાં મેં માત્ર એ જ જોયેલું કે વસંતના આગમનથી વૃક્ષ એના ફળ-ફૂલોના ભારથી ઝૂકી જાય છે. પરંતુ હવે વસ્તુઓ નિહાળવામાં નવીનતા હતી, એક ભિન્ન દૃષ્ટિકોણ મળ્યો હતો. નવીન દર્શન તથા એ દર્શનમાં કોઈએ અનુપમતા ભરી દીધી - આ ચિત્રકળાનો ઉદયકાળ હતો.”

ત્યારે એમાં આવી ગયું સાદૃશ્ય. જેમ-જેમ છંદોમય આકારો હસ્તપ્રતોમાંથી અલગ થઈ ચિત્રકળાની ઇમેજરીમાં આવવા લાગ્યા, રવીન્દ્રનાથને એમાં તરેહ-તરેહની વસ્તુઓની, જીવજંતુઓની, ઝાડ-પાન તથા મનુષ્યની અલગ-અલગ આકૃતિઓની ઝલક દેખાવા લાગી. આથી, હવે એ તેમની કલમ સાથેની રમત દરમ્યાન દોરાયેલ આકારોમાં તેમને જોવા મળેલ, ઉપરોક્ત વસ્તુઓની શકલ પોતાની રીતે નવા ઢંગથી લાવી દેવા લાગ્યા. એવું ન હતું કે જો આકારમાં તેમને પંખીનો અણસાર મળ્યો હોય તો તે અમુક ખાસ પંખી જ બનતું કે કેવળ પક્ષીનું જ સ્વરૂપ ધારણ કરતું. એ પંખી તો ચોપગા જાનવરનું, કે વૃક્ષ ઈ. નું મિશ્રિત સ્વરૂપ પણ બની રહેતું. પરંતુ તેમ છતાં તે એક એવી વસ્તુ બની રહે કે જે પોતાની રીતે સ્વયં-સંપૂર્ણ હોય. આ ચિત્રો એ ચીજવસ્તુઓનાં હતાં કે જે ચિત્રકારના આકારો અને છંદોના સ્મૃતિપટમાં ભંડારાઈ રહી હતી. એમણે પોતે જ કહ્યું હતું : “આ એવી જીવસૃષ્ટિના બહુ અતિશયોક્તિ વિનાના આકારો છે જેને પોતાના સમયમાં જન્મ પામવાની તક મળી ન હતી.” અથવા “આ એ પંખી છે જે આપણા સ્વપ્નમાં ઉડ્યન કરી શકે છે અને જેની મહેમાન-નવાઝી આપણે આપણા ચિત્રપટ પર કરી શકીએ છીએ.”

એમના ચિત્રોના ફરમા પણ હવે હસ્તપ્રતના પાનાથી બદલાઈને અલગ-અલગ માપના થઈ ગયા. અત્યાર સુધી એમની કલમનો ઉપયોગ જ ચિત્રાંકન માટેના એક માત્ર સાધન તરીકે કરેલો. હવે પીંછીનો તથા પીંછી અને કલમના પાછલા છેડા પણ વપરાવા લાગ્યા. એ પછી પ્રવેશ્યા રંગો, જોકે આરંભમાં એનો ઉપયોગ બહુ સીમિત સ્વરૂપે કર્યો. અર્થાત્ રવીન્દ્રનાથ રેખાઓ દ્વારા બનાવેલ ચિત્રમાં આછીઘેરી છાયા દેખાડવા કે પ્રકાશની અસર ઊભી કરવા માટે રંગો

ભરતા હતા. પછી તો એમના ચિત્રોમાં રંગોની રમત ઘણા જોરશોરથી શરુ થઈ. રંગો ઉપયોગમાં લેવા પાછળ એક ખ્યાલ એવો પણ હતો કે એથી ચિત્રમાં વાસ્તવિકતાનો અંશ આવી જાય છે. એ સમયે રવીન્દ્રનાથ જર્મન બનાવટની, ‘પેલિકન’ કંપનીની રંગીન શાહીઓથી પ્રભાવિત થયેલા, અને એનાથી આકર્ષાયા. ક્યારેક વળી ચિત્રમાં ‘ટેક્સર’ પોત – નિર્માણ માટે ‘ટેમ્પેરા’ પ્રકારના જાડા અપારદર્શક રંગો પણ લગાવતા હતા.

પેલિકન શાહીઓ તરફ આકર્ષાવાના કેટલાંક કારણો હતા. એનાં રંગો બહુ તેજસ્વી હોય છે અને ખાસ કરીને એની પારદર્શકતા રવીન્દ્રનાથને બહુ પસંદ આવેલી. તેમના ઘણા ખરાં રંગીન ચિત્રોમાં આવી – પારદર્શક શાહી ઉપયોગમાં લીધેલી હતી. અને એતો જોતાવેંત સમજાઈ જશે કે આ રંગોને કારણે જ એમના ચિત્રોમાં ‘ટ્રાન્સલ્યુસન્ટ’, અર્ધપારદર્શિતાના ગુણ બહુ સુંદર રીતે ખીલી ઊઠેલા. પેલિકન શાહીઓ ઉપયોગમાં લેવાનું બીજું એક મુખ્ય કારણ પણ હતું. ચિત્રકાર રવીન્દ્રનાથમાં એટલી ધીરજ ન હતી કે એક ચિત્ર શરુ કર્યા પછી તેના રંગો સૂકાય ત્યાં સુધી તેની સમાપ્તિને માટે રાહ જોતા બેસી રહી શકે. મોટાભાગે તો એક જ બેઠકમાં અથવા વધુમાં વધુ એકાદ-બે દિવસમાં ચિત્ર પૂરું કરી દેતા હતા. તૈલરંગોથી ચિત્રો બનાવવાની એમને ફરસદ જ નહી. જોકે એમણે એક વખત તૈલરંગથી ચિત્ર બનાવવા કોશિશ કરી જોયેલી પણ એનું પરિણામ? એમણે નિર્ણય કર્યો કે ફરીથી ક્યારેય એ રંગોને હાથ લગાડવો જ નહીં. એમની પ્રેરણા એવી સ્ફુર્તિલી હતી કે તૈલરંગોના ઉપયોગવાળી પદ્ધતિ એમને માટે અત્યંત ધીમી પડે. એવી ધીમી ગતિથી ચિત્રોનું કાર્ય પાર પાડવાનું ચિત્રકાર રવીન્દ્રનાથ માટે શક્ય જ ન હતું.

ઉપરોક્ત વાત ‘વૉશ પદ્ધતિ’ને પણ લાગુ પડે છે. અવર્નીદ્રનાથ અને એમના બધા શિષ્યોએ ભારતીય ચિત્રકળાના પુનરુત્થાનના કામમાં ‘વૉશ’ પદ્ધતિને મોટા પાયે અપનાવી તથા વિકસાવી હતી. ભારતીય ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં એ ‘બંગાળ શૈલી’ (સ્કૂલ) ના નામે ઓળખાઈ છે. રવીન્દ્રનાથ પણ એ વાતાવરણનો મહત્વનો ભાગ હતા. એટલે સ્વાભાવિક હતું કે ચિત્રકારની હેસિયતથી એ પણ તે પદ્ધતિ પર પોતાનો હાથ અજમાવવા પ્રેરાયા હોત. પરંતુ એમના સ્વભાવ અને ‘ઇમેજરી’, બન્ને માટે ‘વૉશ’ પદ્ધતિ યોગ્ય ન હતી. ‘વૉશ’ પદ્ધતિ જરા વધુ પડતી જટિલ છે. એ એવા કળાકારને સહકાર આપતી નથી જેને પોતાના ખ્યાલોને તેમનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર આપી દેવાની ઉતાવળ હોય, તેમજ જે કોઈ પણ પદ્ધતિના નામ માત્રના બંધન કે અન્ય પળોજણોથી

દૂર ભાગતો હોય. રવીન્દ્રનાથે પોતાની પદ્ધતિ તથા રંગાયોજનાઓ પૂરેપૂરી, પોતાની રીતે જ નિર્માણ કરવી પડી. પરંતુ આ બધું વિના કોઈ તાલીમ, તદ્દન સ્વાભાવિક સ્તરે જ થયું. આ પ્રકારની બધી ઉપલબ્ધિઓ એમની પાસે સહજ ભાવથી આપોઆપ આવી ગઈ હોય એવું જણાય છે. ન તો એ ચિત્રકળાની કોઈ ‘ટેકનિક’ શીખેલા કે ન હતો એ શિખવા માટે એમની પાસે કોઈ સમય. જેવો મોકો ઊભો થયો તેને અનુરૂપ ‘ટેકનિક’ બનાવતા ગયા. કલમથી રેખાઓ દોરી અને પોતાના ઝભ્ભા (ચોગા)ના છેડાને રંગમાં ડૂબાડી તેના વડે ચિત્રમાં રંગ ભરી દીધો. એક બીજી વાત પણ નોંધવા લાયક છે. એમણે એવું ક્યારેય વિચાર્યું નહીં કે માત્ર એવા રંગો તથા ચિત્ર-ફલકનો જ ઉપયોગ કરવો કે જે ટકાઉ હોય. કાગળ કે પૂઠું, જે કંઈ મળ્યું તેની પર બનાવી દેતા એ એમનું નવું ચિત્ર.

‘ટેકનિક’ની વાત કરતા એ કહી દેવું પણ ઉચિત ગણાશે કે તેમને ‘બાકાપદા’ – નિયમબદ્ધ પદ્ધતિની તાલીમ લેવાની જરા પણ જરૂર ન હતી, તેમ છતાં તેમના મનમાં હંમેશા એવો ક્ષોભ રહ્યો હતો કે એ નિષ્ણાત થઈ શક્યા નહીં. એમણે ચિત્રસર્જન દ્વારા પુષ્કળ આનંદલાભ મેળવ્યો. વળી તે એવું પણ કહેતા કે ચિત્રકળા તો એમની વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રેમિકા છે અને એમની ઉપર નશા. જેમ છવાઈ ગઈ છે. તેમ છતાં પણ એમને પોતાની ચિત્રકારીમાં એટલો આત્મવિશ્વાસ ન હતો જેટલો સાહિત્ય-નિર્માણમાં હતો. એમ પણ કહી શકીએ કે કદાચ એમની વિનમ્રતાને કારણે એમણે આ કહ્યું હશે : “મને ખબર છે કે હું લખી શકું છું. લેખન ક્ષેત્રે મારી શક્તિ અંગે હું પૂરો સભાન છું. પરંતુ જ્યારે મારી ચિત્રકારીનો સવાલ આવે છે, ત્યારે ક્યારેય પણ હું આત્મસંશયથી મુક્ત નથી થઈ શક્યો. જુઓ ને! હું નંદલાલ કે અબન(અવર્નીદ્રનાથ ટાગોર)ની જેમ ક્યારેય ચિત્રકળા શીખ્યો નથી; આથી મને અવાર-નવાર એવું મહેસૂસ થયા કરે છે કે આ કામ મારું નથી”

(પ્રતિમા ઠાકુર, ‘ગુરુદેવના ચિત્રો’ વિશ્વભારતી ક્વૉર્ટલી – વર્ષ 54-55)

રવીન્દ્રનાથના ચિત્રોમાં જોવા મળતાં રંગો અંગે ચર્ચા કરી લેવી આવશ્યક છે. એમની આકૃતિઓમાં રંગોની ઉગ્રતા ન હતી, ભલે રંગો પ્રત્યે એમની રુચિ ઉગ્ર રહી હતી. આ ઉગ્રતાનું કારણ અનિપુણતા ન હતું, કેમકે એ તો પોતાની ચિત્રકળાની ‘અનિપુણતા’ને સંપૂર્ણ રૂપાંતરિત કરવામાં, લગભગ હંમેશા સફળ જ રહ્યા હતા. આથી ઉચિત તો એમ કહેવું ગણાય કે રંગો પ્રત્યેની એમની રુચિ જ વિશેષ પ્રકારની હતી. આ વિશેષતાના પરિણામરૂપે એમના અનેક,

ખાસ કરીને સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના ચિત્રો બન્યાં. કેટલાંક ચિત્રો રંગોથી ભરપૂર છે તો થોડાં વળી એક કે બે રંગોવાળા, પણ આ બધાંમાં જોવા મળે છે કમાલની પારદર્શકતાનો ગુણ. વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ પણ એ ચિત્રો અલૌકિક છે.

આગળ જતાં રવીન્દ્રનાથને મનુષ્યાકૃતિ ધરાવતાં ઘણાં ચિત્રો બનાવ્યાં. એમાં અનેક તો ‘પોર્ટ્રેટ’ છે અને તે પણ પોતાની આજુબાજુના જીવન અનુભવ પર આધારિત છે. પરંતુ એમાં જરા સરખો પણ એવો પ્રયત્ન કરેલો નથી જણાતો કે જેથી આપણે એમ કહી શકીએ કે તેમણે પ્રચલિત ‘પોર્ટ્રેટ પેઇન્ટિંગ’ની એક યા બીજા પ્રકારે નકલ કરવાની કોશિશ કરી છે. આ એટલી હદ સુધી કરી શક્યા કે કોઈ પોર્ટ્રેટ પ્રકારનું ચિત્ર તેમણે ફોટોગ્રાફ પરથી બનાવ્યું હોય તો તેમાં પણ તેમના અનુભવ અને આગવી દૃષ્ટિ જ મુખ્ય રહી હતી. વિનોદ બિહારી મુખર્જીએ રવીન્દ્રનાથના ગુણો અને લાક્ષણિક તત્વો તરફ ધ્યાન દોર્યું છે એમાંથી બે અંગે ઉલ્લેખ કરવો ઠીક રહેશે. વિનોદબાબુએ કહ્યું છે : “પહેલી વાત તો એ કે માનવ મુખાકૃતિઓના ચિત્રોમાં રવીન્દ્રનાથે ભલે આકારોને તોડી-મરડીને દોર્યા હોય પરંતુ આંખો તો હંમેશા સ્વાભાવિક જ બનાવી છે. બીજી વાત એ કે એમના માનવાકૃતિઓ ધરાવતા ચિત્રોમાં ક્યાંય પણ હાથ કે આંગળીઓની હસ્તી જોવા મળતી નથી. આ બન્ને મુદ્દા આપણા માટે વિચાર કરવાનો વિષય છે.” એવું લાગે છે કે આ બન્નેના કારણે અલગ-અલગ હશે. રવીન્દ્રનાથની નિરીક્ષણ શક્તિ ઘણી તેજ હતી. સાથોસાથ એમ કહેવું પણ ઠીક રહેશે કે મનુષ્યના ચરિત્રનું દર્શન મહદ્દઅંશે તો એની આંખો દ્વારા જ આપણને થાય છે. રવીન્દ્રનાથ યથેષ્ટ રીતે જ માનતા હશે કે આંખો જેવું, જે તત્ત્વ વ્યક્તિના સ્વભાવ તથા ચરિત્રનું પ્રદર્શન કરવા સમર્થ હોય તેને ચિત્રમાં માત્ર શારીરિક બંધારણના એક ભાગ, અંગ તરીકેની તેની હસ્તીથી ઘણું વધારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. જ્યારે બીજી તરફ હાથ તથા આંગળીઓનું લાલિત્ય શારીરિક બંધારણ – ‘એનેટોમી’ સાથે સંબંધિત છે. ચિત્રકાર તરીકે રવીન્દ્રનાથનો ‘એનેટોમી’ વિષય અંગેનો અભ્યાસ કંઈ ખાસ મજબૂત કહી શકાય તેવો ન હતો. આથી શરીરના હાથ તથા આંગળી જેવા અંગ-ઉપાંગોને ચિત્રિત કરતી વેળાએ આત્મવિશ્વાસની કમી અવશ્ય અનુભવતા હશે. જ્યાં પણ એમને ચિત્રમાં હાથ દોરવા જ પડ્યા ત્યાં રેખાંકનમાં રહી ગયેલી નબળાઈ જણાઈ આવે છે. એમણે પોતે જે કહેવું કે ચિત્રકળા ક્ષેત્રે પોતે પૂરતો આત્મવિશ્વાસ

ઉપલબ્ધ કરી શકેલા નહીં. તેના કારણોમાં આ બાબતનો પણ થોડો-ઘણો ભાગ તો રહ્યો જ છે. રંગ, રેખા તથા આકૃતિઓની લયકારી સાથે ખેલ ખેલવામાં એમણે જે દક્ષતા ભરપટ્ટે મેળવેલી ને ‘એનેટોમી’ના અભ્યાસની કમીના કારણે ઉપરોક્ત વિગતોનો નિવેડો લાવવામાં ન હતી.

આ એક કેવળ અનુમાનનો જ વિષય છે કે જો રવીન્દ્રનાથે ‘એનેટોમી’ પર પણ એટલું જ પ્રભુત્વ મેળવી લીધું હોત તો એમની જે શૈલી આપણને જોવા મળી છે તેવી જ રહી હોત કે તેમાં કોઈ મૂળભૂત ગુણાત્મક ભેદ જોવા મળ્યો હોત? લાગે છે કે જો તે ‘એનેટોમી’ની પળોજણમાં ફસાઈ ગયા હોત તો એમના અમૂર્ત-આકારોમાં ભાવ પ્રગટાવતી બોધશક્તિમાં ઓટ આવી હોત અથવા તો પછી એને ચિત્રો દ્વારા અભિવ્યક્તિ આપવાનો ઢંગ જ બિલકુલ અલગ થઈ ગયો હોત. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ બન્ને દૃષ્ટિઓ એકબીજાથી તદ્દન અલગ હોઈ દ્વારા ઉત્પન્ન થતી, ચિત્ર કે મૂર્તિ જેવી કૃતિઓના સ્વરૂપો પણ અલગ જ બને. હાથ તથા આંગળીઓ જેવી વિગતોમાં જણાતી કમજોરીને કમજોરી સમજીને જ રવીન્દ્રનાથના ચિત્રો જોવા જોઈએ. પરંતુ એની માત્રા એટલી અલ્પ છે કે એને દેખી-અણદેખી કરી દેવાનું જરાય મુશ્કેલ નથી. એમના ચિત્રોને જો આ રીતે નહીં જોઈએ તો તે આપણી સમજની જ કમી ગણાશે. મજાની વાત તો એ છે કે રવીન્દ્રનાથ પોતાની આ કમજોરીથી સારી રીતે વાકેફ હતા અને એક કુશળ કળાકાર હોઈ તેને છૂપાવવા અથવા તેનાથી બચ્યા રહેવાની સ્વાભાવિક સૂઝ સમજ પણ ધરાવતા હતા. ઉદાહરણાર્થે એમનું હાથ ઊંચા કરેલી એક સ્ત્રીનું ચિત્ર જોઈએ. આમાં તેના બન્ને હાથ તથા આંગળીઓને તેમણે પાર્શ્વભૂમિ સાથે ભેળવી દીધી છે. અન્ય એક ચિત્રમાં એક આદમીના આંગળીની તરફ દોરેલા હાથ તેના ખિસ્સામાં ખોસી દીધા છે. ક્યારેક ભલે એમની આ કુશળતામાં એ સફળ જરૂર થયા છે તો અનેક વાર અસફળ પણ રહ્યા છે.

પહેલાં જ કહેવાઈ ગયું છે કે રવીન્દ્રનાથના સાહિત્ય તથા તેમની ચિત્રકળામાં ઘનિષ્ટ ઐક્ય હતું. આગળ જતાં એમણે એ બન્નેનો એકબીજા માટે સારો એવો ઉપયોગ કર્યો. એમના – ખાસ કરીને આખરી અવસ્થાનાં ચિત્રોમાં સાહિત્યિક અંગનો સમાવેશ તો હતો જ, પરંતુ ચિત્રકળાનો વ્યવહારિક ઉપયોગ પણ રવીન્દ્રનાથે બહુ સુંદર રીતે કર્યો. એમનાં પુસ્તકોની મુખપૃષ્ઠોની રૂપ-રચનામાં ‘મહુઆ’ તથા ‘વિચિત્રતા’ ઉલ્લેખનીય છે. અને કાવ્યસંગ્રહોમાં ‘આપણાડા’ તથા ‘સે’ આ મિલનના વિશેષ ઉદાહરણ બની ગયા છે. વિનોદ

બિહારીએ કહ્યું છે કે એમની મૌલિકતાનો સાર્થક પરિચય કરાવતા ‘સે’ના ચિત્રો એમની હસ્તપ્રતોની છોકછાકની જેમ જ સહજ, સ્વયંસ્ફુરિત ભાવે બન્યાં છે અને છતાં ય એમાં પોતાનું આગવું લક્ષણ પણ જળવાયું છે.

રવીન્દ્રનાથના ચિત્રોના પ્રમુખ ગુણ એના આકાર, રૂપ તથા રેખા છે. રંગોનો ખેલ ભલે એમાં ક્યારેય તો અત્યંત ચમત્કારિક સ્વરૂપે થયો છે, તો પણ રંગો એમના ચિત્રોનો પ્રાણ નથી. પ્રાણ તો છે આકાર અને છંદ, જે કોઈ પ્રકારની તાલીમ વડે મેળવેલ નહીં બલકે એમની સુરુચિ તથા હૈયાસૂઝની ઉત્પત્તિ હતા. આને શબ્દો દ્વારા વર્ણવી શકાય નહીં. રવીન્દ્રનાથમાં આ જે જોવા મળ્યું તે મહદ્અંશે ‘પૂર્વ સંસ્કાર’ની દેન હતી. યોગ્ય સમયે જ એ પ્રગટતું હોય છે. એમણે પોતે જ કહ્યું છે : ‘હું તો એમ માનું છું કે આત્માભિવ્યક્તિ રૂપે કરેલ મારા આ અદ્યતન સાહસના રહસ્યને સ્પષ્ટ રીતે સમજવામાં હું અસફળ રહ્યો છું. આ તો બસ, સમયની એક બલિહારી જ છે કે મેં પણ ચિત્રાંકનનો આરંભ કરી દીધો. અવનીંદ્રનાથ તથા નંદલાલને કામ કરતાં જોયા કરતો હતો. એ પૂર્વ સંસ્કાર તો મારી પાસે હતા જ. પરંતુ મારા દ્વારા જે કંઈ પ્રગટ થયું તે બધું તો કોઈ પૂર્વ આયોજિત સૂચન વિના જ થયું.’

આ જ વાત અવનીંદ્રનાથે આ પ્રકારે કહી છે : ‘રવીન્દ્રનાથની કળા અંગે અચંબો પમાડતી વાત તો એ છે કે એનું નક્કર પ્રગટન તો એમની વૃદ્ધાવસ્થામાં થયું. આ પરથી આપ કલ્પના કરી શકશો કે પાછલા વર્ષોમાં તે પ્રગટન માટે કેટલો ભંડાર એકઠો કર્યો હશે. એ એક એવો જવાળામુખી હતા જેણે પોતાના સીનામાં અનંતકાળથી સંચિત અગ્નિને, વધુ સમય દબાવી રાખવાનું અસંભવ થઈ ગયું ત્યાં સુધી તો પાખ્યો, પોખ્યો, પરંતુ પછી હઠપૂર્વક ધરતીનું પડ ફાડીને ચોતરફ ઊડતા લાવારસ જેમ ઢગલામોઢે કળાકૃતિઓ સર્જવા લાગ્યા. એ પછી જ એમના આત્માભિવ્યક્તિ માટેના આવેગને તૃપ્તિ મળી.’ અવીન્દ્રનાથે ઠીક જ કહ્યું હતું કે રવીન્દ્રનાથની કળામાં એક પ્રકારની અનિવાર્યતા હતી. જે કંઈ એમના દીર્ઘકાળના તેજસ્વી કળામય જીવનમાં એવો ભંડાર બની હૃદયમાં ધરબાઈ રહેલું હતું, જેમાં ન હતું કોઈ સ્થાન શબ્દને કે ન અર્થને, જેમાં હતા માત્ર રેખા અને છંદથી બનેલા આકારો; એ ખજાનો વહેવડાવી દેવો એ જ હતું એમનું લક્ષ્ય.

પોતાના જીવનના આખરી દિવસો દરમ્યાન રવીન્દ્રનાથ વારંવાર કહેતા કે એમનામાં જરા જેટલી પણ શારીરિક શક્તિ રહી હોત તો તે કેવળ ચિત્રાંકન જ કરતા રહ્યા હોત. એમના મનમાં આ આવેગ તો 1924માં એમણે ચિત્રકળા

શરૂ કરી ત્યારથી જ પેદા થઈ ગયેલો. એક સારા ચિત્રકાર બનવાની એમના મનમાં જે તમન્ના હતી તેની એક ઝાંખી નંદલાલ પ્રત્યેની એમની ભાવના પ્રગટ કરતા એક પ્રેમ-સભર કાવ્યમાં વ્યક્ત થઈ છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહ ‘વિચિત્રતા’ના આમુખ તરીકે રજૂ કરેલા એ કાવ્યનું શીર્ષક છે ‘આશીર્વાદ’. તેની આખરી પંક્તિઓમાં કહ્યું છે : “તારી રમતને રમી લેવા માટે કવિ અધીરો થઈ રહ્યો છે. નવલા પ્રકાશમાં જન્મ ધારણ કરશે નવું બાળક. એના વિચારો ભાષાથી ભીંજાયેલા છે. મુક્ત ભાવે તું વિશ્વનું સૌંદર્ય બતાડ, મન હવે તારા પંથે પગલાં ભરવા થનગની રહ્યું છે.” ઉપરોક્ત કથનનો અર્થ એવો નહીં કરવો જોઈએ કે આ લેખક* રવીન્દ્રનાથના અંતિમ દસ-પંદર વર્ષોની ચિત્રકળાને જ એમનું સર્વશ્રેષ્ઠ કાર્ય માને છે. અસલિયત તો આથી જૂદી જ છે. સાહિત્યકાર રવીન્દ્રનાથે તેમની કેટલીય ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓ પણ આ કાળમાં જ સર્જેલી. કાવ્યસંગ્રહો – **પુરવી, મહુઆ, પ્રાંતિક, આરોગ્ય** તથા **શેષલેખા**માં જીવનનો સાર, જીવન તથા મૃત્યુ પ્રત્યે સ્વસ્થ ભાવ તથા પ્રેમાળ, શુદ્ધ દૃષ્ટિ જોવા મળે છે. બાલ્યાવસ્થાનું ચિત્રણ ‘છેલવેલા’ તો ખરેખર ચિત્ર જ છે તથા **સભ્યતાનું સંકટ**, એ પ્રવચન છે જે એમણે એમના અંતિમ જન્મોત્સવને માટે લખ્યું હતું. એમાં એમણે શક્તિશાળી અને કઠોર ભાષામાં બીજા વિશ્વયુદ્ધના સમયની જગતની પરિસ્થિતિની સમીક્ષા કરી છે. એ વાંચીને લાગે છે કે એ એમના ઍંશી વર્ષોના સુખ તેમજ દુઃખભર્યા અનુભવોના આધારે કરેલી, એ માનવતા અંગે આખરી, વ્યક્તિગત પરંતુ વૈશ્વિક દૃષ્ટિ ભરેલી ટિપ્પણી હતી. રવીન્દ્રનાથના જીવનના પહેલાં પાંસઠેક વર્ષોપણ ખૂબ સર્જનાત્મક તો હતા જ પરંતુ તેમના આ આખરી દસ-પંદર વર્ષો દરમ્યાન એમની કલ્પના તથા સર્જન શ્રેષ્ઠતમ સીમા સુધી પહોંચી ગયાં હતાં. એ એવી સ્થિતિમાં પહોંચી ગયા જ્યાં એમનું દર્શન, એમનું દર્શન, એમનું સાહિત્ય અને એમની ચિત્રકળા વચ્ચે અવિચ્છિન્ન સુમેળ સધાઈ ગયો હતો. એમને એ ઊંચાઈએ પહોંચવામાં ચિત્રકળા ઘણી મદદરૂપ થઈ હતી. એમણે એક વખત કહેલું : “કળાએ જ મને એ સામર્થ્ય પ્રદાન કર્યું છે કે જેથી ચારેકોર પ્રવર્તમાન સૌંદર્ય નિહાળતા કરી તેનો આનંદલાભ લેવા અન્યોને હું સહાયતારૂપ થઈ શકું. તમે જે કંઈ જૂઓ છો એનો આનંદ લો છો તે એ કારણે નહીં કે પ્રચલિત ભાષામાં એ વસ્તુ સુંદર છે પરંતુ એ કારણે કે તે એક નવીન સંસ્કારચયન છે. આ જ કળા છે. જેને તમે પહેલા ક્યારેય જોઈ નથી તેવી એક નવી વસ્તુને જોઈ તમે આદર્યચકિત થઈ જાઓ છો. આથી પ્રકૃતિના કોઈ

* દેવી પ્રસાદ

76 રવીન્દ્રનાથ ટાગોર : શિક્ષણ અને ચિત્રકળા

રૂપ સાથેનું પ્રત્યક્ષ તાદાત્મ્ય એ જ આનંદનો સ્રોત છે અને એ જ કળા છે.”

રવીન્દ્રનાથને સમજવા માટે એમની કૃતિઓનો આનંદલાભ મેળવવા માટે એમની સંપૂર્ણતાને શક્ય તેટલી સમગ્રતા સાથે જોવી જરૂરી છે. એમનાં સાહિત્યને તથા દર્શનને અલગ-અલગ કરીને જોવાથી ન તો એનો પૂરો રસાસ્વાદ મેળવી શકાશે કે ન ધ્યાનમાં આવશે કોઈ નવીનતા. એમની કૃતિઓ અનુભવ અને આનંદનો સ્રોત છે.

ચિત્રકળા

રવીન્દ્રનાથના શબ્દોમાં

ચિત્રનાં છ અંગ

એકે કહ્યું અનેક બનશે - આ પ્રમાણે થયું સૃષ્ટિનું નિર્માણ. આપણા સૃષ્ટિતત્ત્વમાં આ ઘટના આ પ્રમાણે કહેવાઈ છે.

એકમાં જ્યારે ભેદ સર્જાય છે ત્યારે આવી જાય છે રૂપ. આવું હોવાથી રૂપમાંથી બન્ને પ્રકારનો અનુભવ મળવો જોઈએ. ભેદ દ્વારા અનેકનો પરિચય મળે છે જ્યારે મેળ દ્વારા એકનો.

જગતમાં મળતાં રૂપોમાં આપણને કેવળ સીમા જ નહીં, સંયમ પણ જોવા મળે છે. સીમા અન્ય બધાંને પોતાનાથી અલગ રાખીને અને સંયમ બધાંની સાથે રક્ષા કરીને રૂપ એક તરફ પોતાને જ માને છે જ્યારે બીજી તરફ સમસ્તને, ત્યારે જ તો એ ટકી રહે છે.

ઉપનિષદ પણ આ (વાત) જ કહે છે. સૂર્ય તથા ચંદ્ર, સ્વર્ગલોક અને ભૂલોક, એક જ શાસનમાં બંધાયેલા છે. સૂર્ય તથા ચંદ્ર સ્વર્ગલોકમાં તથા ભૂલોકમાં પોતપોતાની સીમામાં ખંડિત છે અને 'અનેક' છે. તેમ છતાંય તેમાં પેલું 'એક' પણ દેખાઈ પડે છે. જ્યાં દરેક પોતપોતાનું આગવું અસ્તિત્વ ધરાવી રહ્યા છે. સંયમના શાસનથી જ્યાં દરેક નિયંત્રિત છે.

ભેદદ્વારા જન્મે અનેક, પરંતુ એક્ય દ્વારા થાય છે દરેકની રક્ષા. જ્યાં અનેકને ટકી રહેવું છે ત્યાં દરેકે પોતાનું પરિમાણ કાયમ રાખીને, પોતાનું અસ્તિત્વ સંભાળીને ચાલવું પડે છે. જગત-સૃષ્ટિમાં, બધાં રૂપોમાં, યોનિ સીમામાં પરિમાણનો જે સંયમ છે એમાં જ છે. મંગળ અને એમાં જ છે સુંદર. શિવ યતિ છે ને!!

જ્યારે આપણે સૈન્યદળને કૂચકદમ કરતા જોઈએ છીએ ત્યારે દેખી શકીએ છીએ કે એક તરફ તો દરેક સૈનિક પોતાની સીમામાં સ્વતંત્ર છે તો બીજી તરફ તે દરેક એક નિષ્ઠિત માપ-તોલ જાળવીને પગલાં ભરે છે. ત્યાં એ પરિમાણની પરમ શોભામાં જોઈ શકાય છે કે એના 'ભેદ'માં પણ 'એક' પ્રકાશી રહ્યો છે. તે 'એક' જેટલો વિકસિત થશે, પેલું સૈન્યદળ એટલું જ સત્ય નીવડશે. 'અનેક' જ્યારે ભીડ બની રહે અને અંતે જ્યારે એકબીજાને પગતળે કચડીને ચાલે છે, ત્યારે એક નહીં પણ માત્ર અનેક જ દેખાવા લાગે છે. અર્થાત્ ત્યારે સીમા

જ દેખી શકાય છે, ભૂમાતા તો દેખાતી જ નથી. આનો અર્થ એ થયો કે આ ભૂમાતાનું રૂપ જ છે કલ્યાણરૂપ અને આનંદરૂપ.

જો માત્ર ‘અનેક’ જ પ્રકાશિત થતું રહે તો જ્ઞાનમાં, પ્રેમમાં અને કર્મમાં મનુષ્ય માટે તે કલેશરૂપ બની તેને કલાંત જ કરે છે. આ કારણે મનુષ્ય પોતાના કર્મોમા, લેણદેણના વ્યવહારમાં ‘અનેક’ની અંદરના આ ‘એક’ને પામવા મથે છે, એ વિના નથી એનું મન પામતું શાંતિ, નથી ટકતું એનું સુખ કે નથી બચતો એનો પ્રાણ. વિજ્ઞાન દ્વારા જ્યારે મનુષ્ય અનેકમાંથી એકને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે એમાં નિયમના દર્શન કરે છે, દર્શનશાસ્ત્ર દ્વારા જ્યારે અનેકમાં એકને પામે છે ત્યારે તેને તત્ત્વ લાભ થાય છે, સાહિત્ય તથા શિલ્પ દ્વારા અનેકમાં એકને પામે છે ત્યારે સૌંદર્યલાભ મેળવે છે તથા સમાજમાં જ્યારે અનેકની ભીતરમાં એકના દર્શન કરે છે ત્યારે તેને થાય છે કલ્યાણલાભ. આ પ્રકારે મનુષ્ય અનેકમાંથી એકની પ્રાપ્તિ માટે તપસ્યા કરી રહ્યો છે.

આ તો થઈ મારી ભૂમિકા. હવે એ જોઈએ કે આપણાં શિલ્પશાસ્ત્રમાં ચિત્રકળા અંગે શું કહેવાયું છે.

એ શાસ્ત્ર કહે છે : ચિત્રનાં છ અંગો હોય છે. રૂપભેદ, પ્રમાણ, ભાવ, લાવણ્ય, સાદૃશ્ય અને વર્ણિકાભંગ. (રૂપભેદઃ પ્રમાણાનિ ભાવ લાવણ્ય યોજનમ્ । સાદૃશ્ય વર્ણિકાભંગ ઇતિ ચિત્ર ષઙ્ગકમ્ ।।)

રૂપભેદ :— પ્રારંભે જ છે ભેદ – પહેલાં જ કહ્યું કે ભેદથી જ રચાય છે રૂપની સૃષ્ટિ. પોતાની વિવિધતાને કારણે આપણી નજરમાં સૌપ્રથમ રૂપ જ આવે છે. આ કારણે ચિત્રની બુનિયાદ જ રૂપના ભેદ વડે બને છે. એટલે કે એકની અને અન્ય આકારની સીમાઓ વચ્ચે રહેલો તફાવત.

પરંતુ જ્યાં માત્ર ભેદ જ હોય ત્યાં તો વિષમતાં જ જોવા મળે. એમાં સાથોસાથ જો સુષમા ભળેલી ન હોય તો તો ચિત્રકળા માત્ર ભૂતના કીર્તન જેવી બની રહેશે. જગતના સૃષ્ટિકાર્યમાં વિષમતા અને સુષમા પ્રત્યેક રૂપમાં અન્યોન્ય સાથે અભિન્ન રીતે જોડાએલાં છે. આપણું સૃષ્ટિકાર્ય જો એનાથી અલગ હશે તો તે સૃષ્ટિ નહીં, પરંતુ અનાસૃષ્ટિ બની જશે.

હવા જ્યારે શુદ્ધ હોય છે ત્યારે આગળ-પાછળ બધે એક જ હોય છે. એને, વીણાના તાર ઝણઝણાવી આઘાત દેવાથી એમાં બંગ પડીને એ અનેકમાં પરિણત થઈ જશે. આવા અનેક ધ્વનિઓ જ્યારે પરસ્પર એકબીજાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને સાથે-સાથે ચાલે ત્યારે જે સંગીત બની રહે છે, અને ત્યારે સંધાય છે એકની સાથે અનેકનો નિયમિત યોગ અને ત્યારે બધાં અનેક પોતપોતાના

વૈચિત્ર્ય દ્વારા એક જ સંગીતને રેલાવે છે. અહીં ધ્વનિ ધ્વનિરૂપ છે અને ધ્વનિની સુષમા એનું પ્રમાણ છે. ધ્વનિમાં ભેદ છે પરંતુ સ્વરોમાં એક્ય.

આ કારણે શાસ્ત્રમાં ચિત્રના છ અંગોમાં સૌ પ્રથમસ્થાન રૂપભેદને અપાયું છે. ત્યાર પછી તરત જ, બિલકુલ એની સાથોસાથ જ છે ‘પ્રમાણાનિ’ એટલે કે પ્રમાણને રૂપભેદની જોડેનું સ્થાન મળ્યું છે. આથી સમજાય છે કે ભેદ ન હોય તો મેળ પણ ન હોઈ શકે. ભેદ તો જળવાવો જ જોઈએ તે મેળને કારણે; માત્ર ભેદને ખાતર ભેદ નહીં. સીમા વિના સુંદર નહીં હોય; આથી સીમા પણ જોઈએ. રૂપને તેના પ્રમાણમાં ઢાળવું જોઈએ. જ્યાં ચોતરફ સાથે મેળ જળવાય છે ત્યાં હોય છે સુંદર. જે રૂપ પ્રમાણને માનતું નથી તે હોય છે કુરૂપ, સમગ્રતાનું વિરોધી.

જેવું રૂપના રાજ્યમાં બને છે તેવું જ જ્ઞાનના રાજ્યમાં પણ હોય છે. જે યુક્તિ પ્રમાણ સ્વીકારતી નથી એ જ તો છે કુયુક્તિ. અર્થાત્ સમગ્રતા માપદંડથી તપાસતાં જેના માપમાં વધઘટ રહી ગઈ હોય અને તો જૂઠું જ માનવામાં આવશે. કેવળ પોતાનામાં જ કોઈ આપોઆપ તો સત્ય ન થઈ શકે. એટલે યુક્તિશાસ્ત્ર અનુસાર પ્રમાણ કરવાનો અર્થ છે અન્યની સાથે એકને માપવું— માપી સરખાવવું. આથી જાણી શકાય છે કે સત્ય તથા સુંદર એ બન્નેનો ધર્મ એક જ છે. એક બાજુ તો એ રૂપની વિશિષ્ટતામાં પોતાની ચોતરફથી અલગ, તો બીજી બાજુ એ પ્રમાણની સુષમાં સહિત આજુબાજુના વાતાવરણ સાથે યોગ્ય રીતે સંમિલિત પણ છે. એટલે જ તો એને ગંભીરતાપૂર્વક સમજી શકનારાઓએ કહ્યું છે— સત્ય જ સુંદર છે અને સુંદર જ સત્ય છે. ચિત્રના છ અંગોની પ્રારંભિક વાત તો રૂપભેદઃ પ્રમાણાનિ થયા. પરંતુ તો થયાં કેવળ બાહ્ય અંગો— અંતરંગ પણ હોવા જ જોઈએ.

મનુષ્ય જુએ છે તે માત્ર આંખો વડે જ નહીં. આંખોની પાછળ એનું મન પણ રહ્યું છે. આંખ જે કંઈ જુએ છે તે જ પ્રતિબિંબ રૂપે મન પણ જુએ છે તેવું નથી હોતું. આંખના ઁંઠવાડથી જ મન ‘મનુષ્ય’ બને છે એવું કહી શકાય નહીં. આંખના ચિત્ર સાથે મન પોતાનું ચિત્ર ભેળવી દે ત્યારે મનુષ્યને માટે એ ચિત્ર સંપૂર્ણ બની રહે છે.

આથી શાસ્ત્રમાં ચિત્રના ષઙ્ગમાં બાહ્ય અંગો— રૂપભેદ તથા પ્રમાણ— ની સાથે અંતરંગ— ભાવલાવણ્યોજનમ્— પણ જોડ્યાં. આંખના કામ સાથે મનના કામને પણ ફળીભૂત કરવું જોઈએ. શિલ્પ પોતાનામાં તો સામાન્ય છે, ચિત્ર બનવું જોઈએ. ચિત્રનું કાર્ય છે ચિત્તદાન.

મોટાભાગના લોકોના મનમાં એમ હોય છે કે ‘ભાવ’ શબ્દ દ્વારા શું અર્થ સમજવો તે તેઓ જાણે જ છે. આથી એ સમજાવવા માટે અહીં જે કંઈ કહેવું છે તે સમજવું મુશ્કેલ થશે. સ્ફટિક એ જેમ અનેક ખૂણાઓ વડે બનેલો એક કણ છે તેમ ભાવ પણ છે અનેક અર્થોને એકઠા કરીને બનેલો એક કણ. આ બધા માટે મુશ્કેલી એ છે કે આ શબ્દના બધા જ અર્થોને પૂરેપૂરા રૂપે આપણે ક્યારેય ઉપયોગમાં લેતા નથી. જરૂર ઊભી થતી જાય તેમ-તેમ થોડી છૂટછાટ સાથે તેની અર્થ-છટાના ભિન્ન-ભિન્ન અંગોને વિવિધ પ્રકારના કામમાં લઈ લઈએ છીએ.

આ લેખના સંદર્ભે ભાવનો અર્થ છે અંતર-રૂપ. મારો એક ભાવ, તમારો એક ભાવ, એવા ભાવે હું મારા જેવો, તમે તમારા જેવા. જે પ્રકારે રૂપનો ભેદ બાહ્ય ભેદ હોય છે, એ જ પ્રકારે ભાવનો ભેદ હોય છે અંતરનો.

રૂપના ભેદ અંગે જે કહ્યું છે તે ભાવના ભેદને પણ લાગુ પડે છે. અર્થાત્ તે જો એકતરફી થઈ જઈ કેવળ ભેદને જ પ્રકાશિત કરે તો તે બીભત્સ થઈ રહેશે. એમ જો થાય તો તે સૃષ્ટિ નહીં પણ પ્રલય બને. ભાવ જ્યારે પોતાના અસ્તિત્વને સ્વીકારે છે, અર્થાત્ પોતાની ચોતરફને સ્વીકારે છે, વિશ્વને સ્વીકારે છે, ત્યારે તે મધુર છે. રૂપનું વજન જેમ તેનું પ્રમાણ હોય છે તે પ્રમાણે જ ભાવનું વજન હોય છે ‘લાવણ્ય’.

કોઈ એવું રખે સમજશો કે ભાવ શબ્દ કેવળ મનુષ્યને જ લાગુ પડે છે. મનુષ્યનું મન અચેતન પદાર્થમાં પણ એક અંતરનો પદાર્થ જુએ છે. એ પદાર્થ જ ખરેખર પેલા અચેતનમાં રહેલો છે કે આપણું મન એને ત્યાં જોવા ઇચ્છે છે એ તો તત્ત્વશાસ્ત્રનો વિષય છે. એની ચર્ચા અત્રે જરૂરી નથી. પરંતુ આટલું માનવાથી પણ ચાલશે કે સ્વાભાવિક રીતે જ મનુષ્યનું મન દરેક વસ્તુને પોતાના મનની વસ્તુ બનાવી લેવા ઇચ્છે છે.

આપણે જ્યારે કોઈ ચિત્ર જોઈએ છીએ ત્યારે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એ ચિત્રનો ભાવ શું છે? આનો અર્થ થયો: એમાં હસ્તકૌશલ્યની નિપુણતા જોઈ, આંખથી જોઈ શકાતી વિવિધતા જોઈ, પરંતુ એમાં ચિત્તનું કોઈ રૂપ દેખાય છે ખરું? એની અંદરથી કોઈ મનને માટે કશોક સંદેશ મોકલી રહ્યું છે ખરું? એક વૃક્ષ દેખાય છે, પરંતુ વૃક્ષો તો પાર વિનાના જોયા છે, પણ આ વૃક્ષની અંતર-કથા શી છે? અથવા, એ ચિત્રિત વૃક્ષ દ્વારા એના ચિત્રકારની પોતાની અંતર-કથા જો તેમાં વ્યક્ત થયેલી જોવા ન મળી તો પછી વૃક્ષ બનાવવાથી શો લાભ? હા, જો વનસ્પતિશાસ્ત્રના પુસ્તક માટે એ ચિત્ર બનાવાયું હોય તો વળી

વાત જુદી છે, કેમકે એ પરિસ્થિતિમાં તે ચિત્ર નહીં બલકે દૃષ્ટાંત જ બની રહે છે.

કેવળ રૂપ, કેવળ ભાવ માત્ર આપણને જ દેખાય છે. ‘મને જૂઓ’, ‘મને સમજો’ એટલું જ માંગવાનો એમનો અધિકાર છે. ‘મને રાખો’ એમ માગવાના અધિકાર માટે કંઈક વધારે પણ જોઈએ. મનના આમ – દરબારમાં અનેક વસ્તુઓ પોતપોતાના રૂપ લઈને, પોતપોતાના ભાવ લઈને ઉપસ્થિત થાય છે. મન એમાંથી કોઈને કહે છે ‘બેસો’ અને કોઈને કહે છે ‘જાઓ’.

જે આર્ટિસ્ટ છે તેનું લક્ષ્ય એ હોય છે કે તેની કૃતિ મનના દરબારમાં શાશ્વત સ્થાન પામે. જે બધા ગુણીજનોની સૃષ્ટિના રૂપ પોતાના પ્રમાણમાં અને ભાવ પોતાના લાવણ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને આવે છે, તે જ ‘કલાસિક’ અને તે જ શાશ્વત બની રહે છે.

આ કારણે ચિત્રકળાના ઉસ્તાદની ઉસ્તાદી રૂપ તથા ભાવમાં એટલી નથી જેટલી પ્રમાણ તથા લાવણ્યમાં રહી હોય છે. આ સત્યના સંતુલનના અંદાજનું જ્ઞાન પુસ્તકમાંથી મળી શકે નહીં. એ માટે તો સ્વાભાવિક પ્રતિભાવ હોવો જોઈએ. દૈહિક વજનનો બોધ સ્વાભાવિક બની જાય ત્યારે જ ચાલવાનું સહજ બની જાય છે. ત્યાર પછી જ આપણે નવી-નવી અડચણો પાર કરતા, રસ્તાના નવા-નવા મોડ પર બાહ્ય પરિસ્થિતિ સાથે તાન અને લય મેળવી અનાયાસ આપણા શરીરની ગતિને સંભાળી શકીએ છીએ. વજનનો આ બોધ જો તદ્દન અંતરની બાબત ન બને તો રેલગાડીના પાટાજેવા એક જ રાહ પર એન્જિનની પાછળ-પાછળ દોરાવું પડે, એક તસુ પણ આમ કે તેમ થયા તો સર્વનાશ! આ પ્રકારે રૂપ તથા ભાવ સંબંધે જેને એનો વજન-બોધ અંતરની બાબત બની ગઈ હોય તે નવ-નવોન્મેષશાલિની બુદ્ધિના રસ્તા પર પોતાની કળાસૃષ્ટિને ચલાવી શકશે. જેને આનો બોધ થયો નથી તે ભયને લીધે એક બન્યા – બનાવ્યા રસ્તા ઉપર, એક લાઇન પર ચાલવાવાળો કારીગર, ચિતારો બની રહે છે, અને સીમાની સાથે સીમાનો નવો સંબંધ સ્થાપી શકશે નહીં. આ કારણે તે, નવા કોઈ પણ સંબંધથી, એને વાઘ સમજીને ડરતો રહે છે.

હવે પાંચમું અંગ બહાર અને અંદર જે કોઠામાં મળીને એક થઈ ગયું છે તેની વાત કરીએ. એનું નામ ‘સાદૃશ્ય’ છે. આની ચર્ચા પછી જો કોઈ એમ સમજી બેસે કે નકલ કરવાથી સાદૃશ્ય થઈ જાય છે તો તેને માટે શાસ્ત્ર-વાક્ય વૃતા થઈ ગયું સમજવું. ગાય તથા ઘોડાને માત્ર ગાય અને ઘોડા જેવા જ ચિત્રિત કરવા માટે રેખા, પ્રમાણ, ભાવ તથા લાવણ્ય એ બધું લઈને આવો

ઉદ્યોગપર્વ રચવાની શી જરૂરત છે? જો એવું હોય તો કોઈ એમ પણ વિચારી શકે કે કુરુક્ષેત્ર યુદ્ધ માટે નહીં, પરંતુ ઉત્તર-ગોગૃહમાં ગાયો ચોરવાના કાંડ માટે જ એ ઉદ્યોગપર્વ રચાયો હતો.

સાદૃશ્યની બે બાજુઓ છે. એક તો રૂપ સાથે રૂપની સમાનતા અને બીજી છે ભાવ સાથે રૂપની સમાનતા. પહેલી બાજુનો સંબંધ બાહ્ય છે અને બીજીનો છે અંતર સાથે બન્નેય આવશ્ય છે. પરંતુ સાદૃશ્યને મુખ્યત્વે બહારની બાબત માની લઈએ તો એ નહીં ચાલે.

જ્યારે પણ રેખા તથા પ્રમાણને પાર કરીને લાવણ્યની વાત થતી હોય છે ત્યારે સમજમાં આવે છે કે ગુણીજનના મનમાં જે ચિત્ર ઉભરે છે તે રેખા આદિ વડે બનેલું નહીં, પરંતુ રસનું ચિત્ર હોય છે. એની અંદર કંઈક એવું અવર્ણનીય રહ્યું હોય છે જે પ્રકૃતિમાં હોતું નથી. અંતરના એ અમૃતરસના ભાવચિત્રને બહાર દૃશ્યમાન કરી શકવાથી રસની સાથોસાથ રૂપનું સાદૃશ્ય થઈ જાય ત્યારે અંતરની સાથે બાહ્યનો મેળ સધાય છે. ત્યારે જ અદૃશ્ય પોતાનું પ્રતિરૂપ દૃશ્યમાં જોઈ શકે છે. વિવિધ પ્રકારે ચિત્ર-વિચિત્ર કર્યું, નિપુણતાની સીમા પણ ન રહી, પરંતુ ભીતરના ચિત્ર સાથે બહારના રૂપના ચિત્રનું સાદૃશ્ય ન રહ્યું; રેખા, ભેદ અને પ્રમાણની સાથે ભાવ અને લાવણ્ય જોડાયા નહીં; સંભવ છે કે રેખામાં ત્રુટિ રહી ગઈ અથવા ભાવમાં જ રહી ગઈ – પરસ્પરનું પરસ્પર સાથે સાદૃશ્ય તો ન થઈ શક્યું. વર આવ્યો, કન્યા પણ આવી, પરંતુ અશુભ લગ્નને કારણે વિવાહનો લગ્ન-મંત્ર વર્થ થઈ ગયો. બહારના લોકો તો પેટ ભરી લીધા પછી ખૂબ જય-જયકાર પોકારે એવું બને, પરંતુ જેઓ અંદરની, ખરી વાત જાણે છે તેઓને મન તો બધું ધૂળ-ધાણી જ થઈ ગયું. આંખોની ચતુરાઈથી ઘણા લોકોને ઠગી શકાય છે. પરંતુ ખરો રસિક તો એ જ છે કે જે આંખની આડશમાં નજર નાખતાં ભેગો જ સમજી લે કે રૂપમાં રસનો ચહેરો ખીલ્યો છે કે નહીં. હવા જે પ્રમાણે સૂર્યનાં કિરણોને વિખેરી દેવાનું કામ કરે છે એ પ્રકારે ગુણીજન દ્વારા સર્જાયેલ કળાસૌંદર્યને સ્થળે-સ્થળે, લોકો સુધી ફેલાવી દેવાનું કામ એ જ રસિકોનું છે. અર્થાત્ જેઓને ભરપૂર મળે છે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ આપ્યા વિના રહી શકતા નથી. બધા કાળમાં, બધાં સ્થળે મનુષ્યે આ મધ્યસ્થોનું સન્માન જાળવ્યું છે. એ લોકો ભાવલોકના બેંકર છે – તેઓ વિવિધ દિશાઓથી બંધ કરી રખાય નહીં. સંસારના જુદા જુદા કારોબારમાં લોકો મૂડી લગાવવા ઇચ્છે છે, પરંતુ તેમની પાસે પૂરતી મૂળ મૂડી હોતી નથી. જો આવી બેંકો ન હોય તો એમનું કામ અટકી રહે છે.

આ રીતે પ્રમાણે વડે બંધાયેલ રૂપને ભેદ તથા લાવણ્યથી સંયત કરાયેલ ભાવનો વેગ, ભાવની સાથે રૂપના સાદૃશ્ય ચિત્રપટ પર સુ-સંપૂર્ણ થઈને બહાર તથા અંતરમાં પૂરેપૂરા ભળી ગયા. આ બધું તો થયું. પણ ત્યાર બાદ, શું હજુ પણ અન્ય કંઈ બાકી રહ્યું છે? હા! આપણા શિલ્પશાસ્ત્રમાં અન્ય કંઈક પણ છે. દ્રૌપદી તો હજુ બાકી જ છે ને! પાંચની વાત પૂરી કરી હવે પહોંચીએ છઠ્ઠી વાત પર, તે છે ‘વર્ણિકાભંગ’, રંગોની ભંગિમા.

અહીં થોડી આશંકા ઊભી થઈ છે. મારી પાસે એક ગુણીજન બેઠા છે. એમની પાસેથી જ મને આ શ્લોક મળ્યો છે. મેં એમને પૂછ્યું : ‘રૂપ, અર્થાત્ રેખાનો કારભાર જે ‘ષણ્’ના પ્રારંભમાં જ આવે છે, અને આ રંગોની ભંગિમાં, જેનું સ્થાન તદ્દન આખરે અપાયું છે, તલનાત્મક દૃષ્ટિએ આ બન્નેનું પ્રાધાન્ય કેટલું છે?’ એમણે ઉત્તર આપ્યો : ‘કહેવું કઠિન છે’.

એમને માટે તો ઉત્તર કઠિન હોય જ. એમનું આકર્ષણ તો બન્નેયની તરફ રહ્યું છે. એવી પરિસ્થિતિમાં નિરાસક્ત થઈ ચિંતન કરવાનું એમનાથી બની શકે નહીં. પરંતુ મારો ધંધો તો એ છે જ નહીં; એ કારણે બહારથી હિંમત કરીને એ અંગે વિચારવાનું મારા માટે અઘરું નહીં નીવડે. પૃથ્વી પરનાં બધાં જ રૂપો આપણને રેખા અને રંગોના મિશ્રણ વડે જ દેખાય છે. રેખા વડે જ રૂપની સીમા બંધાય છે, જેના નિર્દેશથી જ ચિત્રનું પ્રધાન સ્વરૂપ બને છે. અનિર્દિષ્ટતા સંગીતમાં હોય છે, ગંધમાં હોય છે, પરંતુ ચિત્રમાં નહીં. રંગો-વર્ણો – રેખાના આનુષંગિક હોય છે.

સફેદની ઉપર કાળો ડાઘ, આ થયો ચિત્રનો આરંભ. સૃષ્ટિમાં આપણે આંખ વડે જે કંઈ જોઈએ છીએ એ છે અસીમ પ્રકાશના સફેદ રંગની ઉપર એક અસીમ ડાઘ. ડાઘ, પ્રકાશનો વિરોધી છે એ કારણે ખીલી ઊઠે છે. કાળો એ પ્રકાશથી ઉલટો છે – એ વિહરે છે પ્રકાશના વક્ષસ્થળ પર. કાળો રંગ આપણને આપોઆપ દેખાતો નથી. સ્વયંરૂપે તો કાળી શાહીની જેમ તે કેવળ અંધકાર છે. સફેદની ઉપર એના ડાઘનું મિલન થવાથી એ દેખાવા લાગે છે. પ્રકાશનો સાદો પટ વિવિધતાવિહીન અને સ્થિર છે, પરંતુ એની ઉપર કાળી રેખા વિવિધ નૃત્યના દરેક છંદ દ્વારા ચિત્ર બની રહે છે. શુભ્ર અને નિસ્તબ્ધ રજતગિરિતુલ્ય વક્ષસ્થળ પર શાહીના પદક્ષેપ ચંચળ બનીને રેખાઓ દ્વારા તથા અનેકાનેક સીમાઓથી એક પછી એક ચિત્રની છાપ પાડતા જઈ રહ્યાં છે. કાળી રેખાના નૃત્યના છંદને લીધે જ ચિત્રકળામાં રૂપભેદ તથા પ્રમાણ સંભવે છે. નૃત્યના વિવિધ વિક્ષેપ ઇ. રૂપના ભેદ છે તથા પ્રમાણ એના છંદના તાલ છે.

પ્રકાશ અને કાળાનો, અર્થાત્ પ્રકાશ અને ના-પ્રકાશનો દ્વંદ્વ બહુ જ અનોખો છે. રંગો આદિ એ બન્ને વચ્ચે મધ્યસ્થતા કરે છે, જાણે કે વીણાના આલાપની મીંડ. આ મીંડ દ્વારા સ્વર પોતાના અતીતના પર્યાય-પર્યાયના ઈશારા દ્વારા દેખાડ્યા કરે છે, દરેક ભાવભંગીમાં પોતાની જાતને અતિક્રમીને ચાલતા રહે છે. એ પ્રમાણે જ રંગના નશામાં રેખા પોતપોતાને અતિક્રમી રહે છે; જાણે કે અરેખા તરફ રેખા પોતાના ઈશારા કરી રહી છે. રેખા સુનિર્દિષ્ટ છે અને રંગ, નિર્દિષ્ટ તથા અનિર્દિષ્ટ વચ્ચેનો સેતુ, પેલા કાળા અને સફેદની વચ્ચેનાં ખેંચેલી મીંડ. સીમાના બંધનથી બંધાયેલ રેખાના તારને સફેદ જાણે કે ખૂબ તીવ્ર કરીને પોતાની તરફ ખેંચી રહ્યો હોય, આ કારણે કાળો, તીવ્રથી અતિ કોમળ સુધી લાવી એની અંદરથી રંગ-રંગ દ્વારા અસીમને સ્પર્શતો ચાલતો રહે છે. આથી કહી રહ્યો છું કે રંગ, રેખા તથા અરેખાની વચ્ચેની બધી ભાવભંગિમાઓ છે. રેખા તથા અરેખાના મિલનથી જે ચિત્રની સૃષ્ટિ બની એને માટે આ મધ્યસ્થનું પ્રયોજન છે. અરેખ સફેદની ઉપર જ્યાં રેખા-કાલી નૃત્ય કરી રહી હોય ત્યાં રંગો જોગણીઓ બની જાય છે. શાસ્ત્રમાં એનો ઉલ્લેખ સૌથી છેલ્લે કરાયો હોવા છતાં પણ એનું કામ જરા પણ ઓછા મહત્ત્વનું હોતું નથી.

પહેલાં જ કહી ચૂક્યો છું કે સફેદની ઉપર કેવળ રેખા વડે. ચિત્ર થઈ શકે, પરંતુ કેવળ રંગોથી ચિત્ર થઈ શકે નહીં. એનું કારણ એ કે રંગો તો મધ્યસ્થ બાબત છે. બે પક્ષની મધ્ય સિવાયની કોઈ જુદી જગ્યાએ એનો કશો જ અર્થ હોતો નથી.

વર્ણિકાભંગની વાત પણ થઈ ગઈ.

ચિત્રના આ છ અંગો સાથે કવિતાનો મેળ કેવા પ્રકારનો છે એ દેખાડવાથી આ વિચારને સમજવાનું. કદાચ સરળ થશે.

જેમ ચિત્રનું સ્થૂળ ઉપાદાન રેખા છે, એ પ્રકારે કવિતાનું સ્થૂળ ઉપાદાન વાણી છે. સૈન્યદળની કૂચકદમવાળી ચાલની જેમ વાણીની ચાલનું પણ વજન હોય છે, એક પ્રમાણ હોય છે – એજ છે છંદ. વાણી તથા વાણીનું પ્રમાણ તો થયા તેના બાહરી અંગો અને ભાવ તથા માધુર્ય છે તેના અંતરંગ. આ બાહ્યને ભીતર સાથે ભેળવવું પડશે. બાહરી વાણીએ ભીતરના ભાવ સાથે સદ્રશ્ય થવું જોઈએ. તે પછી જ બધું મળીને કવિનું કાવ્ય કવિની કલ્પના સાથે સાદૃશ્યલાભ કરશે.

બાહ્ય સાદૃશ્ય, અર્થાત્ રૂપની સાથે રૂપનું સાદૃશ્ય, જે જેવું દેખાય છે તેનું જ, ઠીક-ઠાક કરીને વર્ણન કરવું તે કવિતાનું મુખ્ય લક્ષ્ય નથી, બલકે કેવળ

ઉપલક્ષ્ય છે. આથી કવિતાનું પરિણામ માત્ર વર્ણન નથી, એવી કવિતાને રસિકગુણ ઊંચી શ્રેણીની કવિતા માનતા નથી. બાહ્યને આંતરિક બનાવીને જોવું અને ભીતરને બાહ્ય રૂપ દ્વારા વ્યક્ત કરવું તે જ કવિતા છે અને એ જ તો છે બધી કળાઓનું લક્ષ્ય.

સૃષ્ટિકર્તા બિલકુલ પોતાની પરિપૂર્ણતાથી સૃષ્ટિ ઘડતા રહે છે. એનો કોઈ ઉપસર્ગ નથી. પરંતુ બહારની સૃષ્ટિ જ્યારે મનુષ્યના અંતરના તાર ઝણઝણાવી એક માનસપદાર્થને જન્મ આપે છે, જ્યારે કોઈ રસનો સૂર બજાવે છે ત્યારે તે કોઈ બીજો રહી શકતો નથી. – બહાર સૃષ્ટ થવાની કામના કરે છે. મનુષ્યની પૂરી સૃષ્ટિની બુનિયાદ આ જ છે. આને લીધે જ મનુષ્યની સૃષ્ટિમાં અંદર અને બહાર આઘાત-પ્રતિઘાત થાય છે. આને લીધે જ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં બાહ્ય જગતનું આધિપત્ય છે. જો એકાધિપત્ય હોય, અથવા પ્રકૃતિની ખુશામત કરવી તે જ કળાકારનું કર્તવ્ય હોય તો તે દ્વારા સૃષ્ટિ થઈ શકે નહીં. શરીર બહારનો ખોરાક તો ખાય છે પરંતુ તે ઊલટી કરીને જેમનો તેમ બહાર કાઢી નાખવા માટે નહીં. તે ખોરાક એટલા માટે ખાય છે કે તેને શરીરની અંદર બદલી નાખી પોતાનો બનાવી લે. ત્યારે તે ખાદ્ય, એક બાજુ તો રક્તસ્વરૂપે બહારની ચીજ છે તો બીજી બાજુ તે શક્તિ, સ્વાસ્થ્ય, તથા સૌંદર્યરૂપે અંતરનો એક આકાર ધારણ કરે છે. આ જ છે શરીરનું સૃષ્ટિકાર્ય. મનનું સૃષ્ટિકાર્ય પણ એવું જ હોય છે. જ્યારે તે બાહ્ય વિશ્વને રૂપાંતરિત કરી પોતાનું બનાવી લે છે, ત્યારે તે જ માનસ-પદાર્થ એક તરફ તો વાક્ય, રેખા અને સ્વર ઇત્યાદિ જેવા બાહ્ય આકારો બની જાય છે તો બીજી તરફ એ સૌંદર્યશક્તિ ધરાવતા આકારો થઈ રહે છે. આ જ છે મનની સૃષ્ટિ – આંખોએ જે જોયું તેને જેમનું તેમ જ દર્શાવવું તેને સૃષ્ટિ કહી શકાય નહીં.

ચિત્રમાં જેમ વર્ણિકાભંગનું સ્થાન છે તે પ્રમાણે જ કવિતામાં વ્યંજનાનું સ્થાન છે. વ્યંજના દ્વારા ભાષા પોતાના દૈહિક અર્થને પાર કરી જાય છે. તે જે કહે છે તેથી પણ વધુ વ્યક્ત કરે છે. એ છે વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત વચ્ચેની મીંડ. કવિના કાવ્યમાં આ વ્યંજના, વાણીના નિર્દિષ્ટ અર્થ વડે નહીં, બલકે અનિર્દિષ્ટ ભંગિમાં દ્વારા, એટલે કે વાણીની રેખા દ્વારા નહીં, બલકે એના રંગો દ્વારા સૃષ્ટ થાય છે.

અસલ વાત તો એ છે કે દરેક કળાકૃતિનું એક ઉપકરણ તો બહારનું તથા એક ઉપકરણ ચિત્તનું પણ હોવું જોઈએ. અર્થાત્ એક તો રૂપ અને બીજું-ભાવ. ઉપકરણને સંયમ દ્વારા બાંધીને ઘડવું પડે છે; બહારનું બંધન છે પ્રમાણ અને

અંદરનું છે લાવણ્ય. આ પછી, હવે બાહરી અને ભીતરી ઉપકરણોનું મિલન કરવું પડશે તે શા માટે? સાદૃશ્યને માટે. સાદૃશ્ય કોની સાથે? ધ્યાન-રૂપનું સાદૃશ્ય કળારૂપની સાથે. બહારના રૂપ સાથેનું સાદૃશ્ય જ જો મુખ્ય લક્ષ્ય બની જાય તો લાવણ્ય ન કેવળ અનાવશ્યક બની રહેશે, બલ્કે તે વિરોધી પણ બનશે. આ સાદૃશ્યને વ્યંજનાના રંગોની સાથે મેળવી શકાય તો સોનામાં સુગંધ ભળ્યા જેવું થઈ રહે છે કેમકે એ સાદૃશ્યને પણ અતિક્રમી, વધુ ઉચ્ચતર સ્તરે પહોંચે છે. ત્યારે તે કેટલું બધું કહેવા લાગે છે તે સ્વયં તેનો રચયિતા પણ જાણતો નથી – ત્યારે સૃષ્ટિકર્તાની સૃષ્ટિ તેનો સંકલ્પને પણ પાર કરી જાય છે.

આથી સમજી શકાશે કે ચિત્રના જે છ અંગો છે તે જ અન્ય બધી કળાઓનાં અર્થાત્, આનંદ-રૂપનાં પણ અંગો છે.

કળાવિદ્યા

વર્તમાન યુગ યુરોપીય સભ્યતાનો યુગ છે. આજે સારી પૃથ્વીને તેણે વશ કરી લીધી છે – ભલે સંમોહથી કે પછી જબરજસ્તીથી. એ સભ્યતા જગતના જે કોઈ રાષ્ટ્રને સ્પર્શે છે તેના સ્વરૂપમાંથી તેનું વિશેષત્વ ખતમ કરી નાખે છે. જ્યારથી જાપાનીઓએ યુરોપના વિદ્યાલયોમાં શિક્ષણ લેવાનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારથી એમની વેશભૂષા અને જીવનયાત્રાના બાહ્ય રૂપો પણ પરિવર્તિત થવા લાગ્યા. યુદ્ધ પ્રણાલી તથા વ્યવસાય પ્રણાલી બધા દેશોમાં એકસમાન થઈ રહી છે – એમાં કોઈ ઓશ્યર્ય નથી – કેમકે એક પ્રકારે તો એ બન્ને માત્ર યંત્ર જ છે; અને યંત્રો તો બધા દેશોમાં એક જેવાં જ હોય. પરંતુ મનુષ્યનું મન યંત્ર નથી. મનુષ્યની માનસિક પ્રકૃતિ, એની વેશભૂષા, ગૃહ-સજાવટ, આચાર-વ્યવહારમાં આપો આપ પ્રકાશિત થાય છે. એક કાળમાંથી બીજા કાળમાં એનું પરિવર્તન પણ થાય છે. એક રાષ્ટ્ર અન્ય રાષ્ટ્ર પાસેથી આવી કેટલીક બાબતો ઉધાર મેળવે છે, પરંતુ પછી એને પણ પોતાની બનાવી લે છે. પણ પછી કુલ મળીને તેનું સ્વરૂપ ઠીક જ બની રહે છે.

પરંતુ પૃથ્વી પર બધાં જ સ્થળે મનુષ્યના પોતાના મનની સાથે તેણે પોતે જ બનાવેલાં યંત્રોની ભયાનક લડાઈ શરૂ થઈ ચૂકી છે.

મનુષ્યના વ્યવહારમાં આવનારી વસ્તુઓની ઉપર તેના મનના સ્વાક્ષર તો કંઈ જ જોવા મળતા નથી, બધા પર મશીનની છાપ જ દેખાય છે. આ મશીનો દ્વારા બનાવાયેલ વસ્તુઓમાં ક્યાંય રૂપ-ભેદ હોતો નથી. સુલભતા તથા સુવિધાના પ્રલોભનને કારણે મનુષ્યે એને સ્વીકારી લીધાં છે. આને, સુવિધાની તુચ્છ મજદૂરી લઈને મશીનની ગુલામી સ્વીકારી એમ નહીં તો બીજું શું કહી શકાય? પરદેહ-જીવી તથા પરાશ્રિત જીવ જે પ્રમાણે સ્વાશ્રિત શક્તિ ખોઈ બેસે છે, તે પ્રમાણે મશીનનો આશ્રિત પોતાના મનનું રુચિ-સ્વાતંત્ર્ય ખોઈ રહ્યો છે, તેના નિત્ય વ્યવહારની સામગ્રીથી એનો પોતાનો સૌંદર્યબોધ ઉપયોગમાં લેવાનો સ્વાભાવિક ઉદ્યમ પ્રમાદી તથા નિર્જીવ થતો જાય છે. યુરોપીય સભ્યતાનો એ રુચિ સ્વાતંત્ર્ય નાશક મરુવાયુ ભારતીય કળા-શિલ્પને તો લગભગ નષ્ટ કરી ચૂક્યો છે.

લાંબા કાળના અભ્યાસ દ્વારા જે નૈપુણ્ય ઉત્કર્ષલાભ કરે છે, તે એક વાર નષ્ટ થઈ જાય તો પછી ખુશામત કરીને કે મૂલ્ય ચૂકવીને પણ એને પાછું મેળવવા માટેનો કોઈ જ ઉપાય નથી. મનુષ્યની એ દુર્લભ સામગ્રીને આપણે પ્રાયઃ ખોઈ બેઠાં છીએ.

પંખીઓનાં સુંદર પીંછાંના લોભે કે સ્વાભાવિક હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિને કારણે યુરોપિયનોએ પૃથ્વી પરથી સુંદર પક્ષીઓની ઘણી બધી જાતિઓનો પ્રાયઃ વિનાશ કરી નાખ્યો છે. આવા પક્ષીઓ પૃથ્વીએ કેટલાય યુગોની સાધનાના પરિણામે પ્રાપ્ત કરેલું ધન છે. એ જો ખલાસ થયું તો પછી ક્યારેય પાછું મેળવી શકાશે નહીં, મનુષ્યની સૃષ્ટિ સાધનાના શિલ્પ પણ એ પ્રમાણે બહુ લાંબી તપસ્યાનાં ફળ છે ... એ પણ એટલાં જ સુકોમળ છે, એનો વધ કરીને યુરોપ પૂરી માનવજાતિને સજા આપી રહ્યું છે, લોકાલયમાં જે સૌંદર્ય છે તેને ચિરનિર્વાસિત કરી રહ્યું છે.

જે કંઈ પણ હોય તે ખરું, પણ જ્યારે વ્યવહારક્ષેત્રે મનુષ્યની રુચિનો પરાભવ સંસારભરમાં જ થઈ રહ્યાં હોય ત્યારે ભારત તેમાંથી બચી શકશે એવી આશા હું રાખતો નથી. જ્યાં બજારુ વેપાર હોય છે ત્યાં વાણિજ્યલક્ષ્મી દ્વારા જ સૌંદર્યલક્ષ્મીનું તથા કળ (મશીન) દ્વારા કળાનું અપમાન જ વર્તમાન યુગના લલાટે લખાયેલું છે.

મનુષ્ય પોતાની અંતિમ ઇચ્છાને, પોતાના પ્રેમને કેવળ પોતાની વ્યવહારિક બાબતોમાં જ પ્રગટ કરતો નથી, બલ્કે એને પ્રગટ કરવાનું મુખ્ય સાધન તો પોતાની ચિત્રકળા, પોતાનું સંગીત જ હોય છે. એ દ્વારા જ દેશ પોતાના અંતરાવેગને બાહ્ય રૂપદાન કરે છે તથા એને ચિરંતન બનાવી આવનારાં યુગને સમર્પણ કરે છે.

મનુષ્યની બુદ્ધિવૃત્તિ એક એવી બાબત છે જેમાં વિવિધ જાતિ-વિશેષમાં તારતમ્ય જોવા મળે છે. પરંતુ એમાં પ્રકાર-ભેદ હોતો નથી. યુક્તિનો નિયમ બધા દેશોમાં એકસરખો જ હોય છે. જે બાબતો સાબિત કરવાનો વિષય હોય છે તેને સાબિત કરવાની પ્રણાલી સર્વત્ર સમાન જ હોય છે. ભારતવર્ષના ઇતિહાસનો તથ્યવિચાર એક રીતે કરાય અને ઇંગ્લેંડનો બીજી રીતે, એવું થઈ જ ન શકે. વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ અને એનું પરિણામ દેશે-દેશે ભિન્ન હોય એ પણ અસંભવ છે, આથી યુરોપ જે બુદ્ધિમૂલક શિક્ષણ સારાયે જગતને આપી રહ્યું છે, એ સર્વત્ર એક જ હશે.

પરંતુ મનુષ્ય તો પોતાના વ્યક્તિત્વને હૃદયવૃત્તિ દ્વારા પ્રગટ કરે છે. આ

વ્યક્તિત્વની વિવિધતા રહેશે જ અને રહે તે કલ્યાણદાયી પણ છે; એને નષ્ટ કરવું તે આત્મહત્યા સમાન છે. આ હૃદયવૃત્તિ કળાવિદ્યાના સહારે જ પ્રકાશિત થાય છે. સભ્ય તથા અસભ્ય દરેક દેશોમાં આ કળાવિદ્યાઓ પ્રત્યે દેશના લોકોમાં પ્રેમ હોય જ છે. માત્ર આપણી શિક્ષણ-વ્યવસ્થામાં જ કળાવિદ્યાને કોઈ સ્થાન નથી. એના સ્થાનનું જે ઊંડું મહત્ત્વ છે એની સમજ આપણા શિક્ષિત લોકોના મનમાંથી નીકળી ગઈ છે.

આનું મુખ્ય કારણ આપણા દેશમાં વ્યાપેલ જ્ઞાનના અભાવ સાથે સંકળાયેલું છે. ગરીબજનોની એ વાસના કે અંગ્રેજી શીખવાથી નોકરી તથા રાજ-સન્માન મેળવવાનો મોકો મળે તે આપણા દેશની શિક્ષણ-વ્યવસ્થા ચલાવી રહી છે. આપણા દેશવાસીઓ એવી ચિંતાથી વ્યાકુળ છે કે કદાચ સમય જતાં લક્ષ્યની સાધનામાં ચિત્ત-વિક્ષેપ થશે. એ લક્ષ્યને હાંસલ કરવા માટે દેશના સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ કલ્યાણનું ય બલિદાન આપી દેતાં આપણે જરાય ખચકાટ અનુભવતા નથી.

અંગ્રેજો તો ભાષા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન ઇ. બધું શીખે છે. અને એની સાથોસાથ સંગીત, ચિત્રકળા તથા અન્ય કળાવિદ્યાઓ શીખી રહ્યા છે. આ બધી લલિતકળાઓ શીખવાને કારણે એમનું પૌરુષ ઘટી રહ્યું હોય એવું તો દેખાતું નથી. સંગીતમાં નિપુણ છે એથી જર્મન રાષ્ટ્ર શસ્ત્રવિદ્યામાં ઢીલું કે વિજ્ઞાનમાં પછાત છે એવું કોઈ કહી શકશે ખરું? સાચી વાત તો એ છે કે આનંદ-પ્રકાશ તો જીવનશક્તિનો જ બળવત્તર પ્રકાશ છે. એ આનંદ-પ્રકાશના પથનો જ ખાત્મો કરી નાખવાથી તો જીવન-શક્તિને જ ક્ષીણ કરી દેવા જેવું થઈ રહે. જે વ્યક્તિ લાકડાંનો વેપાર કરે છે એને માટે તેના પાંદડાં, ફૂળ-ફૂલો ઈ. અન્ય બધું માત્ર બિનઉપયોગી, શોખની-શોભાની વસ્તુઓ છે – શક્તિનો અપવ્યય છે, અસલમાં ખરી, કામની વસ્તુ તો માત્ર લાકડું જ છે તે એ ભૂલી જાય છે કે જો વનસ્પતિજગતમાંથી ફૂલો લુપ્ત થઈ જશે તો એની સાથોસાથ લાકડાંનું મોત પણ નિશ્ચિત જ છે.

આપણા દેશનો પંડિતવર્ગ આનંદથી ડરે છે, સૌંદર્યના ઉપભોગને ચાપલ્ય સમજે છે અને કળાવિદ્યાને અપ-વિદ્યા અથવા કામમાં વિઘ્નકારક બાબત માને છે. આ, ઊંડા મૂળ નાખી ચૂકેલી આપણી દીનતાનું જ લક્ષણ છે. તે આપણી નૈસર્ગિક કર્મશક્તિને જ દુર્બળ કરે છે. આપણા દેશમાં વ્યાપેલ શિક્ષણના દારિદ્ર્યના લક્ષણો તથા ફળ અમારા શાંતિનિકેતનના બાળકોમાં પણ જોવા મળે છે. અહીંના વિદ્યાલયમાં સંગીત તથા ચિત્રકળા શીખવવાની સરસ વ્યવસ્થા છે.

અધિકતર બાળકોમાં ગીતો ગાવાની તથા ચિત્રો બનાવવાની શક્તિ સ્વાભાવિક હોય છે. જ્યાં સુધી તેઓ નીચલાં ધોરણોમાં અભ્યાસ કરતા હોય છે ત્યાં સુધી એમને માટે ગાયન તથા ચિત્રકળા શીખવવાનું કઠિન હોતું નથી. એમાંથી તેઓ આનંદ પણ મેળવે છે. પરંતુ ઉપરના ધોરણોમાં પ્રવેશ મેળવવા સમયે આપણા દેશના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય તેઓ સમજવા લાગે છે અને એમની અંતર્નિહિત દીનતા એમના દિલોદિમાગ પર આક્રમણ કરવા લાગે છે. ત્યારથી તેમનું મન પરીક્ષા માટેની ગોખણપટ્ટી સિવાયના અન્ય કોઈ શિક્ષણની વિરુદ્ધ મોં અવળું ફેરવી લેવા પ્રેરે છે, અન્ય વિદ્યાઓ પ્રતિ એમના મનમાં અશ્રદ્ધા પેદા થઈ જાય છે. આનું કારણ એ છે કે કળાશિક્ષણ અંગે સમાજમાં જે ઉદાસીનતા છે તે કિશોરાવસ્થાએ પહોંચતા સુધીમાં વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પણ પ્રવેશીને વ્યાપી જાય છે. આ કેવળ આપણા અભાગી દેશના આંતરિક તથા બાહ્ય દારિદ્ર્યનું લક્ષણ છે.

અભાગિયા ભદ્રસમાજના લોકો બાલ્યકાળથી જ આમ કળાવિદ્યાના સ્પર્શથી દૂર રહ્યા છે. આથી દેશને કેટલું મોટું નુકસાન થાય છે તે અનુભવવાની શક્તિ પણ તેઓ ખોઈ બેઠા છે. કેટલાંક સમયથી આપણા દેશના અમુક ચિત્રકારો યુરોપની ચિત્રકળાની નકલ કરવાનું છોડી દઈ ભારતીય ચિત્રકળાનું અનુસરણ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયા છે. એમનો આ પ્રયત્ન વિદેશોમાં પ્રસંશા પામ્યો છે. પરંતુ આપણા જ દેશમાં આટલા લાંબા કાળ સુધી તેમણે કેટલાં બધાં ધુત્કાર તથા અશ્રદ્ધા સહવા પડ્યા છે તે આપણે જાણીએ છીએ. આમ થવાનું એક માત્ર કારણ એ રહ્યું છે કે આપણા દેશની ચિત્રકળા જેવી કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે તે પણ આપણે જાણતા નથી. એ ચિત્રકળાની શાન કેટલી છે તે સમજવાની આપણને કોઈ તાલીમ પણ મળી નથી. યુરોપની હલકી રુચિવાળી ચિત્રકળાના નમૂનાઓ સિવાય આપણને બીજું કંઈ જોવા મળ્યું નથી. અને જેમ ત્યાંની ઉચ્ચ કોટિની ચિત્રકળા આપણને જોવા મળી નથી તેમ ત્યાંની કળા આલોચન છે. પણ સાંભળવા મળી નથી, આથી યુરોપીય ચિત્રકળાને બારીકાઈથી જોવા-સમજવાનો કોઈ ઉપાય આપણી પાસે હાથવગો રહ્યો નથી.

સંગીતની દુર્ગતિની વાત પણ એક વાર જોઈ લઈએ. કૉન્સર્ટના નામે બેન્ડ-વાજાંનો ‘કાંશ કોંકારજંકત’ અત્યાચારને મોહલ્લાઓમાં સંગીત માનીને સ્વીકારી લેવાયો છે, આના જેવી બર્બરતા બીજી કોઈ હોઈ શકે નહીં. ભારતીય સંગીતનો પ્રાણ તો એમાં છે જ નહીં. પરંતુ જો તેને યુરોપીય સંગીતની નકલ માનતા હોઈએ તો તે પણ એક મોટો અન્યાય ગણાશે. શોભાયાત્રામાં કે

વરઘોડામાં બેન્ડવાજાં સાથે શરણાઈનો ઘક્કો લગાવી સંગીત ક્ષેત્રે પેદા કરેલી મહામારીને આપણે જે રીતે ઉત્સવનું અંગ માનવા લાગ્યા છીએ તે જો આપણા હૃદયમાં સંગીતકળા પ્રત્યે જરા સરખો પણ પ્રેમ હોય તો ક્યારેય પણ સંભવ થઈ શક્યું હોત ખરું? આજકાલ આપણે દેશોત્થાનની ગુલબાંગ વારંવાર ચલાવીએ છીએ. આપણે માનીએ છીએ કે એ ઉત્થાન કેવળ રાજનૈતિક આંદોલન, સભાની જ બાબત છે – અભાવના કંદનમા – અર્થાત્ એ ગરીબની પ્રાર્થના છે. આ ઊંડા મૂળ નાખી ચૂકેલ ભીખારીવેડાને કારણે આપણે ભૂલી ગયા છીએ કે જ્યાં દેશની સંપદા સમાયેલી છે ત્યાં જ દેશનું પોતાનું ગૌરવ ધોર નિદ્રામાં ગ્રસ્ત છે. એ સંપદા જેટલી ઉદ્ઘાટિત થશે એટલું જ દેશના ગૌરવનું ઉત્થાન થશે. આપણા નવોત્થાનનો ઉત્સવ વિલાયતી ગોરા વાઘોથી અથવા સ્વદેશી સંગીતના અસ્થિપિંજર તોડનારી કુરૂપ વાતોથી સંપન્ન નહીં થઈ શકે. આપણા દેશની નિર્વાસિત લક્ષ્મીને નવું આવાહન દેવાના સમયે મંદિરદ્વાર પર જે રંગોળી-ચોક પૂરવો પડશે તેના નમૂના શું જર્મનીથી એકઠા કરી લાવવા પડશે?

કળાનો રસાસ્વાદ

એક જ વિષય પરના ભિન્ન-ભિન્ન દેશોમાં બનેલા ચિત્રોનું સંકલન કરીને જોશો તો એમાં મૌલિક પ્રેરણા સમાન મળશે. સુંદર તથા મહાન કળામાં ભાષાનો કોઈ બાધ નથી. પાષ્ટાત્યોની સર્વોત્તમ કળાકૃતિઓ આપણને, તથા આપણાં અજ્ઞાતાનાં ભીંતચિત્રોની મોહકતા તથા મનોહરતા તેઓને વિશેષ મોહિત નહીં કરે? કળાકૃતિઓના સ્તર, રંગ, જેનાથી આપણને સૌંદર્ય અને આનંદાનુભૂતિ થાય છે તે તો વર્ણ અને જાતિભેદથી બહારની, શાશ્વત અને સનાતન ભાવની વ્યાપકતા છે. ત્યાં ભાષા શાંત છે. આપણા આદિપૂર્વજો જે ગુફાચિત્રોનો વારસો આપણા માટે મૂકી ગયા છે તેઓને આપણી અદ્યતન ભાષાઓની કલ્પના પણ ન હતી, તથા ચિત્રો દ્વારા જે ભાવ તથા વિચાર એમણે પ્રગટ કર્યા છે અને આપણે સરળતાથી સમજીને આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. કળાના સામ્રાજ્યમાં એવું કોઈ તથ્ય નથી જેને ‘જાતીય’ અથવા ‘વિજાતીય’ કહી શકાય. જો આપ કળાકૃતિને સમજવા અસમર્થ હો અથવા એ કૃતિ એવી કક્ષાની ન હોય તો આપ એનો સદંતર ત્યાગ કરી શકો છો. ઉત્તમ તથા ઉત્કૃષ્ટ કળાકૃતિ તો સર્વથા આનંદ તથા પ્રેરણાનો સ્ત્રોત છે, ભલે પછી તે કોઈ પણ માધ્યમ વડે બનેલી હોય. કળાસર્જનની પ્રત્યેક કૃતિનો આધાર કેવળ એક જ છે, વ્યક્તિના સત્ય તથા સૌંદર્યાનુભૂતિનું સમષ્ટિને દાન. સમસ્ત કળામય આત્મ-અભિવ્યક્તિમાં કદાચ સાહિત્ય જ એક સર્વક્તિશાળી તથા અંતરગ્રાહી માધ્યમ છે. ભાષાનો, ખાસ કરીને કાવ્યનો ભાષા-ગુણ એ છે કે એમાં સતત મર્મસ્પર્શ તથા ભાવ-સ્પંદન તથા વિચાર-જાગરણની શક્તિ છે. એ સર્વથા કોમળ તથા નિકટગામી છે.

પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટ ક

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું શિક્ષણ-વિષયક સાહિત્ય

રવીન્દ્રનાથે પોતાના શિક્ષણ-વિષયક ઘણાં વિચારોને પ્રવચનો, નિબંધો તથા પત્રોના માધ્યમથી પ્રગટ કર્યા છે.

બંગાળની અનેક પત્રિકાઓમાં મૂળ અથવા સંશોધિતરૂપે તે પ્રકાશિત થતાં રહ્યાં છે. એ લેખોની સૂચિ તથા એ અંગેની માહિતી આપતી એક બૃહત્ પુસ્તક-તાલિકા (બિલ્લિયોગ્રાફી), ‘વિશ્વભારતી ક્વોર્ટલી’ના મે - ઓક્ટોબર, 1947ના એક વિશેષ અંકમાં પ્રકાશિત કરાયેલી. ગુરુદેવના શિક્ષણ અંગેના વિચારો પર સંશોધન કરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર વ્યક્તિઓને તો એ પુસ્તક-તાલિકા વિશેષરૂપે લાભદાયી થઈ શકશે પરંતુ શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ કોઈ પણ ક્ષેત્રે કાર્યરત તથા એ અંગે ચિંતિત દરેક વ્યક્તિને એમના શિક્ષણ અંગેના વિચારોની સારી જાણકારી હોવી આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિથી, ઉપરોક્ત તાલિકાને આધારે આ સાથે આપેલી યાદી તૈયાર કરવામાં આવી છે.

ગુરુદેવના શિક્ષણ-વિષયક નિબંધો-ઈ. નું પુસ્તકસ્વરૂપે સંકલન પણ થયું છે. એમાંથી સૌથી પ્રસિદ્ધ ‘શિક્ષા’* છે જે સૌપ્રથમ 1908માં સાત લેખોના સંગ્રહરૂપે તૈયાર કરવામાં આવેલ.

અત્રે ‘શિક્ષા’ ઉપરાન્ત ત્રણ અન્ય પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. શાંતિનિકેતન વિદ્યાલયની સ્થાપના 1901માં થયેલી. 1951માં પચાસ વર્ષ પૂરાં કર્યા તેના ઉપલક્ષ્યમાં આ પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવામાં આવેલાં.

- (1) શાંતિનિકેતન બ્રહ્મચર્યાશ્રમ
- (2) આશ્રમેર રૂપ ઓ વિકાસ
- (3) વિશ્વભારતી.

ઉપરોક્ત ચારેય પુસ્તકોમાં પ્રકાશિત નિબંધો તથા ગુરુદેવની આ વિષય સાથે સંબંધિત અન્ય પુસ્તિકાઓ તથા નિબંધોની જાણકારી અહીં આ યાદીમાં સમાવી છે.

ગ્રંથ : શિક્ષા, સંસ્કરણ 1960

* બંગાળી તથા હિન્દીમાં ‘શિક્ષા’ શબ્દનો અર્થ ‘શિક્ષણ’ થાય છે.

નિબંધ :

- * ‘શિક્ષાર હેરફેર’ પૃષ્ઠ 16, સાધના 1892.
મૂળ વ્યાખ્યાન રાજશાહી એસોસિયેશનમાં અપાયેલું : અંગ્રેજી અનુવાદ : ‘ટોપ્સીટર્વી એજ્યુકેશન’ વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી, નવેમ્બર 1946, જાન્યુ. 1947.
- * ‘છાત્રદેર પ્રતિ સંભાષણ’ - પૃષ્ઠ 15, બંગદર્શન, 1905માં પ્રથમ પ્રકાશન, ક્લાસિક રંગમંચમાં પઠન.
- * ‘શિક્ષા-સંસ્કાર’, પૃષ્ઠ 8, ભાંડાર 1906માં પ્રથમ પ્રકાશન કોલકાતા (કલકત્તા) ટાઉનહોલમાં પઠન.
- * ‘જાતિ વિદ્યાલય’, પૃષ્ઠ 12, બંગદર્શન, પ્ર. પ્ર. 1906.
- * ‘આવરણ’, પૃષ્ઠ 17, બંગદર્શન, પ્ર. પ્ર. 1906.
- * ‘તપોવન’, પૃષ્ઠ 19, પ્રવાસી, પ્ર. પ્ર. 1909.
- * ‘ધર્મશિક્ષા’, પૃષ્ઠ 28, તત્ત્વબોધિની પત્રિકા, પ્ર. પ્ર. 1911.
- * અંગ્રેજી અનુવાદ : ‘રિલીજિયસ એજ્યુકેશન’, વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી, નવેમ્બર, 1935.
- * ‘શિક્ષાવિધિ’, પૃષ્ઠ 8, પ્રવાસી, પ્ર. પ્ર. 1921, ઇંગ્લેન્ડના પ્રવાસ સમયે લખેલો એક પત્ર.
- * ‘લક્ષ્ય ઔ શિક્ષા’ - પૃષ્ઠ 9, તત્ત્વબોધિની પત્રિકા, પ્ર. પ્ર. 1921 ઇંગ્લેન્ડના પ્રવાસ સમયે લખેલો એક પત્ર.
- * ‘સ્ત્રી શિક્ષા’, પૃષ્ઠ 7, સબૂજ પત્ર, પ્ર. પ્ર. 1915.
- * ‘શિક્ષાર વાહન’, પૃષ્ઠ 21, સબૂજ પત્ર, પ્ર. પ્ર. 1915. અંગ્રેજી અનુવાદ ‘મીડિયમ ઓફ એજ્યુકેશન’ ધ મોડર્ન રિવ્યૂ 1914.
- * ‘છાત્ર શાસનતંત્ર’, પૃષ્ઠ 17, સબૂજ પત્ર, પ્ર. પ્ર. 1915, પ્રેસિડેંસી કોલેજમાં છાત્રો અને અધ્યાપકો વચ્ચે થયેલ સંઘર્ષના સંદર્ભે લખેલો નિબંધ. અંગ્રેજી અનુવાદ : ‘સ્ટુડન્ટ્સ ઍન્ડ વેસ્ટર્ન ટીચર્સ’ ધ મોડર્ન રિવ્યૂ, એપ્રિલ 1916.
- * અસંતોષેર કારણ, પૃષ્ઠ 3, શાંતિનિકેતન, પ્ર. પ્ર. 1911.
- * વિદ્યાર યાચાઈ, પૃષ્ઠ 3, શાંતિનિકેતન, પ્ર. પ્ર. 1911.
- * વિદ્યા સમવાય, પૃષ્ઠ 5, શાંતિનિકેતન, પ્ર. પ્ર. 1911.
- * શિક્ષાર મિલન, પૃષ્ઠ 24, સબૂજ પત્ર, 1921. પહેલી વાર 10, ઓગસ્ટ, 1921માં આશ્રમવાસીઓ સમક્ષ વાંચેલ નિબંધ ત્યાર પછી એ જ મહિના દરમ્યાન કોલકાતામાં બે વખત - યુનિવર્સિટી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ તથા આલ્ફ્રેડ

રંગમંચમાં પણ વાંચેલો. અંગ્રેજી અનુવાદ ‘ધ યુનિયન ઓફ કલ્ચર્સ’ ધ મોડર્ન રિવ્યૂ, નવેમ્બર 1921.

- * વિશ્વવિદ્યાલયેર રૂપ, પૃષ્ઠ 19. પુસ્તિકા સ્વરૂપે પ્ર. પ્ર. 1933. કોલકાતા વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા સંયોજિત સભામાં પઠન, ડિસેમ્બર, 1933.
 - * શિક્ષાર વિકિરણ, પૃષ્ઠ 13. પુસ્તિકા સ્વરૂપે પ્ર. પ્ર. 1933. કોલકાતા વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા સંયોજિત સભામાં પઠન, ફેબ્રુઆરી, 1933. અંગ્રેજી અનુવાદ : ‘ડિફ્યૂઝન ઓફ એજ્યુકેશન’, ધ મોડર્ન રિવ્યૂ, જુલાઈ, 1939.
 - * શિક્ષા ઔર સંસ્કૃતિ, પૃષ્ઠ 6, વિચિત્રા, 1935.
 - * શિક્ષાર સ્વાંગીકરણ, પૃષ્ઠ 20, વિશ્વભારતી બુલેટિન, નં 22, માધ 1342 (બં). કોલકાતા નગરમાં અનુષ્ઠિત ‘શિક્ષા સપ્તાહ’માં આંતરજાતિક ન્યૂ એજ્યુકેશન ફેલોશિપના પ્રવચનરૂપે આ નિબંધ 8 ફેબ્રુઆરી ઈ. સ. 1936ના રોજ વાંચેલો. ઘણા સમય પહેલાં લખેલ ‘શિક્ષાર વાહન’ નામના એક લેખના કેટલાંક અંશો આમાં સમાવાયા છે. ગુરુદેવે કહ્યું હતું - ‘આ અંગે હું અવાર-નવાર કહેતો રહ્યો છું. આજે હવે એની પુનરુક્તિ કરવા પ્રવૃત્ત થયો છું. કદાચ કેટલાય લોકોને તો આ પુનરુક્તિ છે એવો ખ્યાલ પણ નહીં આવે, કેમકે મારી એ પુરાણી વાત ઘણા લોકોના કાન સુધી પણ પહોંચી નથી. અને જેમને ખ્યાલ આવી જાય તેઓ કૃપા કરીને મને ક્ષમા કરે કેમકે આજે હું કોઈ નવી વાત કહેવા અહીં નથી આવ્યો, પરંતુ દુઃખની વાત કરવા આવ્યો છું.’
 - અંગ્રેજી અનુવાદ : ‘મેડિંગ એજ્યુકેશન અવર ઓન’ ન્યૂ એજ્યુકેશન ફેલોશિપ, બુલેટિન નં 1, શાંતિનિકેતન.
 - * આશ્રમેર શિક્ષા, પૃષ્ઠ 6, પ્રવાસી, પ્ર. પ્ર. 1936.
 - * છાત્ર સંભાષણ, પૃષ્ઠ 13, પુસ્તિકા રૂપે પ્ર. પ્ર. ફેબ્રુઆરી 1937. કોલકાતા વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીદાન સમારોહ સમયે કરેલ ભાષણ. અંગ્રેજી અનુવાદ : ‘એડ્રેસ એટ ધ એન્યુઅલ કોન્વોકેશન’ કોલકાતા વિશ્વવિદ્યાલય 1937. ગ્રંથ : શાંતિનિકેતન બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, 1951
- નિબંધ :
- * ‘પ્રતિષ્ઠા દિવસેર ઉપદેશ’, પૃષ્ઠ 11, ‘શાંતિનિકેતન એકાદશ સાંવત્સરિક બ્રહ્મોત્સવ’ વિવરણ અંતર્ગત તત્ત્વબોધિની પત્રિકામાં પ્રકાશિત આ ભાષણ, આશ્રમ વિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા સમયે બાળકોને દીક્ષા તરીકે આપવામાં આવેલું.
 - * ‘પ્રથમ કાર્યપ્રણાલી’, પૃષ્ઠ 23, શાંતિનિકેતન વિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠાના આગલા વર્ષે જ આ પત્ર લખેલો. એમ કહી શકીએ કે આ જ હતું વિદ્યાલયનું

વિધાન. આમાં વિદ્યાલયના રોજરોજના કાર્યક્રમ અંગે ઘણી વિગતપૂર્ણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ગ્રંથ – આશ્રમેર રૂપ ઓ વિકાસ, સંવર્ધિત સંસ્કરણ – 1951 નિબંધ : આશ્રમેર શિક્ષા, આ લેખ શિક્ષામાં પણ છે, (જેનો ઉલ્લેખ અગાઉ થઈ ચૂક્યો છે).

- * આશ્રમેર વિદ્યાલય સૂચના, 1933માં શાંતિનિકેતનમાં આશ્રમવાસીઓ સમક્ષ વાંચેલો નિબંધ.

ગ્રંથ – વિશ્વભારતી, 1951

ઈ. સ. 1921માં શાંતિનિકેતનનો વિશ્વભારતી રૂપે વિકાસ થયો. 1921થી 1941નાં વીસ વર્ષો દરમ્યાન આશ્રમ વિદ્યાલય અને વિશ્વભારતીના આદર્શના સંદર્ભે રવીન્દ્રનાથે જે પ્રવચનો આપેલાં તેનાં વિભિન્ન પત્ર-પત્રિકાઓમાંથી કરેલ સંકલનરૂપે આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો છે.

- * પહેલો નિબંધ – વિશ્વભારતી બનવાની વાત પ્રસ્તુત થયા પછી રવીન્દ્રનાથે શિક્ષણ અંગેના પોતાના આદર્શો અંગે જે ભાષણો આપેલા તેના સંક્ષિપ્ત ‘મર્મરૂપે’ તેમણે આ નિબંધ લખેલો.
- * બીજો નિબંધ – વિશ્વભારતીના કાર્યારંભના સમયે આપેલા ભાષણોનું સારસંકલન. વિશ્વભારતી પત્રિકા, 1918.
- * ત્રીજો નિબંધ – 13 ડિસેમ્બર, 1921, વિશ્વભારતીના પ્રતિષ્ઠા દિવસે આપેલું ભાષણ.
- * ચોથો નિબંધ – કેટલાંક નવા વિદ્યાર્થીઓએ ગુરુદેવને વિશ્વભારતીના આદર્શો અંગે પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર રૂપે લખેલો આ નિબંધ શાંતિનિકેતન પત્રિકા, 1922માં ‘આલોચના : વિશ્વભારતીર કથા’ નામથી પ્રથમવાર પ્રકાશિત થયો હતો.
- * પાંચમો નિબંધ – ‘વિશ્વભારતી સંમેલન : લેબી સાહબેર વિદ્યાય સંવર્ધનાર’ પર આલોચના સભા નામથી પ્રથમવાર પ્રકાશન શાંતિનિકેતન પત્રિકા, 1922.
- * છઠ્ઠો નિબંધ – ઓગસ્ટ, 1922માં પ્રેસિડેંસી કૉલેજની છાત્રસભામાં આપેલું ભાષણ. પ્રથમ પ્રકાશન : પ્રેસિડેંસી કૉલેજ મેંગ્લિનમાં ‘વિશ્વભારતી’ નામથી.
- * સાતમો નિબંધ – ‘નવ વર્ષે મંદિરેર ઉપદેશ’ નામથી શાંતિનિકેતન પત્રિકા 1923માં પ્રકાશિત.

- * આઠમો નિબંધ – શાંતિનિકેતન મંદિરમાં 1923 દરમ્યાન આપેલ એક ઉપદેશ. પ્રથમ પ્રકાશન શાંતિનિકેતન પત્રિકા, 1923
- * નવમો નિબંધ – ‘વિશ્વભારતી’ નામથી પ્રથમ પ્રકાશન શાંતિનિકેતન પત્રિકા, 1923.
- * દસમો નિબંધ – ‘સાતમી પોષ : દ્વિતીય વ્યાખ્યાન’ નામથી પ્રથમ પ્રકાશન શાંતિનિકેતન પત્રિકા, 1923.
- * અગિયારમો નિબંધ – દક્ષિણ અમેરિકાના પ્રવાસની પહેલા આપેલ ભાષણ પ્રથમ પ્રકાશન, પ્રવાસી, 1924.
- * બારમો નિબંધ – વિશ્વભારતી પરિષદની વાર્ષિક સભામાં આપેલું ભાષણ. પ્રથમ પ્રકાશન શાંતિનિકેતન, 1925.
- * તેરમો નિબંધ – પ્રથમ પ્રકાશન ભારતી, 1926.
- * ચૌદમો નિબંધ – એક ચર્ચાની નોંધ (અનુલિપિ). પ્રથમ પ્રકાશન વિચિત્રા, 1930.
- * પંદરમો નિબંધ – વિશ્વભારતી પરિષદ સભામાં આપેલું ભાષણ. પ્રથમ પ્રકાશન વિશ્વભારતી ન્યૂઝ, જાન્યુઆરી 1933.
- * સોળમો નિબંધ – વિશ્વભારતી પરિષદ સભામાં આપેલું ભાષણ. પ્રથમ પ્રકાશન પ્રવાસી, 1934.
- * સત્તરમો નિબંધ – ‘વિશ્વભારતી વિદ્યાલય વિદ્યાયતન’ નામથી પ્રથમ પ્રકાશન વિશ્વભારતી પત્રિકા, 1942.
- * અઠારમો નિબંધ – વિશ્વભારતી પત્રિકા, 1942.
- * અઠારમો નિબંધ – વિશ્વભારતીની વાર્ષિક પરિષદમાં આપેલું ભાષણ. ‘વિશ્વભારતી’ નામથી પ્રથમ પ્રકાશન પ્રવાસી, 1938.
- * ઓગણીસમો નિબંધ – મંદિરમાં સાપ્તાહિક ઉપાસના દરમ્યાન આપેલ ઉપદેશ. ‘આશ્રમેર આદર્શ’ નામથી પ્રથમ પ્રકાશન પ્રવાસી, 1940.

પાઠ્યપુસ્તકો

- રવીન્દ્રનાથે બંગાળી, સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજીના શિક્ષણ માટેની પુસ્તિકાઓ પણ તૈયાર કરેલી. એમની તૈયાર કરેલી બંગાળીની પહેલી બાળપોથી – સહજપાઠ, સર્વશ્રેષ્ઠ બંગાળી બાળપોથી ગણાય છે.
- * સંસ્કૃત શિક્ષા – ભાગ પહેલો તથા ભાગ બીજો. સન 1896.
- * ઇંગ્રેજી સોપાન – ખંડ 1, ભૂમિકા તથા પહેલો ભાગ, સન 1904, પુસ્તકના

- ઉપયોગવિધિ અંગે લેખકના નિર્દેશો સહિત. ભૂમિકાનો અધ્યાય ‘ઇન્ડ્રેજી શ્રુતિ શિક્ષા’ નામથી પુનર્મુદ્રિત થયો છે. ઇન્ડ્રેજી સોપાન ખંડ 2.
- * ઇન્ડ્રેજી પાઠ – ખંડ 1 (18 પાઠ).
 - * છુટિર પદ – નિબંધો, વાર્તાઓ તથા કવિતાઓનો સંગ્રહ, 1909.
 - * પાઠ સંચય – નિબંધ તથા વાર્તાઓ, 1912.
 - * વિચિત્ર પાઠ – નિબંધ તથા વાર્તાઓ, 1915.
 - * અનુવાદ ચર્યા – અનુવાદ માટે પસંદ કરેલ ખંડો, 224 ‘પેસેજ’ના અનુવાદ, 1917.
 - * ઇન્ડ્રેજી સહજ શિક્ષા – ખંડ 1, ઇન્ડ્રેજી સોપાન ખંડ 1નું સંશોધિત સંસ્કરણ.
 - * ઇન્ડ્રેજી સહજ શિક્ષા – ખંડ 2, ઇન્ડ્રેજી સોપાન ખંડ 2નું સંશોધિત સંસ્કરણ.
 - * પાઠ પ્રચય – (ચાર ભાગ) નિબંધ, વાર્તાઓ તથા કાવ્યો.
 - * સહજપાઠ – 1 ગદ્ય તથા પદ્યમાં બાળકો માટે પહેલું પુસ્તક
 - * સહજપાઠ – 2, ગદ્ય તથા પદ્યમાં બાળકો માટેનું બીજું પુસ્તક.
 - * કુરુપાંડવ – સુરેન્દ્રનાથ ઠાકુરના મહાભારત પરથી સંકલિત.
 - * આદર્શ પ્રશ્ન – વિશ્વભારતી લોક-શિક્ષા સંસદ દ્વારા લેવાતી પરીક્ષાઓ માટે પ્રશ્નપત્રોના નમૂનાઓ.

વિવિધ પુસ્તક-પુસ્તિકાઓ

- * શિક્ષાર આંદોલન – બંગાળમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવા માટે 1905માં કરાયેલ આંદોલનનું વર્ણન. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની પ્રસ્તાવના. ‘શિક્ષાર આંદોલનેર ભૂમિકા’ નામથી રવીન્દ્ર-રચનાવલી, ખંડ 12 ના પરિશિષ્ટમાં પ્રકાશિત.
- * કેલેન્ડર – 1906 – 1908, બંગાળની નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે આપેલ ભાષણ.
- * શાંતિનિકેતન – 1 – 17, 1909 – 16, શાંતિનિકેતન આશ્રમ વિદ્યાલયની આધ્યાત્મિક પૃષ્ઠભૂમિ તથા દર્શનને સમજવાની ઇચ્છા ધરાવનારાઓએ આ પ્રવચનોનું અધ્યયન કરવું જ જોઈએ.
- * રચ્યાર ચિઠિ – રુસના શૈક્ષણિક પ્રયોગો અંગે રવીન્દ્રનાથના 1931ના પત્રમાંથી એક લહેરી શિક્ષકનું કાલ્પનિક ચિત્રણ, અધ્યાય 13, જેના વિચારો તથા કાર્યપદ્ધતિ કવિના પોતાના વિચારો તથા કાર્યપદ્ધતિઓ સાથે સમાનતા ધરાવે છે.

- * પ્રસાદ-આશ્રમસંઘ, શાંતિનિકેતન, ડિસેમ્બર 1939, કવિના પ્રથમ બે નિબંધો જે તેમણે શાંતિનિકેતનના એક પૂર્વ છાત્ર – પ્રસાદ ચેટર્જીને અભિનંદનરૂપે લખ્યા હતા.
- * સ્મૃતિ – મનોરંજન બંદોપાધ્યાયને લખેલા પત્રો, 1941. શિક્ષણ-સંબંધી વાતો માટે પૃષ્ઠ 10, 14, 18 તથા 221 જોઈ જવા.
- * પ્રસંગકથા – સાધના, 1893. ‘શિક્ષાર હેરફેર’માં વ્યક્ત કરેલા વિચારો અંગેની મોહિની મોહન ચેટર્જીની આલોચના ‘શિક્ષાર સંકટ’ના ઉત્તરો. રવીન્દ્ર-રચનાવલી – ખંડ – 12, પૃષ્ઠ 516 થી 523.
- * છાત્રગણો પ્રતિ ઉપદેશ – તત્ત્વબોધિની પત્રિકા, 1823 શક, પૃ. 147-175
- * પ્રાથમી શિક્ષા – ભાંડાર, 1905માં પ્રથમ પ્રકાશિત, રવીન્દ્ર – રચનાવલી ખંડ 12.
- * વિજ્ઞાન સભા – ભાંડાર, 1905માં પ્રથમ પ્રકાશિત, રવીન્દ્ર – રચનાવલી ખંડ 12.
- * સ્વાધીન શિક્ષા – ભાંડાર, 1905માં પ્રથમ પ્રકાશિત, રવીન્દ્ર – રચનાવલી – ખંડ 13
- * હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય – તત્ત્વબોધિની પત્રિકા, 1941માં પ્રથમ પ્રકાશિત, ચૈતન્ય પુસ્તકાલય દ્વારા સંયોજિત એક સભામાં આપેલ ભાષણ.
- * અમેરિકાર ચિઠિ, તત્ત્વબોધિની પત્રિકા, 1931માં પ્રથમ પ્રકાશિત, પત્ર 2,3.
- * વિલાતેર વિદ્યાલય, તત્ત્વબોધિની પત્રિકા, 1931માં પ્રથમ પ્રકાશિત.
- * વિલાતેર ચિઠિ, તત્ત્વબોધિની પત્રિકા, 1931માં પ્રથમ પ્રકાશિત, આશ્રમ વિદ્યાલયના આદર્શો સંબંધિત એક પત્ર.
- * ટીકા ટિપ્પણી, સબુજ પત્ર, 1915માં પ્રથમ પ્રકાશન.
- * તોતા કાહિની, સબુજ પત્ર, 1971માં પ્રથમ પ્રકાશન. અંગ્રેજી અનુવાદ ‘અ પેરટસ્ ટ્રેનિંગ’.
- * ઇન્ડ્રેજી સેખા – શાંતિનિકેતન પત્રિકા, પ્રથમ પ્રકાશન 1913.
- * ઇન્ડ્રેજી સેખાર આરંભ – શાંતિનિકેતન પત્રિકા, પ્રથમ પ્રકાશન 1919.
- * ઉદ્યોગ શિક્ષા – શાંતિનિકેતન પત્રિકા, પ્રથમ પ્રકાશન 1919.
- * મનોવિકાસેર છંદ – શાંતિનિકેતન પત્રિકા, પ્રથમ પ્રકાશન 1919.
- * કલા વિદ્યા – શાંતિનિકેતન પત્રિકા, પ્રથમ પ્રકાશન 1919.
- * આકાંક્ષા – શાંતિનિકેતન પત્રિકા, પ્રથમ પ્રકાશન. 1919 સિલહતના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ કરેલ ભાષણ.

- * પત્ર - શ્રેયસી, 1922, સ્ત્રી શિક્ષણ અંગે લેખલો એક પત્ર.
- * સુદામાપુરીવાસીદેર પ્રતિ - શાંતિનિકેતન પત્રિકા, પ્રથમ પ્રકાશન 1923, વિશ્વભારતી અંગે પોરબંદરમાં આપેલું વ્યાખ્યાન.
- * પૂર્વ બંગેર વકૃત્વા - પ્રવાસી, 1926, આનંદ મોહન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા કરાયેલ સ્વાગતના ઉત્તરમાં આપેલ વ્યાખ્યાન.
- * ધર્મબોધ - પ્રથમ પ્રકાશન 1927, પ્રવાસી.
- * સિટિ કાલેજેર છાત્રાવાસેર સરસ્વતી પૂજા - પ્રથમ પ્રકાશન, 1928, પ્રવાસી. અંગ્રેજી અનુવાદ, ધ મોડર્ન રિવ્યૂ, મે, 1928
- * લાઈબ્રેરી મુખ્ય કર્તવ્ય - પ્રથમ પ્રકાશન, 1928, પ્રવાસી. અંગ્રેજી અનુવાદ 'ધ ફંક્શન ઓફ અ લાઈબ્રેરી' શીર્ષકથી વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી, જાન્યુઆરી, 1929.
- * ધ્યાની જાપાન - પ્રવાસી, 1929
- * રવીન્દ્રનાથેર એક્ટી પ્રત્રાંશ - પ્રવાસી, 1930માં પ્રકાશિત એક પત્ર.
- * શિક્ષાર સાર્થકતા - પ્રવાસી, 1925માં પ્રકાશિત એક પત્ર.
- * મત્કબ મદસાર બાંગલા ભાષા - પ્રવાસી, 1934માં પ્રકાશિત એક પત્ર.
- * ભાષા શિક્ષાય સાંપ્રદાયિકતા - પ્રવાસીમાં પ્રકાશિત એક પત્ર.
- * શિક્ષા ઓ સંસ્કૃતિતે સંગીતેર સ્થાન. પ્રથમ પ્રકાશન પ્રવાસી, 1935, અંગ્રેજી અનુવાદ : 'ધ પ્લેસ ઓફ મ્યુઝિક ઇન એજ્યુકેશન એન્ડ કલ્ચર' શીર્ષક હેઠળ વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી મે-ઓક્ટોબર, ઈ. સ. 1937માં પ્રકાશિત.
- * બાંગલા શિક્ષાર પ્રણાલી - પ્રથમ પ્રકાશન પ્રવાસી, 1940.
- * શાંતિનિકેતનેર શિશુવિભાગ - પ્રથમ પ્રકાશન દેશ, 1941. ઉપરોક્ત યાદીમાં 'અંગ્રેજી અનુવાદ' તરીકે જેનો ઉલ્લેખ થયો નથી એવાં અંગ્રેજી લેખો તથા પુસ્તિકાઓ.
- * માઈ સ્કૂલ - કવિનો પ્રસિદ્ધ નિબંધ, જે તેમણે અમેરિકામાં એક પ્રવચન રૂપે વાંચેલો.
- * એન ઈસ્ટર્ન યુનિવર્સિટી - વિશ્વભારતી બુલેટિન નં 7
- * અ પોએટસ સ્કૂલ - વિશ્વભારતી, બુલેટિન નં 9.
- * માઈ આઇડિયલ્સ વિથ રિગાર્ડ ટુ ધ શ્રીભવન - ડિસેમ્બર 1928માં વિશ્વભારતી છાત્રાવાસમાં આપેલ વ્યાખ્યાન.
- * કોન્વોકેશન એડ્રેસ - હરદાર ગુરુકૂળ વિશ્વવિદ્યાલય.
- * ધ ગેસ્ટ હાઉસ ઓફ ઇન્ડિયા - સાંતા, કુઝ, મુંબઈના સારસ્વત સમાજ

- દ્વારા એપ્રિલ 1924માં કરાયેલ અભિવાદનનો ઉત્તર.
- * રવીન્દ્રનાથ ઓન હિઝ મિશન - ધ મોડર્ન રિવ્યૂ, એપ્રિલ - 1925.
- * રવીન્દ્રનાથ ટાગોર્સ વિઝિટ ટુ કેનેડા એન્ડ જાપાન-વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી, બુલેટિન નં 14.
- * એજ્યુકેશનલ મિશન ઓફ ધ વિશ્વભારતી - વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી, વોલ્યુમ 8, ભાગ 4, ન્યુયોર્કમાં રેડિયો પર આપેલું એક પ્રવચન.
- * એન એડ્રેસ - વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી, ઓગસ્ટ - 1938, નવો પ્રવેશ મેળવેલ વિદ્યાર્થીઓને આપેલ ભાષણ.
- * એજ્યુકેશન ફોર રૂરલ ઇન્ડિયા - વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી, મે-ઓક્ટોબર, 1947. શ્રી નિકેતનમાં 1931માં આપેલ વ્યાખ્યાન ' પલ્લીસેવા'નો અંગ્રેજી અનુવાદ.
- * વર્નાક્યુલર્સ ફોર એમ.એ.ડિગ્રી - વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી, નવેમ્બર, 1918.
- * ધ સ્કૂલમાસ્ટર - વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી, ઓક્ટોબર 1924, જાપાનમાં આપેલું એક વ્યાખ્યાન.
- * ટુ ધ ચાઇલ્ડ - વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી, મે 1925. જાપાનમાં આપેલ એક વ્યાખ્યાન.
- * આર્ટ ઇન એજ્યુકેશન - વિશ્વભારતી ક્વોર્ટરલી, જાન્યુઆરી 1941નો એક પત્ર.

પરિશિષ્ટ ય

પ્રબંધ પરિચય

આ પુસ્તકમાં સમાવેલા, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે લખેલા પ્રબંધો :

* ‘હું આવી શિક્ષણ પદ્ધતિ ઈચ્છું છું.’

આશ્રમેર રૂપ ઓ વિકાસના પહેલા પ્રબંધના કેટલાંક અંશ.

* વિદ્યારંભની દીક્ષા : શાંતિનિકેતન બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો પહેલો પ્રબંધ.

* વિશ્વવિદ્યાલયનું સાચું સ્વરૂપ : શાંતિનિકેતનમાં વિશ્વભારતી શીર્ષક હેઠળ પ્રકાશિત 1919

* ધર્મનું શિક્ષણ : શિક્ષાના આઠમાં પ્રબંધના કેટલાંક અંશ

* ચિત્રના છ અંગો : છબીર અંગ શીર્ષક ધરાવતો પરિચયનો પાંચમો પ્રબંધ.

* કળા વિદ્યા : શાંતિનિકેતન પત્રિકામાં સન 1919માં પ્રકાશિત પ્રબંધના કેટલાંક અંશ.